

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ГУМЕННИЙ СЕРГІЙ ЛЮБОМИРОВИЧ

УДК 94(477+438) «1918/1939»

ДИСЕРТАЦІЯ

НЕЛЕГАЛЬНІ МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКОМУ
КОРДОНІ (В АДМІНІСТРАТИВНИХ МЕЖАХ УСРР/УРСР) У 1921–1939 РР.

Спеціальність 032 «Історія та археологія»

Галузь знань «Гуманітарні науки»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело. **Гуменний С. Л.**

Науковий керівник: **Руккас Андрій Олегович**, кандидат історичних наук, доцент.

Київ-2021

АНОТАЦІЯ

Гуменний С. Л. Нелегальні міграційні процеси на польсько-радянському кордоні (в адміністративних межах УСРР/УРСР) у 1921–1939 рр. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України. – Київ, 2021.

Дослідження за темою дисертації виконувалось протягом 2017–2021 рр., в межах наукової теми 16КФ046-06 «Актуальні проблеми історії країн Центральної та Південно-Східної Європи» на кафедрі історії Центральної та Східної Європи історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка та входить до наукових планів кафедри.

Дисертація присвячена дослідженню кордону між Республікою Польща та Українською Соціалістичною Радянською Республікою (УСРР, з 1937 р. – УРСР), як чинника політичної ескалації та нелегальних міграційних процесів між польською та радянською державами під час його концептуального творення (теоретичного обґрунтування польськими інтелектуалами), практичної делімітації та демаркування, власне в контексті функціонування. Предмет дисертаційного дослідження становлять нелегальні міграції на державному кордоні радянської України (з 1922 р. у складі СРСР) з Польщею в 20–30-х рр. ХХ ст. Означена проблема незаконної міграції чи переміщення товарів через державний кордон має цінне наукове, дидактичне та методологічне значення, оскільки дозволяє знайти причини, які спричинили не лише створення та двадцятирічне існування міжвоєнної Польщі, але й стали поворотним пунктом в історії модерних українсько-польських та польсько-російських відносин. До сьогодні територіальні стереотипи II Речі Посполитої, а зокрема її східного кордону («ризького кордону» у польській історіографії), залишаються актуальними, впливаючи на самоідентифікацію населення регіону.

Під час роботи над дисертацією було проаналізовано історіографію та доступну джерельну базу теми нелегальної міграції на польсько-радянському кордоні, здійснено методологічні студії для визначення дефінітивного ряду теми дослідження. У дисертації використані архівні джерела, з фондів Архіву актів нових, Національного цифрового архіву, Центрального військового архіву та Архіву прикордонних служб Республіки Польща, Електронної бібліотеки Центрального розвідувального управління США, ресурсів Національної бібліотеки Республіки Польща та бібліотек Варшавського, Ягелонського університетів, Університету імені Марії Кюрі-Скłodовської та Гуманітарно-природничого університету ім. Яна Длугоша (Республіка Польща). Серед українських архівів опрацьовано фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО), Центрального державного історичного архіву (ЦДІАК), Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), Центрального державного історичного архіву у Львові (ЦДІАЛ), обласних архівів у Тернополі, Хмельницькому, Вінниці, Луцьку, Житомирі та Рівному, бібліотек університетів Києва, Львова, Тернополя, Кам'янця-Подільського.

Дослідивши виникнення та розвиток процесів міграції (особистої чи масової, маятникової та постійної, контрабандної або диверсійно-розвідувальної) на польсько-радянському кордоні в період 1921–1939 рр., вдалося виокремити хронологічні етапи розвитку державного кордону між Республікою Польща та СРСР. Виділення етапів відбувалося в контексті аналізу факторів інтенсивності та причинної зумовленості нелегального переміщення населення у зоні державного кордону. Встановлено взаємозв'язок між певними етапами існування державного кордону та соціальною структурою нелегальних мігрантів на ньому. Наприклад, незаконні мігранти періоду селянських повстань проти колективізації (початок 1930-х рр.) та Голодомору 1932–1933 рр., переходили кордон переважно задля забезпечення власного виживання, тоді як на початку 1920-х рр. (в часі «міграційної кризи» 1921–1923 рр.) такі дії викликалися економічними потребами, контрабандною чи військово-політичною діяльністю. Спільною рисою обох

максимумів незаконних міграцій на кордоні залишалася контрольована польською чи радянською стороною диверсійно-розвідувальна (на етапі початку 1920-х рр.) або шпигунська (у 1930-х рр.) діяльність та перманентне «пачкарство» (що виражалося у доставці дефіцитних товарів, предметів розкоші, наркотичних і алкогольних речовин), яке продовжувало існувати знаходячи покровителів в середовищі злочинного світу, прикордонників або спеціальних служб.

Для коректного відображення соціальної вибірки дослідження, застосовано методіку комплексної класифікації груп нелегальних мігрантів та біженців на польсько-радянському кордоні у 1921–1939 рр. за національним, територіальним походженням, віком, залученням до контрабандної діяльності, інклюзивним фактором, добровільністю чи вимушеною міграцією (викликаною співпрацею із спецслужбами). Також дисертація здійснила кроки по встановленню масштабів явища незаконної міграції. На основі опрацьованої джерельної бази, виявлено та встановлено оригінальність близько тисячі прізвищ або псевдонімів нелегальних мігрантів, нараховано (згідно офіційної статистики, лише за 1925–1930 рр.), за неповними даними, 29 тис. випадків порушення режиму державного кордону. Точніше визначення кількісних характеристик міграційних процесів на польсько-радянському «ризькому» кордоні у 1921–1939 рр., актуалізує подальші дослідження теми та розробку методології підрахунку, оскільки, окрім зафіксованих нелегальних міграцій траплялися і непомічені прикордонниками випадки незаконного переміщення, верифікація яких постає важливим завданням наукового дослідження.

Особливу увагу у дисертації присвячено політико-географічному зонуванню польсько-радянського кордону у 1921–1939 рр., а також, розвитку процесів усталення «збручанського кордону», як складової австрійсько-російського, австро-угорсько-російського (1772–1918 рр.) і польсько-радянського (1921–1939 рр.) державних кордонів. Здійснено порівняльну характеристику обох періодів існування «збручанського кордону», вивчено специфіку делімітації та демаркування усієї протяжності державного кордону між Республікою Польща та СРСР у період 1918–1923 рр. Окрім цього, в процесі історичного опрацювання явища незаконної міграції, увагу дослідника закономірно привернули методи диверсійно-розвідувальної

діяльності та залучення до них нелегальних мігрантів радянською та польською стороною у 20–30-ті рр. ХХ ст., висвітлені через приклади: діяльності «Червоної дванадцятки» (1921 р.), групи Ваушпасова, окремих шпигунів; Ловчинського (1924 р.) та Ямпільського (1925 р.) інцидентів. Окремо розглянуто особливості розвитку прикордонних формувань Республіки Польща (зокрема, Корпус охорони прикордоння) і СРСР в досліджуваний період та посилення охорони власне державного кордону.

Підсумовуючи, зазначимо, що польсько-радянський кордон 1918–1939 рр., був об'єктом високого ідеологічного навантаження, та розглядався сторонами як тимчасова міждержавна межа, що еволюціонувала від зручної площини для диверсійно-розвідувального проникнення та ескалації міжнародних і міжнаціональних стосунків до закритого кордону. Дослідження розвитку явища нелегальної міграції на польсько-радянському кордоні, у 1920–1930-ті рр. дає можливість простежити певний алгоритм існування «ризького кордону», оскільки внутрішньо-політичні, соціально-економічні зміни в СРСР спричинили активізацію нелегальної міграції, що, у свою чергу, супроводжувалося збільшенням гостроти тоталітарного режиму, посиленням охорони та фактичним закриттям державного кордону. Якісне та усестороннє дослідження питання нелегальних міграцій через польсько-радянський кордон міжвоєнного періоду, має теоретичне та прикладне значення у загальноєвропейському та українському контексті оскільки звертає увагу на існування питання політичних та економічних біженців, взаємозумовленості масових незаконних міграційних потоків із розвитком авторитарних, антидемократичних режимів.

Ключові слова: нелегальна міграція, біженці, кордон, прикордонна зона, Республіка Польща, СРСР, УСРР/УРСР, Голодомор 1932–1933 рр., «активна розвідка», контрабанда, диверсійна діяльність, розвідка, Корпус охорони прикордоння (КОП).

SUMMARY

Humennyi S.L. The illegal migration processes on the Polish-Soviet border (within the administrative boundaries of Ukrainian SSR) in 1921–1939. – Qualifying research, published in manuscript form.

Thesis for a Doctor of Philosophy Degree in Specialty 032. History and archeology. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2021.

Research on the topic of the dissertation was performed during 2017–2021, within the scientific topic 16KF046-06 “Actual problems of the history of Central and South-Eastern Europe” at the Department of Central and Eastern European History, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv and is part of scientific plans of the department.

The dissertation is devoted to the study of the border between the Republic of Poland and the Ukrainian Socialist Soviet Republic (since 1937 – Ukrainian Soviet Socialist Republic, UkrSSR) as a factor of political escalation and illegal migration processes between the Republic of Poland and the Soviet state during its conceptual creation (theoretical substantiation), delimitation and demarcation, actually in the context of functioning. The dissertation research subject is illegal migration on the state border of the Soviet states (Bolshevik republics of Russia, Ukraine, and Belarus, united in the USSR in 1922) with Poland in the 1920s and 1930s. This illegal migration or movement of goods across the state border has valuable scientific, didactic, and methodological significance. It allows us to find the reasons that led to the creation and twenty years of interwar Poland. Illegal migration also became a turning point in the history of modern Ukrainian-Polish and Polish-Russian relations. To this day, the Second Rzeczpospolita's territorial stereotypes, particularly its eastern border (the “Riga border” in Polish historiography), remain relevant, influencing the self-identification of the region's population.

The dissertation analyzed the historiography and available source base of illegal migration on the Polish-Soviet border, and methodological studies were carried out to determine the research topic's definitive series. The dissertation uses archival sources from

the funds of the Archive of New Acts (AAN), the National Digital Archive (NAC), the Central Military Archive (CAW) and the Archive of Border Services of the Republic of Poland (ASG), the Electronic Library of the US Central Intelligence Agency, resources of the National Library of the Republic of Poland and Warsaw, Jagiellonian University and Maria Curie-Skłodowska University and the Jan Długosz University in Częstochowa (Republic of Poland). Among the Ukrainian archives, the funds of the Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine (CDAVO), the Central State Archive of Public Associations (CDAHO), the Central State Historical Archive (CDIAC), the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine historical archives in Lviv (CDIAL), regional archives in Ternopil, Khmelnytsky, Vinnytsia, Lutsk, Zhytomyr and Rivne, libraries of the universities of Kyiv, Lviv, Ternopil, Kamianets-Podilskyi.

Analyzed the origin and development of migration processes (personal or mass, pendulum and permanent, smuggling or sabotage and reconnaissance) on the Polish-Soviet border in 1921–1939 was possible to identify chronological stages of development of the state border between Poland and the USSR. The selection of stages took place in the context of the analysis of intensity and causal conditionality of illegal movement of the population in the zone of the state border. The relationship between specific stages of the state border and the social structure of unlawful migrants on it is established. For example, illegal migrants crossed the border during the peasant uprisings against collectivization (the early 1930s) and the Holodomor of 1932–1933, mainly to ensure their survival, whereas in the early 1920s, during the “migration crisis” of 1921–1923) such actions were caused by economic needs, smuggling, or military-political activities. The common feature of both maxims of illegal migration at the border remained Soviet-controlled sabotage (in the early 1920s) or espionage (in the 1930s) activities and permanent contraband (expressed in the delivery of scarce goods, luxury items, drugs and alcohol), which continued to exist by finding patrons in the criminal groups, border guards or special services.

To correctly reflect the social sample of the study, the method of complex classification of groups of illegal migrants and refugees on the Polish-Soviet border in 1921–1939 by national, territorial origin, age, involvement in smuggling, inclusive factor,

voluntariness, or forced labour was applied, with special services). The dissertation also took steps to establish the scale of the phenomenon of illegal migration. Based on the processed source base, the originality of about a thousand surnames or pseudonyms of illegal migrants was identified and established, 29 thousand cases of violation of the state border regime were calculated (according to official statistics, only for 1925–1930), according to incomplete data. More precise determination of the quantitative characteristics of migration processes on the Polish-Soviet “Riga border” in 1921–1939 actualizes further research on the topic and development of calculation methodology because there were cases in addition to recorded illegal migration of illegal movement unnoticed by border guards.

The dissertation pays special attention to the political-geographical zoning of the Polish-Soviet border in 1921–1939, as well as to the development of the processes of establishing the “Zbruch border” as a component of the Austro-Hungarian-Russian (1772–1918) and Polish-Soviet (1921–1939) state borders. The comparative characteristics of both periods of existence of the “Zbruch border” are made, the specifics of delimitation and demarcation of the entire length of the state border between the Republic of Poland and the USSR in 1918–1923. In dissertation are studied intelligence activities and the involvement of illegal migrants by the Soviet and Polish sides in the 1920s and 1930s, covered through examples: the activities of the Red Twelve (1921), the Vaushpasov group, and individual spies; Lovchynsky (1924) and Yampilsky (1925) incidents. The peculiarities of the development of border formations of the Republic of Poland (particularly the Border Guard Corps) and the UkrSSR in the period under study and the strengthening of the state border's protection have been studied separately.

In summary, the Polish-Soviet border of 1918–1939 was the object of a high ideological burden. The parties saw it as a temporary interstate border that evolved from a convenient plane for sabotage and reconnaissance penetration and escalating international and inter-ethnic relations to a closed border. A study of the development of the phenomenon of illegal migration on the Polish-Soviet border in the 1920s and 1930s makes it possible to trace a particular algorithm of the “Riga border”. As internal political, socio-economic changes in the USSR led to an intensification of illegal migration. It was

accompanied by an increase in the severity of the totalitarian regime, increased security, and the actual closure of the state border. A qualitative and comprehensive study of illegal migration across the Polish-Soviet border of the interwar period has theoretical and applied significance in the European and Ukrainian context. As it draws attention to political and economic refugees' existence, the interdependence of mass illegal migration flows with the development of authoritarian, anti-democratic regimes.

Keywords: illegal migration, refugees, border, border zone, Republic of Poland, USSR, Ukrainian SSR (UkrSSR), Holodomor of 1932–1933, “active intelligence”, smuggling, sabotage, intelligence, Border Guard Corps (KOP).

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України:

1. Гуменний С. Основні категорії нелегальних мігрантів на українському відрізку радянсько-польського кордону в 20–30-х рр. ХХ століття / С. Гуменний // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. 47. – Запоріжжя: ЗНУ, 2017. – С. 107–113.
2. Гуменний С. Нелегальні переходи радянсько-польського кордону у міжвоєнний період: історіографія проблеми / С. Гуменний // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 1. – Ч. 2. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018.– С. 162–167.
3. Гуменний С. Нелегальні міграції як елемент соціально-економічної дійсності Тарнопольського воєводства Республіки Польща / С. Гуменний // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – Вип. 21: 25-ій річниці історичного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка присвячено. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. – С. 70–77.
4. Гуменний С. Нелегальні міграції на кордоні між Республікою Польща та УСРР напередодні та під час Голодомору 1932–1933 рр. / С. Гуменний // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Випуск 1 (140). – Київ, 2019.– С. 18–23.
5. Гуменний С. Нелегальні міграції на українському відрізку радянсько-польського кордону в 1920–1930-х роках / С. Гуменний // Польські студії (Studia Polskie). – Том XI–XII. – Варшава – Київ, 2019. – С. 172–200.

Статті у періодичних наукових виданнях інших держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу, з наукового напрямку, за яким підготовлено дисертацію здобувача:

6. Humennyj S. «Płonąca granica». Działalność szpiegowska w kontekście nielegalnych migracji na wschodniej granicy II Rzeczypospolitej (na przykładzie

województwa tarnopolskiego) / S. Humennyi // *Pamięć i Sprawiedliwość. Pismo naukowe poświęcone historii najnowszej*. – № 33. – Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa, 2019. – S. 327–343.

7. Humennyj S. Zbiegowie z „komunistycznego raję” na granicy polsko-sowieckiej w latach 1929–1933 / S. Humennyi // *Studia z historii najnowszej Polski, t. 3*. – Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa, 2021. – S. 11–23.

Матеріали наукових конференцій:

8. Гуменний С. Контрабанда на кордоні між Республікою Польща та СРСР у 20ті рр. ХХ ст. / С. Гуменний // XI Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки історичного факультету – 2018». – Київ, КНУ ім. Тараса Шевченка, 2018. – С. 150–153.

9. Гуменний С. Формування та еволюція структури Корпусу охорони прикордоння (КОП) Республіки Польща у 1924–1939 рр. / С. Гуменний // XVI Міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2018» (секція «Історія»). – К., 2018. – С. 144–147.

10. Гуменний С. Утворення Корпусу охорони прикордоння (КОП) на радянсько-польському кордоні у 1924 р. / С. Гуменний // Шевченківська весна – 2019. Історія: матеріали XVII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. – К., 2019. – С. 114–118.

11. Гуменний С. До питання про контрабандну діяльність на радянсько-польському кордоні у 20–30-ті рр. ХХ ст. / С. Гуменний // Дні науки – 2019: історія: матеріали XIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. – К., 2019. – С. 212–217.

Результати дослідження були апробовані в монографії:

12. Гуменний С. «Збручанський кордон» (1772–1939): міграція, контрабанда та шпигунство // Польсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення: монографія / від. ред. І. Патер, упоряд. О. Муравський, М. Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2019. – С. 137–151.

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	13
Вступ	15
Розділ I. Історіографія та методологія дослідження	24
1.1. Стан наукової розробки теми.....	24
1.2. Джерельна база дослідження.....	31
1.3. Методологія дослідження.....	40
Розділ II. Передумови формування східного кордону Республіки Польща	51
2.1. Нелегальні міграційні процеси, як складова виникнення та еволюції «збручанського кордону» у 1772–1918 рр.....	51
2.2. Український та більшовицький фактор в усталенні Східного кордону II Речі Посполитої (1918–1921).....	65
Розділ III. Польсько-радянський кордон та нелегальні міграційні процеси на ньому у 1921–1923 рр	74
3.1. Розмежування прикордонної лінії Республіки Польща з Російською Федеративною Соціалістичною Республікою та Українською Соціалістичною Радянською Республікою (1921–1923 рр.).....	74
3.2. Міграційна криза на польсько-радянському кордоні в контексті реформування структури його охоронних формацій у 1921–1923 рр.....	88
3.3. Основні категорії та причини нелегальних міграційних процесів.....	102
Розділ IV. Порушення режиму державного кордону між Республікою Польща та СРСР у 1924–1939 рр	115
4.1. Незаконні міграції через польсько-радянський кордон у 1924–1929 рр.....	115
4.2. Нелегальна міграція в період селянських повстань 1930 р. та Голодомору в Україні 1932–1933 рр.....	129
4.3. Нелегальні міграційні процеси в контексті реформування структури польсько-радянського кордону у 1934–1939 рр.....	157
Висновки	171
Список використаних джерел	178
Додатки	221

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ААН – Архів нових актів Республіки Польща (пол. *Archiwum Akt Nowych*).

САW – Центральний військовий архів Військового історичного бюро ім. ген. Броніслава Соснковського (пол. *Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego*).

КОР (КОП) – Корпус охорони пограниччя (прикордоння) (пол. *Korpus Ochrony Pogranicza*).

Kordon MSWoj. – Кордон Міністерства Справ Військових (пол. *Kordon Ministerstwa Spraw Wojskowych*).

НАС – Національний цифровий архів Республіки Польща (пол. *Narodowe Archiwum Cyfrowe*).

БРСР – Білоруська Радянська Соціалістична Республіка (біл. *Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка, БССР*).

ВНК – Всеросійська надзвичайна комісії з боротьби із контрреволюцією та саботажем (рос. *Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем, ВЧК*).

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет.

ГУТАБ – Головне управління виправно-трудовах таборів, трудових поселень і місць ув'язнення в СРСР (рос. *Главное управление исправительно-трудовах лагерей, трудовых поселений и мест заключения, ГУЛАГ*).

ДАВіО – Державний архів Вінницької області.

ДАВО – Державний архів Волинської області.

ДАЖО – Державний архів Житомирської області.

ДАРО – Державний архів Рівненської області.

ДАТО – Державний архів Тернопільської області.

ДАХМО – Державний архів Хмельницької області

ДПУ – Державне політичне управління, радянська спецслужба у 1922–1923 рр. (рос. *Государственное политическое управление*).

зл. – злотий.

II Річ Посполита, Друга Річ Посполита – Республіка Польща (1918–1939).

КГВП – Кордон Головного командування Війська Польського (пол. *Kordon graniczny Naczelnego Dowództwa WP*).

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України.

КПЗУ – Комуністична партія Західної України.

ЛДКРУ – Львівський діловий комітет рятунку України.

НЕП – Нова економічна політика.

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР, радянська політична спецслужба у 1934–1946 рр. (рос. *Народный комиссариат внутренних дел СССР, НКВД*).

НТШ – Наукове товариство імені Тараса Шевченка.

ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління при Раді народних комісарів СРСР, радянська політична спецслужба у 1923–1934 рр. (рос. *Объединённое государственное политическое управление при Совете народных комиссаров СССР, ОГПУ*).

ОУН – Організація українських націоналістів.

РРФРР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка (до 21 січня 1937 р. – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка, РСФРР).

РСЧА – Робітничо-селянська Червона Армія.

СРСР – Союз радянських соціалістичних республік.

УВО – Українська військова організація.

УГКРУ – Український громадський комітет рятунку України.

УНДО – Українське національно-демократичне об'єднання.

УПР – Українська парламентська репрезентація.

УСРР/УРСР – Українська соціалістична радянська республіка (до 1937 р.) (Українська радянська соціалістична республіка).

ЦДАЛ України – Центральний державний історичний архів України в м. Львові.

ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України.

ВСТУП

Актуальність теми дисертації. Міграційні процеси населення через державний кордон є важливою складовою життя на прикордонних територіях будь якої країни, вони формують локальні, відмінні від загальнодержавних політичні процеси, економічні особливості, місцевий кримінальний світ, стають відображенням міждержавних відносин, гуманітарних проблем тощо. Таким чином, без дослідження проблематики нелегальних міграційних процесів на кордоні між Республікою Польщею та УСРР/УРСР, годі вести мову про достатню повноту наших наукових знань з історії Польщі та Радянської України (як інтегральної частини СРСР) в міжвоєнний період. Актуальність проведення пропонованого дослідження посилюється відсутністю тематичних наукових досліджень у сучасній українській та закордонній, зокрема, польській історіографії. Нелегальний, протизаконний рух населення через державний кордон між Республікою Польща та УСРР/УРСР, зокрема в період демаркації міждержавної межі, в часі посиленої колективізації та Голодомору 1932–1933 рр., комплексно й концептуально ще не розглядався науковцями. Глибоке та усестороннє дослідження тематики нелегальних міграцій міжвоєнного періоду має теоретичне та прикладне значення у загальноєвропейському контексті, оскільки праця звертає увагу на існування питання біженців (актуалізоване в часі міграційних криз, які спіткали країни Європейського Союзу після «арабської весни» 2011 р., військового конфлікту у Сирії, внаслідок діяльності терористичного угруповання «Ісламська держава», фактичного закриття кордонів у процесі «коронавірусної кризи» 2020–2021 рр.), причини їх виникнення та роботу офіційних і національних установ щодо вирішення цієї проблеми в попередні історичні періоди.

Окреслені вище проблеми мають вагомий науковий цінність, а також дидактично-освітнє та методологічне значення, оскільки дозволяють окреслити причини, які спричинили створення та двадцятирічне існування поліетнічної міжвоєнної Польщі, стали поворотним пунктом в історії українсько-польських відносин. До сьогодні територіальні стереотипи Республіки Польща (1918–1939 рр.) зберігають елементи

актуальності, а рудименти її східного кордону залишаються «реліктовими кордонами» на території вже незалежних держав, у свідомості населення всього регіону, активно експлуатуються в пропагандистських цілях [413].

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу виявлених архівних та опублікованих джерел і матеріалів, а також шляхом опрацювання історіографії дослідити становлення та еволюцію незаконних міграційних процесів на польсько-радянському кордоні на території Української соціалістичної радянської республіки (з 1937 р. – Української радянської соціалістичної республіки) у 1921–1939 рр.

Мета дослідження має призвести до необхідності вирішення таких основних завдань:

- Проаналізувати наявну історичну літературу та джерельну базу проблеми формування державного кордону і нелегальних процесів на ньому; активно сприяти її розширенню та опрацюванню;

- Здійснити аналіз процесів післявоєнної делімітації та демаркації польсько-радянського кордону (зокрема, в адміністративних мажах УСРР/УРСР);

- Простежити причини, які спричинили нелегальні міграційні процеси на польсько-радянському кордоні, класифікувати нелегальних мігрантів за віковим, економіко-соціальним, національно-культурним і політичним критеріями;

- Дослідити методику здійснення незаконної міграції на польсько-радянському кордоні та залучення нелегальних мігрантів, біженців до диверсійної чи розвідувальної діяльності;

- Охарактеризувати еволюцію прикордонних формувань Республіки Польща у 1921–1939 рр., відношення до біженців та осіб, що здійснили перехід державного кордону.

Об'єктом дослідження є нелегальні міграційні процеси на польсько-радянському кордоні в контексті його формування та функціонування.

Предметом дослідження є випадки нелегальної міграції на польсько-радянському кордоні (в адміністративних межах УСРР/УРСР) у 1921–1939 рр., їх причини, особливості організації та наслідки здійснення.

Хронологічні рамки роботи обумовлені укладенням Ризького мирного договору від 18 березня 1921 р., що ознаменував формування та міжнародне усталення східного кордону Республіки Польща. Крайньою датою дослідження є вересень 1939 р., коли Червона армія перетнула польсько-радянський кордон. Також у текст роботи для виокремлення причин створення концепцій східного кордону та розуміння історичного контексту певної частини державної межі, включено огляд подій, що виходять за визначені хронологічні рамки та пов'язані з періодом 1772–1921 рр. Для акцентування уваги на особливостях окремих часових періодів існування польсько-радянського кордону буде застосовано їх поділ на дрібніші хронологічні етапи (детальніше у підрозділі 3.2).

Територіальні межі дослідження охоплюють західну та центральну частини нинішньої України, розгляд яких є необхідним для визначення характеристик міграційних процесів, виокремлення лімологічних особливостей кордону. Автор також пропонує, з огляду на різні характеристики певних частин польсько-радянського кордону міжвоєнного періоду, поділяти його на територіально-історичні зони «збручанського кордону», волинського та поліського кордону.

Методологія дослідження. Основоположними принципами пропонованого наукового дослідження є: історизм, об'єктивний аналіз подій і фактів, незалежно від класових, політичних, партійних чи ідеологічних напашарувань. В основу дослідження покладено застосування комплексу загальнонаукових методів: історичного, логічного, систематизації; власне історичних: проблемно-хронологічного, синхронічного, порівняльно-історичного, методу періодизації; міждисциплінарних: статистичного, системно-структурного. Їх комплексне та цілеспрямоване застосування сприяло всебічному аналізу конкретної проблеми історичного дослідження. Під час роботи використовувалися теоретико-практичні напрацювання суміжних дисциплін, зокрема лімології, географії, соціології, демографії, що зумовило необхідність використання міждисциплінарного підходу. Детальніше методологічний комплекс застосований при виконанні дослідження розглядається у підрозділі дисертації 1.3. «Методологія дослідження».

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає власне у самій постановці предмету дослідження. Також у рамках роботи **уперше:**

- досліджено особливості нелегальних міграційних процесів (особових та групових) на кордоні між Республікою Польща та УСРР/УРСР у 1921–1939 рр.;

- виокремлено хронологічні етапи розвитку державного кордону між Республікою Польща та СРСР в контексті інтенсивності та причинної зумовленості нелегальних міграцій;

- здійснено класифікацію груп нелегальних мігрантів та біженців на польсько-радянському кордоні у 1921–1939 рр., яка дозволила з'ясувати етнічну, політичну, соціальну, вікову вибірку досліджуваної групи;

- проаналізовано розвиток контрабандної діяльності на державній межі між II Річчю Посполитою та УСРР/УРСР у 20–30-ті рр. XX ст.;

- виявлено і запроваджено в науковий обіг значну кількість неопублікованих документів.

Удосконалено:

- студії про розвиток процесів усталення «збручанського кордону», як складової австро-угорсько-російського і польсько-радянського державних кордонів, здійснено порівняльну характеристику обох періодів існування кордону;

- методологічні підходи дослідження історичних міграційних рухів;

- політико-географічне зонування польсько-радянського кордону у 1921–1939 рр.;

- специфіку делімітації та демаркування державного кордону між Республікою Польща та УСРР/УРСР у період 1918–1923 рр.;

- методи диверсійно-розвідувальної діяльності та залучення до них нелегальних мігрантів радянською та польською стороною у 20–30-ті рр. XX ст.;

- особливості розвитку прикордонних формувань Республіки Польща та СРСР в досліджуваний період.

Подальший розвиток отримали:

- концепція застосування радянською стороною «активної розвідки» з метою дестабілізації ситуації в прикордонних регіонах Республіки Польща;

- концепція нелегальної міграції з території СРСР, як форми політичного протесту, антирадянського опору під час Голодомору 1932–1933 рр.

Теоретичне й практичне значення отриманих результатів дослідження дозволяє на основі зібраних матеріалів, положень та висновків отримати реальні дані, що характеризують роль та значення національних процесів серед поляків, українців у контексті формування польсько-радянського кордону. Практичне значення дослідження полягає в тому, що його напрацювання будуть корисними для українського політикуму, дипломатії, а також для політичних експертів. Результати дисертаційної роботи допоможуть працівникам українського зовнішньополітичного відомства орієнтуватися у питаннях міграційних процесів, політичних біженців та внутрішньо переміщених осіб, сприятимуть покращенню ефективності зовнішньої політики України. Результати також можуть бути використані при розробці аналітичних матеріалів, написанні загальних праць та підручників з історії України й Республіки Польща, національної історії, національних культурних рухів та дидактичного досвіду окремих проблем історичної науки, популярних видань, практичної дидактичної роботи під час створення оглядових виставок та історичних музеїв. Результати вивчення нелегальних міграційних процесів на кордоні уже використані для реалізації освітньої програми «Студії живої історії. Громади малих міст та ОТГ» туристично-краєзнавчого проекту «Скала, кордон та контрабанда» (2020 р., команда Скала-Подільської ОТГ в рамках «Студій Живої Історії» реалізованих ГО Інша Освіта в партнерстві зі Спілкою MitOst, Heinrich-Böll-Stiftung Ukraine та Robert-Bosch-Stiftung), за під час якого було створено інформаційну виставку (10 стендів) та інтерактивну туристичну гру в мобільному додатку NearYou (Додаток 1).

Особистий внесок дисертанта полягає в тому, що для комплексного дослідження питання нелегальних міграційних процесів на кордоні між Республікою Польща та УСРР/УРСР в 1921–1939 рр., автор опрацював великий масив іноземної літератури та архівних джерел із документосховищ, наукових та музейних установ України, Республіки Польща, Російської Федерації (засобами електронного доступу), Великої Британії, Сполучених Штатів Америки. Переважна

частина цих матеріалів була введена до наукового обігу, України та Республіки Польща, вперше. Зауважимо, що всі наукові напрацювання та висновки є результатом власних досліджень дисертанта. Публікації за темою дослідження виконані виключно одноосібно.

Зв'язок роботи з науковими програмами: Дисертаційне дослідження було опрацьоване в межах наукової теми 16КФ046-06 «Актуальні проблеми історії країн Центральної та Південно-Східної Європи» на кафедрі історії Центральної та Східної Європи історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка та входить до наукових планів кафедри. Дисертант також мав можливість під час навчання в аспірантурі опрацювати джерельну базу в бібліотеках Варшавського університету та Університету Марії Кюрі-Склодовської, у фондах Центрального військового архіву та Архіву нових актів Республіки Польща завдяки участі в стипендіальній програмі уряду Республіки Польща для молодих науковців на факультеті гуманітарних наук Університету Марії Кюрі-Склодовської та на базі Центру Східноєвропейських студій Варшавського університету протягом двох семестрів 2018/2019 навчального року.

Апробацію результатів дослідження було здійснено на конференціях у Києві («Шевченківська весна, історичний факультет», «Дні науки історичного факультету Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка», 2018, 2019 рр.) та в Національному університеті «Острозька академія» («Культурологічні читання», квітень 2019 р.), також звіт про дослідження був представлений на семінарі докторських студій Університету Марії Кюрі-Склодовської у Любліні (під час наукового стажування за програмою стипендії уряду Республіки Польща для молодих вчених 2018/2019 н. р.) та на I-й Міжнародній студентсько-докторантській конференції «Актуальні проблеми україністики» (Люблін, 5 червня 2019 р.), під час Warsaw East European Conference (Sixteenth Annual Session, Варшава, 28–30 червня 2019 р.).

Попереднє польськомовне магістерське дослідження «Nielegalne przekraczanie granicy sowiecko-polskiej w latach 1921–1939» було відзначене за результатами XII Конкурсу імені Владислава Побуг-Малиновського на найкращий історичний

дебют року в галузі новітньої історії у Республіці Польща 2018 року (2019 р.). В результаті досліджень здійснено окреме вивчення незаконної міграції під час Голодомору в 1932–1933 рр., яке було оцінено грантом Інституту українознавства університету Альберти у Канаді (Holodomor Research and Education Consortium (HREC) Canadian Institute of Ukrainian Studies) у 2019/2020 н. р. Споріднене із темою кваліфікаційної роботи дослідження «Урбаністичне середовище прикордоння: вплив «збручанського кордону» на міське життя 1900-х–1930-х рр.» стало переможцем конкурсу на здобуття дослідницьких резиденцій Центру міської історії (м. Львів, 2020 р., перенесено через пандемію на 2021 р.), а доповідь «Нелегальні міграції на польсько-радянському кордоні у період Голодомору 1932–1933 рр.» відібрана для виступу на 10th ICCEES World Congress (серпень 2021 р., Університет Конкордія, м. Монреаль, Канада) та підтримана грантом «Dr. Ivan Iwanciw and Dr. Myroslawa Mysko-Iwanciw Endowment Fund» (Canadian Institute of Ukrainian Studies).

Результати дослідження були **опубліковані в наукових журналах**, що входять до переліку наукових фахових видань України:

1. Гуменний С. Основні категорії нелегальних мігрантів на українському відрізку радянсько-польського кордону в 20–30-х рр. ХХ століття / С. Гуменний // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. 47. – Запоріжжя: ЗНУ, 2017. – С. 107–113.
2. Гуменний С. Нелегальні переходи радянсько-польського кордону у міжвоєнний період: історіографія проблеми / С. Гуменний // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 1. – Ч. 2. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. – С. 162–167.
3. Гуменний С. Нелегальні міграції як елемент соціально-економічної дійсності Тарнопольського воєводства Республіки Польща / С. Гуменний // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – Вип. 21: 25-ій річниці історичного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка присвячено. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. – С. 70–77.
4. Гуменний С. Нелегальні міграції на кордоні між Республікою Польща та

УСРР напередодні та під час Голодомору 1932–1933 рр. / С. Гуменний // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Випуск 1 (140). – Київ, 2019. – С. 18–23.

5. Гуменний С. Нелегальні міграції на українському відрізку радянсько-польського кордону в 1920–1930-х роках / С. Гуменний // Польські студії (Studia Polskie). – Том XI–XII. – Варшава – Київ, 2019. – С. 172–200.

А також в **іноземних періодичних виданнях**, зокрема реферованому у базі Web of Science:

1. Humennyj Serhij. «Płonąca granica». Działalność szpiegowska w kontekście nielegalnych migracji na wschodniej granicy II Rzeczypospolitej (na przykładzie województwa tarnopolskiego) / S. Humennyi // Pamięć i Sprawiedliwość. Pismo naukowe poświęcone historii najnowszej. – № 33. – Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2019. – S. 327–343.

2. Humennyj S. Zbiegowie z „komunistycznego raju” na granicy polsko-sowieckiej w latach 1929–1933 / S. Humennyi // Studia z historii najnowszej Polski, t. 3. – Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa, 2021. – S. 11–23.

Та матеріалах **наукових конференцій**:

1. Гуменний С. Контрабанда на кордоні між Республікою Польща та СРСР у 20ті рр. ХХ ст. / С. Гуменний // XI Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки історичного факультету – 2018». – Київ, КНУ ім. Тараса Шевченка, 2018. – С. 150–153.

2. Гуменний С. Формування та еволюція структури Корпусу охорони прикордоння (КОП) Республіки Польща у 1924–1939 рр. / С. Гуменний // XVI Міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2018» (секція «Історія»). – К., 2018. – С. 144–147.

3. Гуменний С. Утворення Корпусу охорони прикордоння (КОП) на радянсько-польському кордоні у 1924 р. / С. Гуменний // Шевченківська весна – 2019. Історія: матеріали XVII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. – К., 2019. – С. 114–118.

4. Гуменний С. До питання про контрабандну діяльність на радянсько-польському кордоні у 20–30ті рр. ХХ ст. / С. Гуменний // Дні науки – 2019: історія: матеріали XIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. – К., 2019. – С. 212–217.

Результати дослідження були апробовані в **монографії**:

1. Гуменний С. «Збручанський кордон» (1772–1939): міграція, контрабанда та шпигунство // Польсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення: монографія / від. ред. І. Патер, упоряд. О. Муравський, М. Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2019. – С. 137–151.

Структура і зміст дослідження зорієнтовані на досягнення сформульованих мети та завдань. Дисертаційна робота складається із анотації, вступу, чотирьох розділів, що містять одинадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи без списку використаних джерел та додатків – 186 сторінки, перелік використаних джерел становить 507 позицій.

За обсягом робота складає 249 сторінок.

Розділ I. Історіографія та методологія дослідження

1.1. Стан наукової розробки теми

В українській історіографії поки відсутні дослідження, які стосуються безпосередньо нелегальних міграційних процесів (незаконний перетин кордону, контрабандна торгівля, шпигунство та диверсійна робота, «маятникові» міграції) на польсько-радянському кордоні в міжвоєнний період. Проте і ширша проблема, зокрема, утворення та розбудова державного кордону між УСРР/УРСР та II Річчю Посполитою, як стримувального чинника національно-культурних процесів та катализатора міжнародної напруги, в означеному регіоні, вивчена ще недостатньо, а ті праці, які написані, стосуються переважно політичного, економічного чи соціального життя всього західноукраїнського соціуму та населення прикордонних областей УСРР/УРСР.

Дослідження, присвячені нелегальній міграції та протидії цьому процесу в зоні «збручанського кордону», волинського та поліського кордону, області міста Вільнюс, є тематично орієнтованими. Тому про наявність комплексної праці, яка висвітлює діяльність органів охорони державного кордону з усіх сторін у 1918–1939 рр., нелегальну торгівлю та переміщення осіб, механізми і особливості цих процесів, в українській чи російській, польській історіографії, наразі не йдеться.

Історіографію окресленої проблеми умовно можна поділити на п'ять груп: до першої групи віднесемо загальні праці з історії України та Польщі сучасних авторів, які стали цінними для наукового вивчення проблеми в теоретико-методологічному плані. Ця група охоплює наукову літературу, що стосується досліджуваної проблеми і є доволі обмеженою, у більшості своїй вона представлена загальними працями з історії України, нарисами тощо. Щоправда, варто згадати про монографію Володимира Сергійчука «Етнічні межі і державний кордон України», що є вагомою з позиції подання фактажу, який підлягає розгляду в цій роботі [317]. Особливий акцент автор робить на формуванні кордонів українських державних утворень XVII і особливо XX ст. Проте праця містить оглядову інформацію про зміни державних

кордонів упродовж всієї історії України і надає незначний масив даних стосовно задекларованого у темі дисертаційної роботи періоду.

Досліджуючи події, що відбувалися в реаліях та правовій системі міжвоєнної II Речі Посполитої звертаємо особливу увагу на праці вітчизняних вчених, які стосуються історії Польщі взагалі і розглянутого періоду, зокрема. Серед таких досліджень можемо назвати «Історію Польщі: від давнини до наших днів» Леоніда Зашкільняка та Миколи Крикуна, а також доробок Лесі Алексієвець. Іван Васюта у праці «Політична історія Західної України (1918–1939)» та автори колективної монографії «Проект «Україна». Галичина та Волинь у складі міжвоєнної Польщі», подають широкий пласт фактажу та яскравий аналіз зовнішніх і внутрішньополітичних процесів, якими була наповнена епоха, що підлягає розгляду в цьому дослідженні, однак окресленій нами проблемі увага практично не приділяється [220; 226; 232; 264].

Друга група – дослідження іноземних науковців. Вказана група охоплює кардинально важливі для розуміння втеч населення до Західної України і у зворотному напрямі праці, що комплексно розглядають становище населення цих земель, важливі історичні події та переломні аспекти у тогочасному соціумі, аналізують стереотипи сприйняття, які виникли у суспільстві стосовно громадян з іншого боку кордону. Серед праць цієї групи можна навести книги французьких істориків Ніколя Верта «Історія СРСР. 1900–1991» та Сабін Дюллен «Уплотнение границ. К истокам советской политики. 1920–1940-е» (де довоєнна радянська дійсність розглядається як історія кордонів та прикордонних територій), науковиці із Массачусетського технологічного інституту (США) Кейт Браун «A Biography of No Place. From Ethnic Borderland to Soviet Heartland» [252; 358; 467]. Також цінною з погляду подання фактажу і цілісного розуміння історії Центрально-Східної Європи, першої половини ХХ ст., є праці британського дослідника Тимоті Снайдера, зокрема, «Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіном» та польськомовне видання «Tajna wojna: Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę» у яких зустрічаються свідчення про причини і саме явище нелегальних міграцій [321; 454].

Однак картина життя міжвоєнної Польської Речі Посполитої буде далеко не

повною без залучення останніх, актуальних напрацювань Польського інституту національної пам'яті, зокрема книги «Polska – zarys dziejów» або її україномовного відповідника під редакцією Влодзімежа Меджецького та Єжи Брацісевича [441]. Грунтуючись на прагненні цілісного і незаангажованого дослідження ми також окреслимо історико-політичні характеристики радянської держави, черпаючи інформацію із праць Андрія Сахарова та Андрія Боханова, Николая Івницького та Лінн Виоли [148; 225; 315].

Для всебічного розгляду теми необхідно долучити аргументи, що подає Генрик Цвеньк у статтях, присвячених діяльності Корпусу охорони прикордоння (КОП) – формації яка повинна була реалізувати завдання безпеки кордону на «східних кресах» (дефініція, яку польська історіографія вживає щодо західноукраїнських земель) у важких умовах суцільного проживання етнічних українців. Окрема праця Г. Цвенка «Działalność wywiadu sowieckiego na polskim pograniczu w latach trzydziestych» концентрує свою увагу на шпигунській діяльності радянської розвідки на прикордонних теренах II Речі Посполитої у 30-х рр. ХХ ст. [364; 494]. Залучення праць представників польської історичної науки дозволить нам поглянути на питання державного кордону з позицій офіційної влади Польщі та сформувати всебічну картину досліджуваного явища.

Безпосередньо на тему східного кордону Другої Речі Посполитої пише лише кілька авторів, дослідження яких присвячені польсько-українському конфлікту 1918–1919 рр. у Східній Галичині чи питанню діяльності воєнізованого прикордонного підрозділу – КОП. Серед таких вчених передусім наведемо імена Генріка Домінічака, майора Артура Очала, Гжегожа Лукомського, Міхала Яблоновського, Єжи Прохвича, Анжея Пемплонського, Кшиштофа Данілевіча та Яцека Слюсарчика, які ретельно вивчали історію названої прикордонної формації [367; 372; 393; 428; 433; 441; 442; 451]. Польські вчені здійснюють або комплексне дослідження історії II Речі Посполитої упродовж 1918–1939 рр., або зосереджуючись на дослідженні кордонів цієї держави роблять акцент на діяльність державних служб, які мали зашкодити нелегальній міграції чи контрабанді.

Історії земель сучасної Західної Білорусі та українсько-білоруського

прикордоння в цей періоду присвячені праці переважно білоруських вчених, таких як Ігар Мельников та Леонід Спаткай [293; 329]. Російська історіографія, натомість, зосередилася на вивченні шпигунсько-диверсійної складової існування державного кордону СРСР взагалі та польсько-радянської державної межі зокрема [224; 265; 285; 330]. Оскільки предметом дослідження є державний кордон, ми також використовували спеціалізовану, переважно іншомовну, географічну літературу, картографічні ресурси, які обґрунтовують ті чи інші варіанти державного кордону міжвоєнної Польської Республіки або доповнюють інформацію історичних джерел [208; 353; 377].

Отже, пропоновану групу складають праці закордонних вчених, представників переважно польської, білоруської та російської історіографії. Наразі в світовій історіографії немає, відомої нам, наукової праці, об'єктом дослідження якої виступали б нелегальні міграції на польсько-радянському кордоні у міжвоєнні роки ХХ ст.

Третя група – праці сучасних українських науковців. Вона включає монографію Миколи Гетьманчука «Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.)», яка базується на значному обсязі архівних, мемуарних джерел та періодичних видань, що дають уявлення про територіально-часові трансформації українських етнічних меж та кордонів СРСР і Польщі, які панували на цих землях у досліджуваній період [237]. Автор досліджує роль українського питання в зовнішній політиці цих держав, але не торкається питання нелегального переміщення через кордон осіб та товарів. Особливо цінну інформацію для дослідження одного з етапів, окреслених в темі дисертації часових рамок, надає праця Ярослава Папуги «Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: Морально-політична і матеріальна допомога постраждалим» [304]. Монографія описує матеріальну та соціальну допомогу, яку надавало населення Тарнопольського, Львівського, Волинського та Станіславського воєводств голодуючому українському народові по той бік Збруча та його окремим представникам, що подолали кордон. Також звертається увага на міжнародну компанію українських політиків, громадських та релігійних діячів проти

замовчування трагедії Голодомору 1932–1933 р.

Неможливо оминати увагою науковий доробок кременецького історика Олександра Соловєя, зокрема його статті «Прикордонні конфлікти на Волині у 20-х рр. ХХ ст.» та монографії «Міграційні процеси на Волині у міжвоєнні роки (1918–1939): український вимір», де досліджуються причини та особливості конфліктів на польсько-радянському кордоні на Волині у міжвоєнний період і політика влади щодо етнічного українського населення прикордонної смуги [327; 328]. Автор широко використовує архівні джерела та намагається концептуально охопити усі аспекти такого суперечливого явища, як державний кордон, що розділяє суцільну етнічну територію.

Протягом останніх років з'явилася низка нових кваліфікаційних робіт, що розширюють набутки вітчизняної історіографії у питанні дослідження польсько-радянського кордону на території Волині та Поділля. До таких можна віднести кваліфікаційну роботу «Корпус охорони прикордоння на Волині у 1924–1939 рр.» Лени Бортник, при цьому зауважимо, що у дисертації наявні фактологічні неточності, зокрема, вбивство міністра внутрішніх справ ІІ Речі Посполитої Броніслава Перацького авторка із незрозумілих причин переносить з Варшави до Львова [498, с. 153]. Докторська дисертація іншого вченого із Східноєвропейського національного університету ім. Л. Українки (м. Луцьк) Романа Коцана «Формування та функціонування радянсько-польського кордону у 1921–1939 рр.» (2019 р.) містить, наприклад, текст, що відповідає зразкам вміщеним у іншій праці [260; 501]¹.

Віднесені до третьої групи праці сучасних українських науковців постають фактично єдиними набутками модерної української історіографії у питанні дослідження польсько-радянського кордону, що написані з урахуванням методологічних та концептуальних основ сучасної історичної науки.

У процесі дослідження теми аспірантської роботи, ми також звернули увагу на праці історико-красознавчого характеру, вони і становитимуть четверту групу

¹ До прикладу, текст дисертації на сторінці 233 фактично відповідає тексту видання «Реабілітовані історією. Рівненська область. Книга перша» [260] на сторінці 11, текст дисертації на сторінках 239–240, 241–242, 244–245 фактично відповідає тексту «Реабілітовані історією. Рівненська область» на с. 13, 14 та 15–16 відповідно.

історіографічних джерел. Означимо кілька зразків такої літератури, наприклад, книгу Володимира Літкевича «Історія села П'ятничани. Хмельницька область, Чемеровецький район (1493–1960 роки)», яка дає задокументовану картину прикордонного життя радянського села УСРР під час формування та існування кордону із Республікою Польща на широкому історичному тлі, наводить цікаві факти для розуміння розвитку системи охорони державного кордону з боку радянського та польського берегів річки Збруч [288]. Активно працюють краєзнавці Тернопільської та Хмельницької областей, зокрема Нестор Мизак. У серії книг цього автора зустрічаємо окремі згадки про нелегальні переходи кордону [294; 295]. Не менш цінні дані надає краєзнавець із с. Шустівці (Кам'янець-Подільський р-ну Хмельницької обл.) Василь Рендюк (Додаток 2).

Саме праці історико-краєзнавчого характеру, як вітчизняні так і зарубіжні, містять згадки про існування явища нелегальної міграції на польсько-радянському кордоні у досліджуваний період. Однак ці напрацювання зосереджені переважно на фактологічній складовій, збиранні матеріалу, тому цілісного, опертого на широку джерельну базу дослідження нелегальних міграційних потоків, хоча б в контексті студій з історії певного населеного пункту, наразі немає.

До п'ятої групи можемо віднести твори художньої літератури, які містять згадки про державний кордон між СРСР та II Річчю Посполитою або діяльність КОП, зокрема вірші та оповідання сучасників, розглянутих в темі дисертації процесів, Осипа Маковея «Привіт Україні», «Мухолап», Остапа Вишні (Губенка) «Вишневі усмішки закордонні» та Бориса Антоненка-Давидовича «Де когут піє на три держави» [133–136; 165, с. 93–99; 480]. Значну увагу, на явище нелегальних міграцій та контрабандної торгівлі на польсько-радянському кордоні, звертає польський письменник білоруського походження Сергіуш П'ясецький (1901–1964 рр.) у романі «Коханці Великої Ведмедиці» [205]. Книга містить описи життя контрабандистів на польсько-радянському прикордонні і може розглядатися як автобіографічна, оскільки автор написав її у польській в'язниці відбуваючи термін за розбій та контрабанду. «Збручанському кордону» присвячена книга Габрієля Зича «Вири Збруча», головний герой якої – агент, що приїжджає до Підволочиська

(Тернопільська обл.) на важливу місію, але проти своєї волі втягується в низку подій, пов'язаних з контрабандою та іноземною розвідкою [218]. Перелічуючи твори осіб, які здійснювали спроби незаконної міграції, назвемо Віталія Юрченка «Пекло на землі», Тараса Бульби-Боровця «Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху», Сержа Лифаря «Страдные годы», Уласа Самчука «На білому коні» [110; 129; 163; 183]. Не можемо упустити також романи сьогочасних письменників Василя Шкляра «Чорний ворон (Залишенець)» і Юрія Винничука «Танго смерті», які містять згадки про нелегальні міграції на кордоні між СРСР та Республікою Польща, надаючи легітимності твердженню про актуальність цього явища у дійсності міжвоєнного періоду [132; 182]. Навіть канадський кінофільм Джорджа Менделюка «Гіркі жнива» («Bitter Harvest»), який вийшов в український прокат 23 лютого 2017 р., містить фінальну сцену нелегального переходу кордону і втечі до Республіки Польща головних героїв Юрія та Наталки. Це знову ж підтверджує поширеність та, поряд із цим, набір стереотипних уявлень щодо досліджуваного явища, зокрема в період Голодомору 1932–1933 рр. [485].

Отже, аналіз історіографії свідчить про те, що досліджувана нами проблема місця і ролі нелегальних міграційних процесів на польсько-радянському кордоні у 20–30-ті рр. ХХ ст. наразі не знайшла цілісного систематизованого розкриття в історичній науці. Проте аналіз історіографії переконливо засвідчує, що актуальність поставленої проблеми не викликає сумніву і потребує подальшого наукового вивчення.

1.2. Джерельна база дослідження

Дослідження нелегальних міграцій на польсько-радянському кордоні, як і будь-які наукові студії, повинні базуватися на широкому спектрі джерел. Їх максимальне залучення дозволить всебічно й незаангажовано (наскільки це можливо) висвітлити нове для української історіографії явище. Необхідність детального аналізу місця і ролі нелегальних міграційних процесів, на польсько-радянському кордоні, у національно-політичному та економічному житті західноукраїнських земель II Речі Посполитої та прикордонних територій УСРР/УРСР, вимагала опрацювання джерельної бази, що містить значний масив як неопублікованих, так і опублікованих документів. Увесь комплекс виявлених джерел, необхідних для дослідження проблеми, пропонуємо за походженням умовно класифікувати на дві групи:

1. Неопубліковані архівні матеріали:

- документи центральних та місцевих (крайових) органів влади;
- документи органів охорони правопорядку та протоколи, складені прикордонними службами, відомчі інструкції;
- протоколи судових засідань, довідкові матеріали особового характеру, які містяться у судових справах нелегальних мігрантів, контрабандистів;
- міжнародне дипломатичне листування щодо випадків контрабандної торгівлі, нелегальної міграції, видачі та переслідування дезертирів військових чи прикордонних формацій, екстрадиції цивільних осіб.

2. Опубліковані джерела – періодичні та неперіодичні видання, епістолярна спадщина, спогади нелегальних мігрантів, контрабандистів, службовців прикордонних формацій, органів внутрішніх справ та осіб, пов'язаних із соціальною допомогою нелегальним мігрантам.

З кожної класифікованої групи за змістом можна виділити окремі матеріали і провести їх науковий аналіз.

Дослідження формування та стабілізації польсько-радянського кордону, а також вивчення питання незаконного переміщення через розглянуту державну межу, повинні базуватися на широкому спектрі архівних матеріалів. Набір

історико-документальних джерел для кваліфікаційної роботи здійснювався у закордонних документосховищах, зокрема, варшавських архівах (Архів актів нових – ААН, Центральний військовий архів Військового історичного бюро ім. ген. Броніслава Соснковського – САВ, Національний цифровий архів – НАС), ресурсах Національної бібліотеки Республіки Польща (BN) та Бібліотеках Варшавського (BUW) і Ягелонського університетів, у Щецині (Архів прикордонних служб – ASG), Любліні (Воєводська публічна бібліотека ім. Ієроніма Лопацинського, Державний воєводський архів у Любліні, бібліотека Університету імені Марії Кюрі-Скłodовської) та Ченстохові (бібліотека Гуманітарно-природничого університету ім. Яна Длугоша). Окремий пласт документальних джерел міститься в Electronic Reading Room Central Intelligence Agency (CIA, Електронна бібліотека Центрального розвідувального управління США, зокрема, уваги заслуговує розсекречена довідка «Proposed Eastern Boundaries of Poland 1918–192?. May 12, 1943», яка стосується процесу виникнення та усталення польсько-радянського кордону, його особливостей), Інституті Пілсудського у Лондоні (Instytut Józefa Piłsudskiego w Londynie, Велика Британія), Електронному архіві визвольного руху (Львів, Україна) [86].

Серед українських документозбірень опрацьовано фонди установ у Києві (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – ЦДАВО, Центральний державний архів громадських об'єднань України – ЦДАГО, Центральний державний історичний архів України – ЦДІАК, Галузевий державний архів Служби безпеки України – ГДА СБУ), Львові (Центральний державний історичний архів України у Львові – ЦДІАЛ України), Тернополі (Державний архів Тернопільської обл. – ДАТО), Хмельницькому (Державний архів Хмельницької обл. – ДАХМО), Вінниці (ДАВіО), Луцьку (Державний архів Волинської обл. – ДАВО), Житомирі (ДАЖО) і Рівному (ДАРО). Підбір друкованих джерел 20–30-х рр. ХХ ст. було здійснено на базі бібліотеки Центру міської історії (м. Львів), Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника (м. Львів), Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (м. Київ), Національної історичної бібліотеки України (м. Київ), Тернопільської обласної універсальної

наукової бібліотеки (м. Тернопіль), бібліотек Тернопільського національного педуніверситету ім. В. Гнатюка (м. Тернопіль), історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка (м. Кам'янець-Подільський). Для формування комплексу додатків та ілюстративних джерел залучалися фонди Музею Війська Польського (Варшава, Республіка Польща), музею Польських прикордонних формувань (Щецин, Республіка Польща), музею м. Замосць (Люблінське воєводство, Республіка Польща), Тернопільського та Борщівського обласних краєзнавчих музеїв. В контексті роботи над дослідженням широкого використання зазнала епістолярна спадщина свідків та безпосередніх учасників подій (таких як Юзеф Пілсудський, Роман Дмовський, Леон Василевський, Тарас Бульба-Боровець та ін.) пов'язаних із виникненням, демаркацією та розбудовою охоронної структури польсько-радянського кордону.

Перейдемо до розгляду фондів архівних установ, що використовувалися для написання дисертаційного дослідження. У Архіві нових актів (AAN) Республіки Польща зберігаються документальні фонди, що стосуються переважно визначення лінії проходження польсько-радянського кордону спочатку у договорах, а згодом і на місцевості (фонд «Акти Леона Василевського») чи пов'язані з процесами демаркації кордону, незаконними явищами, диверсійно-розвідувальною діяльністю на міждержавній межі («Посольство II Речі Посполитої у Москві», «Компартія Польщі» та «Міністерство закордонних справ»). Вагомі джерела до безпосереднього дослідження незаконних міграцій та контрабандної торгівлі на польсько-радянському кордоні дають наступні фонди AAN: «Головна Команда Державної Поліції у Варшаві», «Корпус охорони прикордоння», «Воєводський уряд у Луцьку» (спорідненим до цього є фонд Державного архіву Волинської області № 46 «Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства») [62; 65; 69]. Інший важливий пласт документальних джерел, зосереджений у щецинському Архіві прикордонних служб (ASG), об'єднано до фондів (зесполів) № 177 «Командування Корпусу охорони прикордоння» та № 161 «Головне командування Охорони кордону». У Центральному військовому архіві Військового історичного бюро ім. ген. Броніслава Соснковського (CAW, Рембертув, Республіка

Польща) міститься широкий набір документальних джерел присвячених прикордонним і розвідувальним формаціям Другої Речі Посполитої, їх боротьбі з контрабандною та диверсійною діяльністю у східних воєводствах [71; 73; 75].

Центральні архіви України зосереджують джерела, що переважно стосуються радянської охорони державного кордону, яскраво висвітлюють ті явища, які спонукали населення до спроб незаконного перетину державної межі, нелегальної торгівлі. Серед документів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), такі дані виявлено у фондах: № 30 «Народний комісаріат фінансів УСРР, Міністерство фінансів України, м. Харків, м. Київ. 1918–1993 рр.», № 67 «Українське радянське посольство в Польщі, м. Варшава», № 341 «Уповноважений Головного митного управління Народного комісаріату зовнішньої торгівлі СРСР по боротьбі з контрабандою на Україні, м. Харків. 1920–1937 рр.», № 3505 «Матеріали „Української Народної Республіки і Західної Української Народної Республіки”, зібрані польським урядом в 1919–1920 рр.(колекція)» [5; 7; 9]. Документи прикордонних формацій радянської сторони, оскільки вони безпосередньо входили до спеціальних служб, зосереджені переважно у Галузевому державному архіві Служби безпеки України або в обласних архівах цієї структури. Необхідні, для розуміння унікальності міжвоєнного польсько-радянського кордону фактичні дані, надають збори Центральних національних історичних архівів у Києві (ЦДІАК, фонд 301) та Львові (ЦДІАЛ, фонд 146), що висвітлюють існування «збручанського кордону» між австрійською монархією та Російською імперією [3; 14]. Ці ж фонди зачіпають початки формування власне польсько-радянського кордону.

Більш тематично орієнтованими є матеріали, що зберігаються у регіональних документосховищах. Важливим питанням, яке стосується нелегальних міграцій, контрабандної торгівлі на польсько-радянському кордоні на Волині та Надзбруччі відведено місце у фондах Державного архіву Тернопільської області № 2 «Кременецьке повітове староство, м. Кременець. 1919–1939», № 231 «Тарнопольське воєводське управління, м. Тарнополь. 1920, 1921–1939», № 279 «Скалатська повітова команда державної поліції, м. Скалат Тарнопольського

воєводства. 1920–1939», № 281 «Борщівська повітова команда державної поліції, м. Борщів Тарнопольського воєводства. 1921–1939», № 283 «Чортківська повітова команда державної поліції, м. Чортків Тарнопольського воєводства. 1923–1939», № 287 «Прокуратура Тернопільського окружного суду, м. Тернополь Тернопільського воєводства. 1918–1939», № 311 «Батальйон «Борщів» Корпусу охорони кордонів», № 316 «Постерунки державної поліції Тернопільського воєводства і Кременецького повіту Волинського воєводства. Збірний фонд. 1921–1939», № 332 «12-й Батальйон «Скалат» бригади «Поділля» Корпусу охорони кордонів. 1934–1935» [43; 46; 52; 57; 59].

Фонди Держархіву Тернопільської області містять джерела, які повідомляють особливості прокладення на місцевості польсько-радянського кордону, розташування пунктів пропуску та охоронних споруд, місця дислокації окремих постерунків (найнижча ланка адміністративної влади у II Речі Посполитій, створена на основі «Уставу про Державну поліцію» від 24 липня 1919 р., постерунки (відділки) підкорялися повітовим командам державної поліції) чи відділів прикордонників [117]. Окремі справи містять як перелік видаткових матеріалів, господарського обігу структурних одиниць КОП, так і детальні дані про розмір, склад контрабанди, місце її виявлення та обставини затримання осіб, які її здійснювали. Простежуються плани превентивних заходів, слідчих дій стосовно нелегального переміщення через державний кордон осіб та товарів, списки «біженців» з СРСР, спостереження за їх поведінкою, політичною і соціальною активністю на території Другої Речі Посполитої.

Серед документів, створених державними органами, найчастіше зустрічаємося із протоколами затримання та допиту нелегальних мігрантів чи учасників контрабандних торгових відносин, рішеннями суду та слідчими документами, зокрема з фонду 316 проаналізовано справу «Переписка со Збаражской поветовой командой госполиции и Збаражским поветовым староством о нелегальных переходах границы», 1923–1925 рр., у якій висвітлено особливості слідчого з'ясування особи нелегального мігранта, складення «*protocoly zameldowania*», порядку фіксування випадку нелегального переходу кордону. Часто документація до

справ містила звинувачення в розвідувальній діяльності на користь радянської сторони, як, наприклад, у справі «Протоколи допросов КОП на лиц задержанных и обвиняемых в Советской разведке» фонду 231 «Тарнопольське воєводське управління, м. Тарнополь», що містила гриф «Тайне» і будувалася на знайденій під час обшуку в одного із фігурантів справи машинописного російського тексту, усних припущеннях про причини розпитування відносно дислокації загонів прикордонників, доносів звинуваченого в шпигунстві на інших жителів прикордонних сіл Борщівського повіту [45]. При аналізі архівних документів виявлено, що здебільшого такі звинувачення були не обґрунтовані вагомою доказовою базою, мали на меті залякати чи усунути з прикордонної території колишніх нелегальних мігрантів, контрабандистів, осіб що брали участь в військових діях 1918–1921 рр. на українському боці, дезертирів-червоноармійців.

Важливу інформацію про причини нелегальних міграцій, діяльність радянських органів держбезпеки, охорони правопорядку та державного кордону можна почерпнути із фондів Держархіву Хмельницької обл. П-458 «Шепетівський окружний комітет КП(б)У, 1922–1930, 1935–1937 рр.», П-459 «Шепетівський районний комітет КПУ, 1923–1941, 1944–1962 рр.» та П-364 «Славутський міський комітет КПУ, 1921–1941, 1944–1962, 1965–1991 рр.» де висвітлено селянські виступи, події Голодомору 1932–1933 рр. та масові спроби втечі з СРСР у прикордонній Шепетівській окрузі, зокрема в Славутському, Плужнянському, Антонівському та Теофіпольському районах [39; 41].

Деталізований розбір справ осіб яким інкримінувалася нелегальна міграція на польсько-радянському кордоні, незаконна торгівля чи діяльність у прикордонній смузі, містить фонд № 6023 Державного архіву Вінницької області (ДАВіО) «Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих УСБУ у Вінницькій області. 1918–1999 рр.». Документи цього зібрання дають можливість охопити масштаб та спектр методів роботи радянської сторони із нелегальними мігрантами, ілюструють наростання репресивних тенденцій, антинаціональних кампаній розвинутих органами держбезпеки [17; 19].

Дослідження незаконних міграційних процесів на різних етапах існування «ризького кордону» було б неповним без залучення документів Державних архівів Рівненської (Ф. 30 «Рівненське повітове староство. 1919–1939 рр. м. Рівне Волинського воєводства»), Волинської та Житомирської областей. Ці фонди дають статистичні дані щодо розміру та обсягів незаконного переміщення людей та товарів через державний кордон у 20–30-ті рр. ХХ ст., дозволяють співвідносити причинно-наслідкові комплекси пов'язані із такими діями по обидва боки кордону [32; 36; 38].

Окремою групою виділяються резолюції та постанови власне органів допомоги нелегальним мігрантам («збігцям», як їх часто іменує міжвоєнна преса), що здійснили незаконний перетин державного кордону на початку 1930-х рр., переважно втікаючи від політичного переслідування та голоду. Із таких документів (зосереджених у зборах ЦДІАЛ та Електронного архіву визвольного руху) можемо дізнатися про особливості співпраці українських допомогових комітетів з державними органами влади II Речі Посполитої, виокремити запити щодо соціальної та політичної допомоги українському населенню УСРР/УРСР, зокрема, для отримання права на перебування на території Республіки Польща, в якому збережені документи, що стосуються діяльності допомогових комітетів голодуючим та біженцям («Громадський комітет рятунку України») з УРСР на території Борщівського повіту Тарнопольського воєводства. Також архів містить анонімні, наприклад «Документ із інформацією про життя в селі Скала», листи, які описують не лише масовість нелегальних міграцій, а й морально-психологічний та фізіологічний стан вимушених мігрантів, ставлення до них з боку польської влади [16; 488]. В англійській історіографії подібне приватне листування (кореспонденцію) відносять до первинних джерел («original sources»). Оскільки листи не призначені для широкого ознайомлення чи розголошення, вони можуть містити менш цензуровані свідчення, що робить їх цінними для дослідження. Це однак не скасовує необхідності верифікації вміщеної у приватному листуванні інформації. Часто кореспонденція ставала підґрунтям для публікації у друкованих виданнях, які ми віднесемо до наступної групи джерельної бази.

До *другої групи* належать періодичні та неперіодичні видання (часописи, газети, бюлетені, журнали), зокрема публікації у міжвоєнній польській («*Nasz Głos*») та україномовній пресі, наприклад номери львівської газети «Діло», тижневика «Новий час», емігрантської української газети «Свобода», яка виходила у США. Сюди ж ми відноситимемо повідомлення радянської преси про незаконні міграційні явища на кордоні, зокрема у часописі «Червоний кордон» (м. Кам'янець-Подільський). Переважна більшість публікацій про втечі через польсько-радянський кордон, реалії життя по той бік Збруча та комуністичні злочини в УСРР/УРСР друкувалися на шпальтах західноукраїнських газет у вигляді листів мешканців прикордоння або розвідок направлених туди кореспондентів. Автор дисертаційного дослідження порівнює свідчення про аналогічні події у різних тогочасних друкованих засобах масової інформації, щоб знайти підтвердження фактам, які містяться у розглянутих джерелах. Принагідно варто зазначити, що періодична преса – це той вид історичних джерел, який подібно до мемуарних джерел, вимагає скрупульозного вивчення і трактування, адже на рівень повноти та об'єктивності, вміщеної в періодиці інформації впливали не лише кваліфікація і добросовісність авторів та редакційних працівників, а й умови, в яких видавалися друковані органи.

До друкованої продукції міжвоєнного періоду, що стосується питання незаконної міграції, охорони державного кордону віднесемо періодичні та неперіодичні видання польської прикордонної формації – Корпусу охорони прикордоння (КОП): щорічники Корпусу під редакцією Станіслава Фалькевича, а потім Францішка Ямки-Коперського, науково-популярні праці із серії «Бібліотечка солдата Корпусу охорони прикордоння» полковника Антона Марушевського «Охорона кордонів у давній Польщі і тепер» та Броніслава Ковальчевського «Пригоди Владка над кордоном» [193; 194; 198; 202].

Таким чином, досліджуючи проблему місця і ролі нелегальних міграцій у національно-політичному, економічно-соціальному житті сучасних західних земель України у 20–30-х рр. ХХ ст., вивчено стан її наукової розробки, зокрема, проаналізовано історіографію та джерельну базу дослідження. В основі історіографічного огляду покладено тематично-хронологічних принцип, архівні

матеріали систематизовано та класифіковано на групи за походженням. Вивчаючи архівні джерела ми маємо можливість набути безпосередній фактаж, отримати інформацію про кількісні показники інцидентів на кордоні (між прикордонниками різних сторін, із контрабандистами, диверсантами, мирним населенням), затримання, виявлення нелегальних мігрантів або контрабанди, масштаби дезертирства та діяльності українських і білоруських національних збройних одиниць (частини армії УНР, бійці Булак-Балаховича), репресивні заходи у радянському прикордонні на початку 1930-х рр. Проведено узагальнення і систематизацію усієї виявленої документальної бази, що дозволить ефективніше розвивати пропонуване дослідження. Наукова розробка та міждисциплінарний підхід до збору та інтерпретації джерельної бази дослідження нелегальних міграційних процесів на польсько-радянському кордоні дозволили, по перше, провести студії над утворенням і стабілізацією міждержавного кордону, по друге, зрозуміти множинні національно-політичні та соціально-економічні процеси, які розвинулися у прикордонні. Така візія дослідження актуалізує його у контексті глобалізаційних процесів, що прийшли на зміну біполярному світові, як наслідку Холодної війни (1947–1991) та «коронавірусної кризи» (2020 р.), що спричиняють нову еволюцію політичних кордонів між країнами та їх союзними об'єднаннями.

1.3. Методологія дослідження

Дослідження історії формування політичних кордонів, функціонування системи їх охорони та нелегального переміщення на державній межі має опиратися на міждисциплінарний підхід – залучення набутків таких галузей знань, як міжнародне і державне право, економіко-політична географія, картографія, лімологія та статистика, а у випадку водного кордону ще й гідрологія. Таким чином, теоретичною основою аналізу, піднятої у кваліфікаційній роботі, проблеми є теорія наукового пізнання світу. Основоположними принципами пропонованого дослідження, що торкається таких складних питань як порушення режиму державного кордону, контрабанда і цілеспрямоване диверсійно-розвідувальне проникнення на територію іншої країни, виступають: історизм (характеристика етапів формування та функціонування державного кордону, розгляд причинно-наслідкових зв'язків виникнення та диференціації явища незаконної міграції), об'єктивний (наскільки це можливо із залученням доступної джерельної бази) аналіз подій і фактів, незалежно від класових, політичних, партійних чи ідеологічних нашарувань та упереджень, що зводять до мінімуму спотворення досліджуваної проблеми.

Як основу дослідження нелегальних міграційних процесів в контексті формування та існування державного кордону між Республікою Польща і радянською державою у 1918–1939 рр., покладено застосування комплексу загальнонаукових методів: історичного, логічного, систематизації; спеціальних методів історичної науки – проблемно-хронологічного, комплексу історико-хронологічного та синхронічного (дослідження подій в часовій послідовності, студії із розгляду подібних але хронологічно та територіально асинхронних явищ), історико-порівняльного (компаративістський) методів; міждисциплінарних методів: статистичного, картографічного (візуальний аналіз

карти, картометричне вимірювання, графічно-топологічний аналіз², вкрай важливі в контексті студій над варіаціями делімітації та демаркації державного кордону) [336, с. 89]. Їх цілеспрямоване й комплексне застосування створює сприятливі умови для всестороннього аналізу конкретної проблеми історичного дослідження.

Важливим методологічним питанням постає з'ясування дефініцій, які становлять собою предмет дослідження – поняття «кордон» та «нелегальна міграція». Коротко означивши термінологічний апарат у вступі до дисертаційної роботи звернемося до варіацій історичного та концептуального розуміння згаданих понять у вітчизняній та закордонній науці. Розглядаючи історичне усвідомлення конкретної дефініції об'єкту дослідження – «східного кордону» Республіки Польща процитуємо Розпорядження Президента II Речі Посполитої Ігнація Мосціцького від 23 грудня 1927 р.: «Кордон держави становить лінію кордону, закріплену у спосіб передбачений міжнародними договорами, що відділяє територію Речі Посполитої Польської [Республіки Польща] від території сусідніх держав, або лінія відмежування прибережних вод Польщі від решти моря» [122, S. 1660]. Як бачимо офіційні документи Республіки Польща містять суто формалізоване, юридичне розуміння державного кордону, яке лише частково відображає характерні особливості усталеного польсько-радянського кордону 1921–1939 рр. та нелегальних процесів пов'язаних із ним. Для формування цілісного образу конкретної державної межі варто звернутися також до методологічних напрацювань, що пояснюють цілий спектр проблем формалізованого кордону, який виник в полінаціональному середовищі за умов військових конфліктів та економічної недоцільності, таким чином виштовхуючи значний пласт транскордонної комунікації у нелегальну площину.

На нашу думку, методологічну розробку об'єкта дослідження варто доповнити аналізом зарубіжного досвіду вивчення тематики історичного кордону. Зокрема, в англійських працях можна знайти диференційований ряд слів, пов'язаних із

² Загальна топологія – математична дисципліна, що вивчає такі властивості просторів і відображень між ними як зв'язність, компактність та неперервність. В географії знаходить втілення у топологічних мапах – певному типі діаграми, який був спрощений так щоб містити лише важливу інформацію [380, с. 3872–3877].

поняттям «кордон». Згідно наукового доробку Гастінгса Донана і Томаса М. Вілсона, англійський термін «border (кордон)» відноситься до державних кордонів, «frontier» до районів прикордоння, тоді як «boundary (межа)» в цьому відношенні є найширшим терміном, оскільки покликаючись на соціальні межі, містить елементи матеріального та просторового характеру, що особливо важливі для індивідів та соціальних груп (точніше для соціальних та символічних меж) які вони формуються у їх свідомості. Окрім того, на думку згаданих авторів, для визначення перехідних станів, зокрема стосовно трансформаційних суспільних процесів, доцільно запровадити категорію «liminal», що розуміється як гранична (прикордонна) [355, S. 166–182; 375, S. 37; 385, S. 80]. У французькій мові для визначення кордону в географічному та історико-політичному сенсах також використовуються різні дефініції. У працях французького географа та історика Жака Анчеля, маємо широкий набір термінів пов'язаних із кордоном чи прикордонням – «limite», «frontiere», «borne», «demarkation», «charniere», «seuil» [492, S. 3–4, 13–16].

Загалом, існування державних кордонів, набір їх визначальних характеристик, зумовлені насамперед привласненням території країнами (державний фактор) та територіальним інстинктом людських спільнот (фактор громади/ спільноти/ індивідууму), тобто прагненням «забезпечити собі ексклюзивність контролю подій і процесів, що відбуваються в районі проживання» [394, S. 14]. На думку німецького географа, засновника геополітики Фрідріха Ратцеля кордон варто трактувати як певне обмеження простору держави, зона конфліктів між державами [443]. Тому, державна межа, окреслюючи географічне розташування території, «не лише визначає площу держави, але й виконує певні функції, які в основному вимірі мають характер внутрішніх і зовнішніх», вважає польський дослідник Гжегож Балавайдер [349, S. 44–56; 350, S. 229].

З поняттям «кордон» також тісно пов'язана дефініція «пограниччя (прикордоння)». Феномен пограниччя з'являється із виникненням кордонів між державами. У вузькому, географічному, розумінні, прикордоння – це територія по обидва боки державного кордону. У ширшому розумінні пограниччя може бути національним, етнічним, лінгвістичним, психологічним, інформаційним,

ментальним. «Прикордоння постає простором, де лімітується або зникає принцип територіальної приналежності до нації. Воно є перехідною областю між двома або більше народами, – вважає білоруський дослідник Николай Беспамятных [222, с. 25–46]. Українська науковиця Ярослава Верменич на основі власних студій над «теорією фронтиру» запропонувала інтерпретацію, яка розглядає «кордон» як маркер протистояння культур, а «пограниччя», на її думку постає «соціокультурним феноменом із власною регіональною ідентичністю». Прикордонню, на думку дослідниці, притаманна унікальна система стратифікації «свій – чужий», яка може фактично не збігатися з реальними державними кордонами. Як приклад наведемо усталення польсько-радянського кордону у 1918–1921 рр. (детальніше в пункті 2.3), що спричинило значну ескалацію конфлікту на ґрунті політичної, соціальної, а часто і національної ідентифікації. За таких умов дефініції «кордон» та «пограниччя» використовуються для означення територій, де наявність політичного кордону «зумовила певний алгоритм життя» [231, с. 67–68]. Під таким алгоритмом ми розуміємо перманентне порушення режиму державного кордону внаслідок економічних та політичних потреб, дефіцит лояльності до офіційних структур радянської та польської сторін серед населення прикордоння, «іншування» в загальнодержавному контексті Республіки Польща.

З огляду на специфіку досліджуваної теми, розглянемо також концепцію Річарда Хартсхорне, яка вказує на неоднозначність, що виникає внаслідок дихотомічного поділу на природні та штучні кордони. Ще в 1936 р., в умовах дискусій щодо такого поділу, географ запропонував класифікацію, в рамках якої виділив чотири типи кордонів [387, Р. 6–57]:

- допоміжні кордони (встановлені до появи соціокультурного середовища, наприклад, кордон США та Канади, встановлений у 80-х рр. XVIII ст. по малозаселених територіях);
- наступні (субсеквентні) кордони – встановлюються постфактум розвитку соціокультурного середовища (заселення території) з урахуванням історичних, етнічних та економічних характеристик території, але відповідно до його поділу. Такий тип кордону пов'язаний із появою національних держав, прикладом можуть

бути країни Західної Європи;

- нав'язані кордони – встановлюються після виникнення соціокультурного середовища, але не враховують його поділів. Прикладом можуть бути кордони, що не беруть до уваги етнічні, національні чи релігійні поділи. Польсько-радянський кордон, що існував із 1921 по 1939 р. у період його функціонування можна віднести до нав'язаних кордонів;

- реліктові (залишкові) кордони – кордони, які все ще залишаються у соціокультурному середовищі, але вже не виконують функції політичних кордонів. Як приклади наведемо кордон між Королівством Польським та Російською імперією у першій половині XIX ст. (зберігав митні функції), рудименти «збручанського» кордону у свідомості місцевого населення та «кресов'яцькому» середовищі в II половині XX – на початку XXI ст. [303, с. 115, 132–133, 146–153, 174; 365].

Таким чином, історичні, культурні, етнічні та інші кордони, в сукупності з актуальними політичними кордонами, утворюють «мережі кордонів», які можуть накладатися один на одного у свідомості людей, формуючи певну комбінацію ідентичностей – «прикордонну ідентичність». Звернемо увагу, що на нашу думку, формування прикордонної ідентичності пов'язане із зміною державних кордонів, переходом цілих регіонів під юрисдикцію іншої держави, що часто виявляється причиною трансформації ідентичностей, хоча нерідкі випадки стійкості прикордонній ідентичності (як приклад, можна навести «прикордонну ідентичність» вже згаданого середовища етнічних поляків переселених із територій сучасної Західної України). Ця стійкість визначається довготривалою роллю економічних та культурних кордонів, значною інерційністю свідомості людей, категоріальним маркером «місцевості» або «тутейшості» (який застосовується для розпізнання на локальному рівні), збереженням історичної пам'яті прикордоння.

Отже, у пропонованому дисертаційному дослідженні ми розглядатимемо польсько-радянський кордон у 1918–1939 рр., як такий, що виник та існував після формування поліетнічного, соціокультурного та економічного середовища земель Полісся, Волині та Поділля, територій сучасної західної частини України. Принагідно буде звертатися увага на реліктовий характер кордону в контексті

процесів нелегальної міграції, формуванні регіональної «прикордонної» ідентичності та національної і суспільної свідомості населення вказаних територій.

Категорія культурних ідентичностей (включаючи релігійно-культові) на кордонах також є важливою, оскільки державна політика, яка служить співпраці двох сусідніх країн або породжує конфлікти в цьому відношенні, містить у собі не лише загальнодержавні аспекти, але також стосуються функціонування регіонів та місцевих громад, які живуть у транскордонній системі. Важливо, щоб громади прикордонної зони мали свої культурні кордони, в межах яких відбувається більш-менш інтенсивний процес спілкування та переговорів [348, Р. 13; 431]. Саме у цьому контексті нами буде звернена увага на процеси формування структури прикордонних охоронних формацій з польського та радянського боку «ризького» кордону, які в контексті внутрішньої політики (у випадку Польщі далися в знаки наслідки політики досанаційних урядів 1921–1926 рр., економічної кризи 1929–1933 рр., що серйозно вдарили по економіці країни; у випадку СРСР мова йде про прискорену колективізацію з 1929 р. та викликані цим селянські заворушення 1930–1932 рр., Голодомор 1932–1933 рр., масові репресії кінця 30-х рр. ХХ ст.) та наростання міждержавної ескалації спричинилися до фактичного поступового закриття державного кордону. Фактор прикордонних обмежень, слабка відбудова польською державою зруйнованої війною інфраструктури, погана якість місцевої адміністрації (яка часто не могла порозумітися з непольським населенням, направлялася на «східні креси» за залишковим принципом), корупція, брутальне поводження поліції, заважали загальнодержавній інтеграції, спричиняли щонайменше несприйняття її українським, білоруським та литовським населенням [433, S. 54–55].

Таке значення культурної комунікації для вивчення процесів, що відбуваються в межах міждержавних прикордонних спільнот дозволяє ввести концепцію «*прикордонних культур*», які існують на двох замкнених але нероздільних рівнях [375, S. 27–28]. Культура прикордоння з'єднує людей та установи прикордонної території з людьми та установами власної держави чи національної спільноти (як приклад, будуть розглядатися допомогіві комітети західноукраїнського населення

біженцям від Голодомору 1932–1933 рр.), а також наднаціональними, спорідненими інституціями з належністю до конкретних інтеграційних структур. Ці прикордонні культури породжують «соціальні мережі», які поєднують людей прикордонної території з іншим населенням, включаючи перебуваючих за кордоном, тих, хто має владу в центрах країн і рішення яких впливають на життя в зоні прикордоння. У цьому контексті важливим є також досвід людей, для яких кордон є джерелом доходу – контрабандистів, або засобом порятунку – нелегальних мігрантів. Населення, яке проживає у прикордонній зоні, через своє існування визначає характер «прикордонних культур»: їх спосіб існування, систему цінностей та самоідентифікацію, відношення до національної або державної формації. Саме тому дослідження інтроспекції (самоусвідомлення та самоаналізу) «прикордонних культур» залишаються перспективним напрямом для методологічного опрацювання та наукового вивчення.

Аналогічним чином, важливе значення, для методології дослідження теми кваліфікаційної роботи, має теоретико-концептуальне з'ясування та осмислення такої базової дефініції, як «нелегальна міграція». Під власне «міграцією» сучасна наука, розуміє соціальний процес, сукупність статистично стійких актів взаємодії людей, що виражають певну тенденцію зміни суспільного становища чи образу життя великих соціальних груп осіб, умов відтворення і розвитку кожної людини як особистості і впливають на зміни соціальної структури і статусних характеристик різних верств і груп населення держави або регіону під впливом соціальних переміщень населення або його частини за межі державного чи адміністративного кордону на відносно тривалий період. Стратегія соціологічного аналізу міграційного процесу виходить з його бісуб'єктності (подвійної суб'єктності), оскільки не лише міграційний процес впливає на соціальну ситуацію в усіх сферах суспільств (як приймаючого, так того, що віддає населення), а й сама існуюча ситуація впливає на цей процес і містить в собі опис зумовлюючих його факторів як інституційного, так і ситуаційного характеру, включаючи їх об'єктивні та суб'єктивні аспекти [504, с. 13].

Щодо поняття нелегальної (незаконної) або такої, що не відповідає правилам, нормам, стандартам («illegal» або «irregular») міграції в Європейському законодавстві, та світовій науці загалом, існує деяка невизначеність [381, Р. 31]. Як наслідок точного і загально визнаного визначення в європейському міграційному праві наразі немає. Під «нелегальною міграцією» розуміється пересування (переміщення) людей між державами, яке відбувається за рамками регулювання юридичних норм країни відправлення, транзитних та приймаючих країн [290, с. 64]. У працях окремих науковців можна знайти не тільки різне іменування нелегальної міграції, а й різне розуміння суті цього явища. Так, для позначення мігрантів, які з'являються в країні незаконно або нелегально, порушують встановлені терміни перебування або перебувають в країні без посвідки (дозволу) на проживання, порушують інші встановлені для них міграційні правила, і відповідного виду міграції в сучасній науці використовуються терміни: «незаконна», «нелегальна», «недозволена», «неврегульована», «таємна (clandestine)», «напівлегальна» міграції [221, с. 131]. У фаховій зарубіжній літературі, при означенні нелегальних мігрантів, віддається перевага терміну «irregular migration (мігранти з неврегульованим статусом)», а термін «illegal migration (нелегальна міграція)» може використовуватись для маркування контрабанди та незаконного переправлення мігрантів [494].

Зважаючи на таке різноманіття понятійного апарату в сучасній науці і юриспруденції, звернемося до розуміння нелегальних міграційних процесів у джерелах, котрі стосуються польсько-радянського кордону з 1921 по 1939 рр. Тогочасна документація та засоби масової інформації надають широкий набір назв для нелегальних мігрантів та контрабандистів. Зазвичай таке дефініювання залежало від того яку сторону представляла особа, що ідентифікувала нелегальних мігрантів. «Osobnik, który nielegalnie przekroczył granice (особа, що нелегально перетнула кордон)» – саме так зазвичай називали нелегальних «uchodzców z ZSSR (біженців із СРСР)» у офіційних документах Міністерства внутрішніх справ та прикордонників Республіки Польща [59, арк. 13].

Радянська сторона не виділяла окремого поняття, яке б характеризувало, явище незаконної міграції із «страны где вольно дышит человек» і включала його представників до загального потоку «шпигунів», «контрреволюціонерів», «контрабандистів», або просто «бандитів» [111, с. 2; 112, с. 2]. Найбільшим різноманіттям щодо іменування нелегальних мігрантів із УСРР/УРСР відзначалась західноукраїнська преса, яка називала їх «збігцями з того боку Збруча» чи «збігцями з СРСР», «утікачами перед голодом», «біженцями» [479; 487, с. 3; 93, с. 3]. Для означення контрабандистів місцеве населення прикордоння переважно використовувало слова «пачкар» та «шварцівник» (поширене у прикарпатському регіоні, на Гуцульщині) [246, с. 213]. У пропонованому дисертаційному дослідженні буде використано терміни «біженці», «нелегальні мігранти» та «контрабандисти», як такі, що найбільш вичерпно, на нашу думку, характеризують сутність цього явища та відображають характеристики його представників у міжвоєнні роки ХХ ст. Застосування інших слів синонімічного ряду можливе для уникнення тавтології та в контексті цитування історичних джерел.

Для актуалізації такого вибору вживаних у роботі понять звернемося до їх формулювання у сучасній науці. Отже, під терміном «біженці», постають особи, які в силу обґрунтованих причин стали жертвою переслідувань за ознакою віросповідання, громадянства, мови, приналежності до певної соціальної групи, політичних переконань і перебувають за межами країни своєї громадянської належності або походження та не можуть чи не бажають користуватися захистом цієї країни [279, с. 36–40]. У свою чергу, «нелегальні мігранти» та «біженці» – це ті особи, що покинувши країну постійного проживання, проникли на територію іншої держави без офіційного дозволу та відмовляються покидати її, повертатися в країну походження аргументуючи свої дії політичним або іншим переслідуванням, загрозою фізіологічному існуванню [281, с. 88–95]. Свідченням неможливості рееміграції (повернення з еміграції) виступає ставлення радянської влади до «біженців» закордон, що висвітлено в офіційному документі «Про доповнення положення про злочини державних (контрреволюційних і особливо небезпечних для Союзу РСР злочинів проти порядку управління) статтями про зраду Батьківщині»

від 8 червня 1934 р., який передбачав вищу міру кримінального покарання – розстріл з конфіскацією усього майна, а за пом'якшуючих обставин – позбавленням волі строком до 10 років з конфіскацією всього майна» [173, с. 255]. Зауважимо, що ми не наводимо окремого тлумачення поняття «біженець», оскільки їх статус, до Другої світової війни (1939–1945), фактично не був юридично оформленим (щоправда існувала практика видачі Паспорту Нансена, як міжнародного документу біженця без громадянства) [253].

Отже, з метою поглиблення методологічних основ дослідження проблеми нелегальних міграційних процесів (особистого та групового переміщення осіб, контрабанди) на політичних кордонах, в контексті міждержавної взаємодії, було проведено систематизацію методів дослідження, які можуть застосовуватися для студій над темою. Використані у роботі принципи та методи проведення дослідження сприяють уникненню суб'єктивних оцінок, логічності та цілісності розгляду теми, що максимально наблизить отримані результати до наукової достовірності. Максимальне залучення досягнень сучасної науки в царині «студій фронтиру», вивчення прикордонних ідентичностей та культур, загальних лімологічних досліджень дозволяє актуалізувати дисертацію до рівня сьогочасних напрацювань наукового співтовариства. Їх аналіз ствердив відсутність цілісної теорії прикордоння (пограниччя), натомість її заступає набір окремих «case study», які стосуються питання визначення, видів, диференціації кордону та прилеглих територій, як історичного, культурного, економічного та політичного явища. Такі умови, дозволяють нам стверджувати, що методологічний розгляд порушень режиму історичного державного кордону, як явище має досліджуватися із використанням міждисциплінарного підходу. Важливим питанням, у цьому контексті, постало з'ясування дефінітивного ряду та понятійного апарату, що буде застосовуватися у кваліфікаційній роботі, як такого, який би найбільш вичерпно характеризував розглянуті історичні, соціально-демографічні та правові явища опираючись на їх оригінальну сутність. Необхідним також видається операційне розширенням хронологічних меж, необхідне для виокремлення характерних особливостей певних частин польсько-радянської державної межі (зона

«збручанського кордону», волинський та поліський кордон, область міста Вільнюс), оскільки їх формування та усталення викликане різною сукупністю історичних процесів: причинно-наслідкових зв'язків, міжнародних дипломатичних перемовин, топографічним характером, етнонаціональним фоном. Застосування цілого набору принципів, підходів та методів наукового дослідження дозволить комплексно опрацювати названу проблему, зробити неупередженими та обґрунтованими висновки і пропозиції, щодо подальшого розвитку наукових студій цього напрямку.

Розділ II. Передумови формування східного кордону Республіки Польща

2.1. Нелегальні міграційні процеси, як складова виникнення та еволюції «збручанського кордону» у 1772–1918 рр.

Перед поділами Річ Посполита Обох Народів займала площу близько 733 000 км². За територіальним критерієм вона була однією з найбільших країн тогочасної Європи, проте, через хвилі постійних воєн із сусідами, внутрішніх повстань, а також внаслідок Барської конфедерації (1768 р.), національні та релігійні суперечності посилювалися і держава значно послабилася. В результаті поділів Речі Посполитої у 1772, 1793 та 1795 рр., а також після модифікації державних кордонів Віденським конгресом (1815 р.) Російська імперія та Австрійська імперія (проголошена 1804 р.³) розділили території, заселені поляками, українцями та білорусами [216, S. 25; 372, S. 230–253].

Під час першого поділу Річ Посполита втратила на користь імперії Габсбургів Галичину без Кракова, тобто 83 000 км², включаючи Спиш, анексований у 1769–1770 рр. та староства з центрами у Новому Торзі, Чорштині й Старому Сончі. Доступ до Балтійського моря відійшов на користь Пруссії, а Росія зайняла Польські Інфланти⁴, східні прикордонні землі за Дніпром, Друтью та Двіною (воєводства: Мстиславське, Вітебське і Полоцьке, а також частина Мінського та Лівонського із містами Дюнабург (Даугавпілс), Полоцьк, Вітебськ, Могильов, Мстислав). Внаслідок цих подій Річ Посполита втратила 211 000 км² території з 4,6 млн жителів. Часткових обмежень зазнав і суверенітет країни, оскільки з 1772 по 1789 р. вона перебувала під протекторатом Російської імперії [389, S. 20]. Наступні розділи завершили існування незалежної Речі Посполитої, яка стане прообразом державності для польського національного руху [407, S. 130–142].

³ Стосовно означеного державного утворення у тексті дисертації використовуватимуться дефініції: Габсбурзька монархія або держава Габсбургів – для періоду до 1804 р., Австрійська імперія – для часового проміжку між 1804 та 1867 рр. і Австро-Угорщина у 1867–1918 рр.

⁴ Історична назва території у верхів'ї Двіни, на узбережжі Ризької затоки, пізніше «Latgale», Латгалія – історичний регіон у сучасній Латвії [212, S. 278].

Державний кордон між Російською та Австрійською імперіями (з 1772 по 1793 р. – австрійсько-польський кордон) було прокладено «законними кордонами Червоної Русі, аж до околиць Збаража, звідти прямою лінією до Дністра вздовж невеликої річки» Збруч, яка стала кордоном через «помилку» французьких картографів [216, S. 16]. Кордон приналежної австрійській короні провінції «Королівство Галичини та Володимирії з Великим князівством Краківським і князівствами Освенцима і Затору» з Російською імперією у 1772 р., згідно досягнутих міждержавних домовленостей, мав проходити руслом річки Подгорець (Podhorze, Podhorce) [277; 505, S. 83, 105]. Однак військові на місцевості не змогли знайти гідронім із цією назвою (ймовірно, насправді малася на увазі р. Серет), тому демаркували кордон руслом Збруча⁵. При цьому було розділено колись такі єдині населені пункти як Тарноруда, Гусятин, Крутилів (Кренцилів), Боднарівка, Шидлівці, Збриж, Підпилип'я (Підфилип'я), що створило дублювання сіл із однаковими назвами в сучасних Тернопільській та Хмельницькій областях України.

У результаті Третього поділу Речі Посполитої у 1795 р. до Імперії Габсбургів були долучені землі, названі для асоціації із приєднаними 1772 р. «Галичиною та Лодомерією» «Новою (Західною) Галичиною». Ця провінція включала землі між річками Пілиця та Західний Буг із містами Краків, Сандомир, Радом, Кельце, Люблін та Холм [431, S. 33–46, 295–310, 358]. Територія «Нової Галичини» була приєднана до Варшавського герцогства в 1809 р. і вже не поверталася до під австрійський скіпетр, ставши після 1815 р. частиною земель, підпорядкованих Російській імперії. На період з 1809 по 1815 р., змінив свою модифікацію і галицький кордон, через передачу Росії Тарнопольського краю за мирним договором у Шенбруні від 14 жовтня 1809 р. [14]. «Акт сесії та демаркації» нового російсько-австрійського кордону підписаний 19 березня 1810 р. передбачав, що державна межа пройде населеними пунктами: Гонтова (зараз неіснуюче село, поблизу гори Гонтова та с. Кобилля), Березовиця (тепер с. Мала Березовиця),

⁵ Варто зазначити, що австрійські карти навіть першої половини XIX ст. включали назву «Подгорець» у той час, як російська карта «Тернопільський край» датована 1810 р. він використовує назву «Збруч» для річки на кордоні. Вжита назва річки зумовлювалася політичною необхідністю та залежала від інтересів держави, яка вживала цей топонім [211, P. 32; 495; 496].

Дітківці, Мшанець, Городище, Носівці, Нестерівці, Кокутківці, Цебрів, Довжанка, Домаморич, Забойки, Великий Ходачків (Тернопільський р-н), Денисів, Семиківці, Раковець, Сокільники, Бурканів, Вишнівчик, Зарваниця, Киданів, Бобулинці, Петликівці (зараз Старі Петликівці), Звенигород, Трибухівці, Дуліби, Берем'яни [15, арк. 83–96; 239, с. 7; 254, с. 71; 421]. Тернопольський край припинив своє існування та був повернутий Габсбургам згідно рішень Віденського конгресу – Договору між Росією та Австрією від 21 квітня, 3 травня 1815 р.⁶ (Додаток 3)

Під час наполеонівських воєн, головним чином на польських землях захоплених Пруссією наприкінці XVIII ст., було створено формально вільну польську державу – Герцогство Варшавське (*Duché de Varsovie*, 1807–1815), під протекторатом Французької імперії [400, S. 104]. Про заплановані, або існуючі у свідомості тогочасних жителів герцогства (які виростили на пам'яті про «золоті часи Речі Посполитої») кордони відродженої Польщі в союзі з Наполеоном Бонапартом, висловився єпископ, член Державної ради Ян Павел Вороніч під час освячення «польських орлів і прапорів національній армії» 3 травня 1807 р. у Варшаві: «Шукайте іржаві стовпи [Болеслава – СГ] Хороброго між Салою [Заале, притока Ельби] та Дніпром, відкопайте гавані та затоки Евксину [Чорного моря], звідки колись Ягайло хлібом українським міста візантійські засилав...» [200, S. 39; 469, S. 244–247]. Після поразки Наполеона в Росії (1812 р.) вся територія Варшавського герцогства була окупована російськими військами. *De iure* воно припинило своє існування у травні 1815 р. в результаті рішення Віденського конгресу, коли Росія підписала двосторонні конвенції з Пруссією та Австрією про поділ Варшавського герцогства та тристоронню домовленість щодо утворення Вільного міста Кракова (існувало у 1815–1846 рр.) [123, S. 786; 390]. На землях нової російської анексії було створено Королівство Польське (Конгресове королівство, «Конгресувка») [188, S. 8–9]. Відрізок кордону цього утворення, який пролягав уздовж Німана до державної

⁶ Стаття I Договору між Росією та Австрією від 21 квітня, 3 травня 1815 р. містить дані про відновлення кордону по р. Збруч: «Його Величність Імператор всієї Русі передає Його Імператорській та Королівській Апостольській Величності, землі які були виокремлені зі Східної Галичини в силу Віденського договору 1809 р. округи Злочева [Золочева], Бжежан [Бережан], Тарнаполя та Заліщик; і кордони на цій стороні будуть відновлені, як вони існували до дати згаданого Договору» [188, S. 57].

межі із Східною Пруссією, був стабілізований на основі домовленостей про поділ Речі Посполитої у 1795 р. [372, S. 261, 269]. Далі кордон пролягав по річці Німан до Каунасу і устя Бобри, по річці Нарев до Суражу (тепер Підляське воєводство, Республіка Польща), а звідти до околиць Цехановець, потім прокладався вздовж річки Західний Буг до кордону з Австрійською монархією. Відрізок кордону від Цехановець до Німану був встановлений ще у 1807 р. (Тільзітський договір) і на той час відмежував Варшавське герцогство від Росії.

Конгресове королівство було безпосередньою частиною держави Романових (російський імператор одночасно виступав під титулом короля Польщі) із власною конституцією (1815–1832 рр.), сеймом, армією, монетою та системою освіти. Важливим епізодом у функціонуванні кордонів Конгресового королівства періоду Листопадового повстання 1830 р., і, напевно, першою масовою спробою нелегальної міграції став перехід кордону на річці Західний Буг (біля Крилова сучасного Грубешівського повіту Люблінського воєводства Польщі) корпусом ген. Юзефа Дверніцького 3 квітня 1831 р., для провокування або підтримки польського повстання на Волині [378, S. 124–125]. Після невдачі організації повстання генерал Дверніцький мав намір передислокуватися на Поділля, проте подальшому маршу завадила російська армія, яка заблокувала переправу через р. Стир та верхів'я Збруча. Попри перемогу під Боремлем 18–19 квітня 1831 р. корпус генерала Дверніцького нелегально переходить австрійський кордон [472, S. 273–274]. Австрійська влада призначила 4-тисячному польському корпусу місце табору біля села Клебанівка (тепер Тернопільської обл., Україна), де 1 травня 1831 р. польські солдати склали зброю та були інтерновані [463, S. 296].

Після поразки Листопадового повстання у 1832 р. імператор Ніколай I Романов (1796–1855) замінює Конституцію королівства на Органічний статут, яким передбачалася ліквідація Сейму та самостійності армії при одночасному збереженні адміністративної автономії. Також у 1834 р. з метою економічного послаблення польської автономії було введено митний кордон із Російською імперією [406, S. 16]. Залишки самостійності Королівства Польського були ліквідовані після січневого повстання 1863 р., коли для польських територій ввели назву Привіслянський край

(Kraj Nadwiślański), а урядова, освітня та економічна сфери підлягали русифікації. Союзниками польського національного руху в таких умовах стали надзбручанські та бродівські контрабандисти, які попри боротьбу віленських генерал-губернаторів Міхаїла Муравйова і Констянтіна фон Кауфмана з польською літературою у Північно-Західному краї (шляхом знищення латинських друкарських шрифтів), забезпечили масову контрабанду польських книг із Галичини [313, S. 89].

До нелегального транспортування українських книг, преси чи брошур вдалися після введення в Російській імперії таємного Валуєвського циркуляру (1863 р.), який піддавав українські публікації обмеженням і ретельній цензурі та Емського указу (1876 р.), що забороняв легальний ввіз україномовної літератури з-за кордону. Існують свідчення про нелегальну переправу через Збруч творів Тараса Шевченка, Івана Франка, Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського, Миколи Міхновського та іншої друкованої продукції політичного змісту [238, с. 14; 343, с. 23]. «Перед від'їздом із Галичини я зустрівся тут із Арабажиним⁷, з котрим і умовились вертати разом і перевезти контрабандою кілька українських книжок, – пише у автобіографічних нотатках український письменник Володимир Самійленко, – Напакували їх цілі два куфри й найняли пачкаря, котрий мав їх перенести вночі через Збруч і подати їх мені в вікно, а я мав везти їх до Києва [...] між тими книжками поруч із такими, як Новий завіт і «З вершин і низин» [збірка поезій Івана Франка], були й видання Драгоманова, особливо зненавидженої особи для нашої адміністрації, й соціалістичні закордонні видання» [314, с. 524–525]. Згадана спроба нелегального транспортування друкованої продукції із Галичини виявилася невдалою, про що знаходимо відомості у листуванні І. Франка та М. Драгоманова: «Про пропажу перевозки Ар[абажина] ні слуху ні духу. Кияни мов води в рот набрали, ніхто ні словечка» [339, с. 128].

На особистий нелегальний перехід кордону натякає український поет та письменник Осип Маковей, вказуючи у вірші «Привіт Україні» (1897 р.) на те, що йому вдалося потрапити до Наддніпрянщини «хоч не давнім свобідним шляхом, а з

⁷ Арабажин Константин (1886–1929) – український та латвійський журналіст і письменник, брав участь в нелегальному транспортуванні української та революційної літератури на територію Російської імперії [253].

жовтим пашпортом в кишені» [165, с. 136]. Восени 1904 р., поблизу Крем'янця, уникаючи переслідувань царської охоранки, через австро-угорсько-російський кордон нелегально перейшли члени Революційної української партії (РУП) Микола Порш та Симон Петлюра (псевдонім – Станіслав Тагон). У Львові наддніпрянці влилися до Закордонного комітету РУП (М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський) активно співпрацювали з Науковим товариством ім. Т. Шевченка, редагували партійну газету «Селянин», яку переправляли через кордон [319, с. 35; 269, с. 22].

Характер «збручанського кордону» використовувався і російськими революціонерами, які переходили кордон, за допомогою «пачкарів» переправляли соціал-демократичні видання, зокрема газету «Іскра» [236, с. 216]. Наприклад, під час обшуку на квартирі агента «Іскри» Ніколая Кудріна у Кам'янці-Подільському було вилучено 50 примірників видань російських соціалістів та записну книжку у якій містилися відомості про контрабанду до Російської імперії близько 500 кг. нелегальної літератури закордонного виробництва [302, с. 20]. Про масштаби незаконного ввезення друкованої продукції можуть свідчити також наступні дані: у другій половині 1902 р. російські жандарми зафіксували випадки масового незаконного переносу літератури через кордон в районі с. Зелена, с. Збриж, у першій половині 1903 р. спроби такої контрабанди зафіксовано в районі сіл Гуків та Мар'янівка (усі Хмельницької обл.) [3, арк. 4, 132, 133] (Додаток В).

Таким чином, з 1815 по 1918 р. південно-східна частина російського кордону із Австро-Угорщиною постійно пролягала руслом річки Збруч (являючи таким чином орографічний кордон, тобто державну межу встановлену з урахуванням рельєфу місцевості) [499, с. 47]. «Збручанському кордону» дісталася важлива роль в українському національному русі впродовж його зародження та становлення у XVIII–XX ст. Відмінність політичних реалій по обидва боки Збруча справляла дуальний вплив на формування української і польської політичних націй. З одного боку дві частини українського народу, що перебували на стадії активного формування, розвивалися у відмінних державно-правових організаціях монархій Габсбургів та Романових, боролися за право самоідентифікації із сильнішими (у

культурному, політичному та господарському планах) польським, угорським, румунським та німецьким (з австрійського боку кордону) та, знову ж таки польським і російським національними рухами в Росії. Державна межа, що зруйнувала усталені господарські зв'язки, адміністративні одиниці та релігійні спільноти часів Речі Посполитої (мається на увазі поступове витіснення греко-католицької церкви із Наддніпрянської України, Волині та Білорусі), слугувала ізолюючим фактором (бар'єрна функція кордону) для польського національного руху та російської великодержавної політики, цим самим поставивши під сумнів їх монополію на формування модерної етнополітичної спільноти на землях сучасної України [346, с. 540–541].

Для українського і польського національних рухів кордон відігравав, в деякій мірі, позитивну роль, оскільки не дозволяв державним формаціям, що захопили ці землі повністю контролювати модернізаційні процеси польського або українського народів, а певне явище культурного чи політичного самовираження (наприклад, національна громадська активність у формі освітніх та наукових товариств, театру, кооперації) могло, попри заходи влади, перенестися (чи хоча б зберегти ресурси для діяльності) на однонаціональне середовище по інший бік кордону. Порівняно слабка охорона державної межі (із російського боку проходила у дві лінії: козачої варти, а за нею, до 1846 р., вільнонаймана охорона)⁸ уможливила культурний обмін між українською елітою Галичини та наддніпрянською інтелігенцією, який, ми слідом за Кіраном Клаусом Пателем, дефінюємо як «транснаціональну» і поряд з тим «між-імперську» комунікацію [181, с. 47, 49–51; 438, S. 4–6]. Пропоновану тезу додатково підтверджує наступний промовистий факт: російсько-австро-угорський кордон зразка XIX – початку XX ст. характеризувався масовою міграцією сезонних робітників із охоплених безземеллям та відсутністю заробітку прикордонних сіл Галичини. На цукровому заводі Сатанова (тепер Хмельницької обл.) працювали жителі закордонних сіл Калагарівка та Волиця (зараз Тернопільська обл.). Частими ставали і релігійні інциденти, коли нелегальний перетин австро-російського кордону

⁸ На думку українського дослідника М. Кабачинського наприкінці XIX – початку XX ст. охорона кордону із російського боку посилилася, до неї залучали кавалерійські і єгерські частини регулярного війська [271, с. 108–124].

галицькими селянами здійснювався для участі в релігійних прощах до Почаєва чи відпустях у храмах Сатанова. Зауважимо, що російські прикордонники часто створювали перепони для подібних масових, переважно організованих москвофілами, переходів кордону [229, с. 552–555].

Контрабандисти («пачкарі») та нелегальні мігранти стали такою невід'ємною частиною прикордонної дійсності, що отримали власні літературні втілення. Український письменник Анатолій Свидницький присвятив їм оповідання «Пачковози (Подольская былль)» (1869 р.), а Володимир Винниченко (який до слова сам у 1903 та 1907 р., рятуючись від післяреволюційної реакції у Російській імперії, нелегально переходив кордон) імпресіоністичну новелу «Момент» (1910 р.) [109; 131; 154, с. 136; 171, с. 236–244]. Промисел контрабандистів набував навіть певної романтизованості, яскравим прикладом якої є оповідання Богдана Лепкого «Пачкар» (1918 р.) (Додаток 4). Галицький письменник, подає дані щодо методів контрабанди та товарів, що нею доставлялись: «За Збруч! Степ батько, ніч мати а пачкарі їх діти. І чим чорніша ніч, чим невиднійші дороги, тим для них лучше [...] Везуть сибірські шуби, китайський чай або тульське срібло, аж коні гнуться. Паками перевозять усяке добро, усякі статки, яким і ціни не знати, на те, вони і називають ся пачкарі» [161, с. 5]. Принагідно, відзначимо, що контрабандисти переважно здійснювали лише транспортування товарів. Основні фінансові ресурси незаконної торгівлі на кордоні зосереджувався в руках прикордонного купецтва, яке мало зв'язки на митниці, серед місцевих та столичних урядників. Основними «пачкарськими» товарами того періоду, разом з вищезгаданими, були тканини, гудзики, біжутерія, хутро, наркотичні речовини, жіноча білизна, рукавиці, горілка, вина, чай, кава, цукор і сахарин, вироби з дорогоцінних металів, предмети розкоші та валюта. Концептуальну структуру контрабанди на «збручанському кордоні» можна відобразити наступною схемою: накопичення товарів у прикордонних складах, переправлення товару за кордон (шляхом найму бідних місцевих селян чи професійних контрабандистів), концентрація товарів в оптовиків та їх поширення територією сусідньої країни [293, с. 123].

Російський письменник Александр Куприн, який у 1890–1894 рр. служив на російсько-австро-угорському кордоні, залишив розповідь «Жах» (у виданні 1911 р. «Диявол») де навів опис курсування кур'єрських потягів на станції Волочиськ (тепер Хмельницької обл.). Митець констатував часті випадки виявлення контрабанди, які стосувалися навіть вищих ешелонів суспільства: «Траплялося майже кожен день, що при огляді затримувалася в багажі велика контрабанда або що якусь витончену даму забирали для обшуку до вбиральні». Договірні відносини між контрабандистами і митниками, виливались у те, що останні «десять раз пропускали заборонений товар, а на десятий раз затримували по всій суворості закону, за що й отримували премії [...] чиновникам митниці жилося добре, вони могли дозволити замовити собі на холостяцькі вечірки шансонних співачок із Львова чи самого Відня» [158, с. 509–510; 159].

Покривання контрабанди та особистої нелегальної міграції митниками «збручанського кордону» концентрувалося як у районах важливих транспортних і пішохідних пропускних пунктів, мостів (Волочиськ, Гусятин, Скала над Збручем, Окопи Святої Трійці) так і в глухих чи розташованих поблизу економічних центрів регіону місцевостях, де створювалися спеціальні «вікна». Вони використовувалися для переправи через кордон осіб або контрабанди в районі населених пунктів Токи (зараз Тернопільської обл.), Ожигівці, Іванківці (тепер Хмельницької обл.), Збриж і Бережанка, Кудринці та Підпилип'я (усі Тернопільської обл.) [181; 505].

Наведений короткий аналіз існування «збручанського кордону» (який є попередником досліджуваної частини польсько-радянського кордону у 1921–1939 рр.) та видозміни східних кордонів польських державних формувань ХІХ – ХХ ст., видаються необхідними не лише з точки зору відсутності, у вітчизняній історіографії, такого цілісного дослідження, але і під приводом того, що їх еволюція створила концепт розуміння, на основі якого, радянською та польською сторонами здійснюватимуться заходи щодо дестабілізації чи охорони спільного державного кордону. Описане історичне тло і державні кордони накладалися на традиційні, для певної етнонаціональної спільноти, уявлення про минуле (зокрема періоду Речі Посполитої) і спричинялися до формування політико-територіальних концепцій

відродження польської чи української національної державності. Польський національний рух в міру його модернізації однозначно розцінював австро-угорсько-російський кордон як негативне, для власної державної традиції явище. Подібної позиції дотримувалися і різні течії українського руху, адже як москвофіли так і народовці, щоправда під різними приводами, вважали кордон перепорою для національного єднання в рамках або російського або українського народів чи держави. Взявши до уваги таке сприйняття кордону сучасниками звернемо увагу на те, що розділення українських земель «збручанським кордоном» не лише створювало бар'єр для повноцінної внутрішньої національної комунікації, але також і не дозволяло Російській імперії чи Австро-Угорщині повністю взяти під свій контроль розвиток процесів українського культурного (а згодом політичного відродження), оскільки частина етнічних земель перебувала під владою іншої країни. Такий стан справ дозволяв боротися із наступом на українське культурне життя шляхом контрабанди української літератури (політичного та художнього змісту), особистої еміграції та створення національних інституцій, наприклад, громад у Галичині та Наукового товариства ім. Тараса Шевченка із широким залученням вихідців із Наддніпрянщини [175, с. 352].

Наприкінці XIX ст. польська політична думка, ґрунтуючись на географічних, статистичних, етнографічних та національних дослідженнях, у питанні майбутнього східного кордону польської держави, була розділена на дві потужні течії. Провідним представником першої концепції – федераційної («ідеї Міжмор'я»), яку підтримувала Польська соціалістична партія (ППС), був Леон Василевський (1870–1936) [62; 186, S. 50; 411, S. 141–145; 434, S. 14–17] – близький соратник Юзефа Пілсудського, один з найвідоміших активістів прометеїзму⁹, прихильник незалежності України та федеративного союзу Польщі, Литви і Білорусі, голова польської делегації у Мішаній прикордонній комісії для розмежування східного кордону в Мінську / Рівному (1921–1923) [206, S. 87; 217].

⁹ Прометеїзм – політичний та інтелектуальний рух, спрямований на незалежність народів, які у 1918–1921 рр. опинилися в орбіті радянської політичної системи, передбачав розпад Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) на окремі національні держави.

Наступною, поширеною у польському політикумі концепцією була інкорпораційна (інтеграційна), яку представляв співзасновник Національної демократії («ендеції» – найбільшої польської політичної партії тих часів) Роман Дмовський (1864–1939). Концепція передбачала включення до Польщі територій у межах Речі Посполитої, де частка польського населення не менше 60% населення або там, де поляки становлять соціальну еліту, що домінує в політичному, економічному і культурному житті: «територія, відтворення польської держави, в її східних кордонах [...] охоплює болота Полісся з їх нечисельним населенням, що розмовляє польською, білоруською та руською мовами, і, нарешті, на півдні території Волині з невеликою частиною Західного Поділля, із населенням, що розмовляє переважно руською, але там, де польська меншина представляє єдину інтелектуальну та економічну силу краю» [189, S. 167–168]. Ця концепція означала створення одно-національної держави шляхом асиміляції людей непольського походження у Східній Галичині, Литві та землях до річки Березина. На мирній конференції в Парижі (1919 р.), Дмовський виступав від імені вже існуючої польської держави і вимагав для неї всієї Східної Галичини, частини Волині та Поділля між річками Збруч та Ушиця (міста Кам'янець-Подільський, Зіньків, Проскурів (зараз – Хмельницький), Старокостянтинів, Ізяслав – територія сучасної Хмельницької області України) [189, S. 79–80; 208; 399, S. 281–285; 477, S. 37–53]. Для тодішнього польського суспільства, у колективній свідомості якого ще існував територіальний образ Речі Посполитої зразка 1772 р., такий кордон, на відміну від українського чи білоруського розуміння, сприймався як досить поміркований (Додаток 5).

Обидві концепції східного кордону відродженої Польщі мали свої слабкі сторони і не могли бути реалізовані повністю у складних умовах 1918–1921 рр. Наприклад, відроджена польська держава ніколи не мала достатніх ресурсів та військової сили, щоб окупувати максимальні території колишньої Речі Посполитої Обох Народів, соціально-економічна реальність яких з часів поділів цієї країни переважно змінилася [356, S. 813]. В Східній Галичині була не менш складна ситуація, оскільки в цій провінції відбулася зміна сприйняття місцевим селянством

себе як «русинів» чи територіального розуміння «тутейшості» на національне самовизначення «українців» [167, с. 195; 180, с. 73]. Лише білоруси, мали тенденцію домовлятися з Польщею і зберігали переважно пасивність в умовах подій 1917–1921 рр. Але у них (як і в українців згідно паризької аргументації Р. Дмовського) не було численної та впливової політичної еліти, яка могла б стати партнером у федеративній політиці для Польщі [255, с. 461; 427, S. 6; 436].

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. польське політичне середовище сформувало дві потужні течії – дві концепції (інкорпораційну та федеративну) майбутньої державності та окреслення кордонів Польщі. Їх популярність у різних соціальних середовищах дала теоретично обґрунтовані та стратегічно осмислені плани демаркації кордону, які виходили з історичного розуміння польської державності. Такі концепції прокладення східного кордону Польщі засновувалися на територіальних обсягах Речі Посполитої до її розділів (вважалося, що законне право відродження держави мають лише поляки та, можливо, литовці), оперті на демографічне вивчення територій розселення польської нації (або груп включених до неї ідеологічно). Популярне серед поляків розуміння концепції східного кордону залишало поза увагою незалежницькі прагнення їх сусідів (українців, литовців, білорусів) і спричинилося до ескалації міжнародних, територіальних суперечок та пізніших конфліктів. Фактично такий підхід до питання території та кордонів відродженої Польщі спричинив активізацію названих національних рухів, які намагалися випередити поляків у боротьбі за право стати окремою самостійною політичною одиницею на спірній території.

Подальший вибух Першої світової війни (1914–1918), під час якої фронт кілька разів рухався у західному чи східному напрямках, чітко вказав на сформовані відмінності створені частково існуванням «збручанського кордону». Окупація польської території, яка до того належала Російській імперії, активізувала діяльність, спрямовану на залучення поляків, як мілітарної сили до боротьби на стороні Центральних держав. «Актом двох імператорів» (жовтень 1916 р.) було оголошено створення Регентського королівства Польського [470, S. 15]. Проте, легалізація Української народної республіки (УНР) у федерації з небільшовицькою Російською

Республікою, після Третього Універсалу, з 7(20) листопада 1917 р., а потім жовтневої революції (25 жовтня 1917 р.) внесли зміни у питання визначення державних кордонів Польщі [177, с. 398–401]. Відповідно до положень мирного договору між Центральними державами та УНР, укладеного 27 січня (9 лютого) 1918 р. у Бресті-Литовському (нині Республіки Білорусь) південно-східні райони Королівства Польського мали бути передані Україні. Згідно статті II пункт 1, 2 Брестського договору: «будуть ті границі, які існували між Австро-Угорською Монархією і Росією перед вибухом війни [по лінії р. Збруч та північніше міст Збараж, Броди]. Далше на північ ітиме границя Української Народньої Республіки, починаючи від Тарнограду, загально по лінії Білгорай – Щебрецин – Краснистав – Пугачів – Радин – Межиріче – Сарнаки – Мельник – Високо-Литовськ – Каменець-Литовськ – Пружани – Вигоновське Озеро. Подрібно установлюватиме границю мішана комісія після етнографічних відносин і з углядженням бажань населення» [86; 200, S. 117; 405, S. 119–122]. Українська делегація також вимагала права вибору державної приналежності жителями Східної Галичини (або, хоча б забезпечення місцевим українцям можливості вільного політичного та культурного розвитку).

Паралельно з українськими подіями, 3 березня 1918 р. у Бресті між Центральними державами та Радянською Росією було укладено інший мирний договір, за яким остання відмовлялася від територій УНР. Для досліджуваної у дисертаційній роботі тематики, договір з Радянською Росією важливий, оскільки він вперше декларував її західний кордон із Польщею. Пропонована державна межа пролягала від Бреста та Пружан (тепер Білорусь) у напрямку північного-сходу, на схід від Вільнюса до села Друя (зараз Білорусь) на річці Даугава (Двіна), далі на захід уздовж Даугави, до Балтійського моря, на північ від Риги, яка залишилася за німецькою стороною [144, с. 119–124]. Згаданим Брестським договором було покладено початок міжнародному врегулюванню польсько-радянського кордону.

Таким чином, тривале існування «збручанського кордону» з 1772 до 1918 р. створило значний історико-політичний та економічний бекграунд, винятково важливий для дослідження винесеного у тему дисертації польсько-радянського кордону у 1921–1939 рр. та нелегальних міграційних процесів, які мали тут місце.

Звернемо увагу на те, що та частина польсько-радянського кордону, яка проходила руслом річки Збруч мала значні традиції лімологічного (у якості державного кордону) існування, оскільки виконувала функції державної межі (із короткою перервою 1809–1815 рр.) протягом кінця XVIII – першої половини ХХ ст. У зв'язку з цим, надзбручанський соціум (на відміну від волинського) мав досвід, модель поведінки прикордонного існування, нелегальної міграції та контрабандної торгівлі, який відновився одразу після усунення мілітарної екстремі 1914–1921 рр. Прикордонний статус цих територій, в міру його тривалості, сприймався як звичайний (адаптивний) порядок речей, що був порушений військовими діями Першої світової війни (1914–1918), української національної революції 1917–1921 рр. та радянсько-польської війни 1920–1921 рр. «Пачкарі» звичайно знаходили своє місце і в умовах активних бойових дій (про що, зокрема свідчать спогади Юрія Липи із кам'янецького періоду існування Директорії), проте для ефективного і прибуткового функціонування контрабанди необхідною була певна стабільність кордону і зв'язки у владі¹⁰. Господарство Надзбруччя, переживши значне потрясіння наприкінці існування Речі Посполитої, адаптувалося до прикордонних умов, орієнтуючись на легальне і контрабандне товаропостачання сусідньої країни, маятникову трудову міграцію. Із цим комплексом множинних (персональних) досвідів прикордонного існування населення Надзбруччя і буде здійснювати заходи необхідні для адаптації до характерних особливостей нового польсько-радянського кордону.

10 Юрій Липа пише: «Невеличка українська армія, оточена в Кам'янці на Поділлі з усіх боків більшовиками і поляками, не мала нізвідки помочі... шпиталі були переповнені, але перемучені лікарі, сестри й фельдшери не могли хворим багато допомогти. Хіба що вдалося трохи забрати медикаментів від ворога або контрабандою щось прийшло з Заходу» [162, с. 3].

2.2. Український та більшовицький фактор в усталенні Східного кордону II Речі Посполитої (1918–1921)

Зупинимось детальніше на обставинах повторного виникнення «збручанського кордону» між Республікою Польща та УНР у 1919 р. Для означення подій, що спричинили актуалізацію кордону варто коротко розглянути процеси українсько-польського протиборства у Галичині та варіанти встановлення кордону між сторонами, що виникали в період активної фази бойових дій (1918–1919). 16 жовтня 1918 р., австро-угорський імператор Карл I Габсбург видав маніфест «Моїм вірним австрійським народам», оголосивши про перетворення дуалістичної Австро-Угорщини на федеративну державу [124, S. 1]. Подальша боротьба за Львів та Східну Галичину ознаменувалася утворенням Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), яка внаслідок низки переговорів та, проголошеного 22 січня 1919 р., «Акту злуки» стала автономною частиною УНР – Західною областю УНР (ЗОУНР) [401, S. 10].

18 січня 1919 р., паралельно із січневим наступом Галицької армії¹¹, спрямованим на повернення української влади до Львова, у Парижі було відкрито засідання міжнародної мирної конференції за участі делегацій з 28 країн [268, с. 17–23; 340, с. 195]. Польське та українське питання, на думку Антанти, мало наступні спільні риси: обидва національні рухи претендували на землі колишньої Австро-Угорської монархії та Російської імперії. Оскільки Росія розпочала війну як союзниця Франції та Великобританії, входила до складу Антанти, а її новий республіканський уряд (також воюючи проти Центральних держав) був скинутий більшовицьким повстанням, держави-переможці не розглядали територію Росії, як область де могли розвиватися національні самостійницькі рухи. Росія, представлена Білим рухом, все ще сприймалася як союзник, територію, якого слід було захищати. Проте такі обмеження поширювалися переважно на українців, оскільки Королівство Польське, яке мало окремі свободи ще під час існування монархії Романових, в ході

¹¹Галицька армія (ГА) – збройні сили Західно-Української Народної Республіки, із листопада 1919 р. носили назву – Українська галицька армія (УГА). Скорочення «УГА» використовуватиметься у тексті надалі.

війни отримало від російської сторони обіцянки відновити автономію. Тимчасовий уряд, пішов ще далі, визнаючи польське право на незалежність, що можна пояснити втратою Росією власних польських земель та створенням Центральними державами маріонеткової польсько-німецької держави згідно «Акту двох імператорів» 1916 р. [147, с. 106; 460, S. 398].

Держави Антанти були зацікавлені якнайшвидше припинити бойові зіткнення між УГА та поляками, оскільки їх військові сили були необхідні для налагодження антибільшовицького фронту. Тому, 15 лютого 1919 р. із складу Міжнародної миротворчої комісії під головуванням французького генерала Жозефа Бартелемі, виділено «Підкомітет з питань припинення військових дій на польсько-українському фронті у Східній Галичині» до якого окрім голови увійшли Роберт Лорд (США), полковник Адріан Картон де Віарт (Великобританія), майор Джованні Стабіле (Італія) [478, S. 38]. Результатом діяльності комісії Бартелемі стала пропозиція, згідно якої Львів та Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн мали залишитись на польській стороні, а Тарнополь та Станіслав (тепер Івано-Франківськ) на українській. Кордон передбачалося демаркувати вздовж Західного Бугу до Кам'янки-Струмилової (нині Кам'янка-Бузька), а далі на 20 км східніше Львова. Цей проект щодо припинення вогню та встановлення лінії розмежування не був прийнятий урядом ЗУНР (ЗОУНР).

Найвища рада головних («союзних та здружених») держав (верховний орган мирної конференції в Парижі 1919 р., у складі глав урядів Великобританії, Франції, США, Італії та Японії), задля припинення польсько-українського конфлікту, 2 квітня 1919 р. скликала нову Міжсоюзну комісію з переговорів, яку очолив генерал Луїс Бота¹². У травні 1919 р. він підготував «мирну конвенцію», в рамках якої була визначена нова лінія перемир'я, перенесена на захід, що полишала Дрогобицько-

12 Найвища рада (Рада чотирьох) Антанти була утворена наприкінці 1917 р. До її складу входили прем'єр-міністри Бельгії, Франції, Великобританії та Італії. Кінцевим органом, у всіх питаннях Мирної конференції, зрештою була Найвища рада конференції (Рада трьох), до складу якої входили представники п'яти основних великих держав – Великої Британії, Франції, США, Італії та Японії. У питаннях, що стосувалися європейських справ, Найвища Рада збиралася як Рада чотирьох – Жорж Клемансо, Вудро Вілсон, Девід Ллойд Джордж та Сідні Сонніно [361, S. 364; 461, S. 428, 448, 456].

Бориславський нафтовий басейн на українській стороні [452, S. 1224]. Українське командування погодилося на цю пропозицію про припинення вогню від Ради чотирьох. Проте, 13 травня польська делегація відхилила пропозицію генерала Боти, а натомість подала до Найвищої ради польсько-український договір, підписаний 24 травня у Варшаві («угода Кудриновського-Падеревського»), який стверджував відмову УНР від претензій на Східну Галичину, визнання польських прав на частину Волині, на захід від р. Стир. Польська сторона у відповідь визнавала незалежність УНР і мала надати їй військову допомогу [190, S. 146–148]¹³.

Подальший розвиток польсько-української війни у Східній Галичині постійно контролювався Найвищою радою. Комітет з питань польських справ намагався створити концепцію кордону, яка б задовольняла обидві ворогуючі сторони. 17 червня 1919 р. під час Чортківського наступу (офензиви) УГА комісія підготувала три варіанти вирішення питання про українсько-польський кордон чи приналежність окремих територій Східної Галичини: перший із них передбачав мандат на управління територією для Ліги Націй або однієї з великих держав; другий – включення Східної Галичини до Польщі, забезпечуючи автономію українського народу протягом 25-ти років; третій, гарантував створення тимчасового уряду для організації плебісциту, який мав надати можливість самовизначення населенню Східної Галичини. Важливим досягненням таких планів було те, що з кожен із варіантів визнавав необхідність розмежування між східною та західною Галичиною, а саме цього український національний рух багато років вимагав у австрійського уряду [157, с. 64–67]. Одночасно було визначено два варіанти лінії державного кордону, остаточну із яких мала визначити Найвища рада. Згідно варіанту проходження лінії кордону «А» нафтовий басейн та Львів залишилися на українській стороні, а у випадку прийняття лінії «В» Львів та район

13 До середини травня 1919 р. на кордоні між УНР та Польщею зберігався відносний спокій. Республіка Польща використовувала його для перекидання 60-тисячної польської армії генерала Юзефа Галлера з Франції на Галицький фронт, розбиття УГА та окупації Галичини і Волині [249, с. 113–119]. Напад польських військ розпочався з атаки 14 травня, коли частини армії Галлера прорвали фронт волинської армійської групи УНР (командир – Олександр Осецький) та увійшли до тилу української армії та УГА. 16 травня польські війська захопили місто Луцьк [420, S. 53–62; 459, S. 55–56, 94–96].

Дрогобицько-Бориславського нафтового басейну, райони Цешанува (поблизу Любачува, тепер Польща), Ярослава, Перемишля, Добромиля та Ліська мали залишитись за Республікою Польща [354, S. 173–174]. Пізніше на лінію «А» опиралася пропозиція лорда Керзона («лінія Керзона») з 1920 р., щодо розмежування сфер впливу у Східній Галичині. Республіка Польща відповідно до пропонованого проекту могла контролюють лише ті райони, де мешкали переважно поляки. Кордон повинен був проходити по лінії: Гродно – Яловка та Немірув (обидва тепер у Польщі) – Брест-Литовський (нині Брест, Білорусь) – Дорогуськ (зараз Польща) – Устилуг (нині місто у Волинській обл.) – на схід від Грубешова та Крилува (обидва у Польщі) – на захід від Рави Руської, далі на схід від Перемишля до Карпат [257, с. 175; 271, с. 131].

У червні 1919 р., Галицька армія пішла у наступ (Чортківська офензива), що викликало надію на перемогу та відхилення польської пропозиції про створення демаркаційної лінії (лінія Дельвіга) [335, с. 135–136; 476, S. 14]. Проте після коротких запеклих боїв, 17 липня 1919 р. понад 20 000 солдатів УГА та десятки тисяч цивільних біженців перейшли, через польсько-український кордон, на територію УНР в районі Кам'янця-Подільського [168, с. 182]. З цього часу розпочинає свій відлік нове, фактичне існування «збручанського кордону».

Розглянувши передумови повторного установлення «збручанського кордону», звернемо увагу на суперечності, що виникли між польською та більшовицькою сторонами в процесі поширення польського суверенітету на інших спірних територіях. Після закінчення Першої світової війни, 17 листопада 1918 р. більшовицька Західна армія перейшла лінію розмежування, прийняту Брестським мирним договором (3 березня 1918 р.) у напрямку Полоцька, Могильова, Бобруйська та Гомеля [144, с. 119–124]. В результаті цього військового наступу 16 грудня 1918 р. було проголошено Литовську Радянську Соціалістичну Республіку (ЛСРР), 1 січня 1919 р. – Білоруську РСР, а 27 лютого вони були об'єднані в Литовсько-Білоруську РСР (ЛітБел) зі столицею у Вільнюсі [261, с. 36; 458, S. 169]. Опіраючись на актуальні напрацювання польської історіографії, саме тоді можемо локалізувати перші збройні зіткнення між частинами польського війська та Червоної

армії (14 лютого 1919 р.) поблизу Мостів (місто в Гродненській обл. Білорусі) на р. Німан та поруч із містом Береза Картузька [248, с. 740]¹⁴. Так почалася Перша польсько-радянська війна (лютий – вересень 1919 р.). Восени 1919 р. фронт стабілізувався на лінії вздовж р. Даугава (Двіна), Лепель, Березина, у середній течії р. Птичі (ліва притока Прип'яті), по лінії р. Слуцк до Березно (село в Гродненській обл., Білорусі), р. Горинь, м. Острог, Теофіполь та р. Збруч [386, S. 157–173; 417, S. 572]. 23 вересня 1919 р. Всеросійський центральний виконавчий комітет (РРФСР), під тиском наступу білогвардійців, уповноважив керівника радянської делегації Адольфа Іоффе домовитись про кордон із Польщею, який би пролягав уздовж р. Щара (ліва притока Німана, Білорусь), каналу Огінських, річок Ясельда та Стир і далі по р. Збруч [156, с. 82; 273, с. 18–23; 282]. Додатковий тиск на події створювало рішення Територіальної комісії Паризької конференції щодо демаркації східного державного кордону Польщі по межі, яка згодом отримала назву «лінії Керзона» [376, S. 139; 419, S. 177].

Такий східний кордон не відповідав планам Польщі, тим більше, що її війська просунулися вже набагато далі на схід. Підтвердження польського права на Східну Галичину було отримано в декларації Української дипломатичної місії Андрія Ливицького від 2 грудня 1919 р. в Міністерстві закордонних справ Польщі, а потім у польсько-українському договорі від 21 квітня 1920 р. про союз між Польщею та УНР. Згідно з угодою, Східна Галичина та Західна Волинь вважалися частиною Польщі, яка, своєю чергою, визнавала право України на незалежність та надавала союзникам військову допомогу проти більшовиків [213, S. 735–737, 749–753; 422, S. 101–102].

Наступ союзницької польсько-української армії під командуванням Юзефа Пілсудського (“*wyprawa kijowska*”, квітень – травень 1920 р.), розпочався 25 квітня 1920 р., на широкому фронті, від Прип'яті до Дністра. Вже 6 травня 1920 р. було досягнуто Києва, а 7 та 8 травня – зайнято плацдарми на східному березі Дніпра. Рівнобіжно, ще 14 травня розпочався весняний радянський контрнаступ на Поліссі.

¹⁴ Існують і альтернативні точки зору, зокрема, польський дослідник Л. Вишчельський зазначає, що «Перше військове протистояння [між польськими підрозділами самооборони та більшовиками – С. Г.] відбулося на початку січня 1919 р. у Вільнюсі» [476, S. 7].

Реагуючи на переміщення військових дій на Волинь та Західну Білорусь Антанта 11 липня 1920 р. зініціювала передачу радянським представникам записка лорда Керзона, в якій Червоній армії пропонувалося зупинитися на «лінії Керзона» [446, S. 110]. У серпні розпочалася битва під Варшавою (тривала до 25 серпня 1920 р.), яка спричинила злам наступу Червоної армії на Польщу, Східну Галичину та Волинь [358, S. 437–460]. Наприкінці вересня 1920 р. польські та українські частини дісталися до Старої Ушиці – Проскурова – Старокостянтинова – Коростеня. Українська армія продовжувала наступ на Яругу (Хмельницька обл.) та Літин (Вінницька обл., Україна) [266; 306, с. 98–106; 419, S. 369–370].

Восени 1920 р. польське керівництво опинилося у скрутній ситуації, оскільки перемога під Варшавою змінила співвідношення сил, проте більшовицька армія мала великі людські резерви і Антанта вимагала підписання миру та встановлення кордону по «лінії Керзона». За цих обставин УНР створювала додаткові труднощі для польської сторони, оскільки більшовики заперечували право її участі в переговорах, включивши до складу своєї делегації представників маріонеткової УСРР (Українська Соціалістична Радянська Республіка) та погрожували залученням представника Східної Галичини [360, S. 103–120].

Відповідно до домовленостей, прийнятих 2 вересня 1920 р. в Мінську, радянсько-польські переговори були перенесені до Риги. Визнання польською стороною повноважень російсько-української радянської делегації викликало здивування серед закордонних кореспондентів, адже це означало відмову Польщі від федераційної візії відродження Речі Посполитої. Основним питанням, яке обговорювалося в Ризі був східний кордон польської держави. Власне у переговорному процесі стало зрозуміло, що основою переговорів не можуть бути ні «лінія Керзона» ні пропозиції Дмовського¹⁵. Було досягнуто домовленості не вирішувати питання Східної Галичини за умови відсутності у польської сторони

15 Лінія Дмовського – пропозиція кордонів Республіки Польща, представлена на Паризькій мирній конференції (1919 р.), яка вимагала включення держави окрім Східної Галичини та Волині ще цілої Верхньої Сілезії, Надвіслянського Помор'я з Гданськом, Вармії та Мазурів, всієї Литви, західної та центральної Білорусі (включаючи Мінськ), західного Поділля (з Кам'янцем), Полісся з містом Житомир [184, S. 113–123].

територіальних претензій за межами р. Збруч, тобто колишнього австрійсько-російського кордону [383, S. 112–113].

12 жовтня 1920 р. між Польщею та радянськими державами укладено перемир'я, а 14 листопада складено протокол про негайне виведення польських військ на територію II Речі Посполитої. Наприкінці лютого 1921 р. згідно Додаткового протоколу про імплементацію статті I Угоди про попередні мирні умови від 12 жовтня 1920 р. було створено Змішану прикордонну комісію (*Mieszana Komisja Graniczna*) для проведення демаркації нового кордону на місцевості. Комісія працювала з 12 жовтня 1920 р. по 23 листопада 1922 р. Цивільними делегатами були керівники делегацій Комісії з обох сторін, а заступниками та головами всіх підкомітетів призначалися переважно офіцери. Головою польської делегації в Комісії призначили Леона Василевського (заступник полк. Ян Гемпель), а головою російсько-українсько-білоруської делегації став Станіслав Пестковський (заступник ген. Фьодор Костяєв) [403, S. 59–74]. Наступний і останній крок відбувся 18 березня 1921 р. із укладенням мирного договору про встановлення кордонів між Польщею та Радянською Росією, Україною і Білоруссю, регулювання відносин між державами [402, S. 229–231]. В результаті інтереси УНР, як союзника Польщі, не були враховані, хоча польські військові надалі продовжували підтримувати українських солдатів зброєю та боєприпасами у боротьбі проти більшовиків. Під тиском радянських військ сили УНР 21 листопада змушені були нелегально перетнути прикордонну р. Збруч та інтернуватися на польській території [396, S. 456]. Ці події, на наш погляд, завершують боротьбу за варіативність східного кордону Республіки Польща (Додаток Е).

Отже, новий кордон не задовольняв плани польської та радянської сторони, а тим більше не сприймався націями, які втратили свої країни (українці та білоруси). Польсько-радянський кордон створив цілу низку національних та міжнародних суперечностей. Реконструкція історичної Речі Посполитої «від моря до моря» змусила її взяти участь у 60-ти локальних збройних конфліктах, переважно за визначення її східного кордону. У такій ситуації польська сторона виявилася і ворогом, і союзником українських державних організацій [398, S. 16–33]. Польський

історик Мацей Козловський вважає, що боротьба з українцями за розширення території відродженої національної держави, стала «Пірровою перемогою» міжвоєнної Польщі, оскільки такі дії «викопали прірву між природними сусідами та союзниками» – українцями і поляками [416, S. 105–106]. Київський похід польських та українських військ у 1920 р. також мав інші наслідки аніж планувалось. Фактичний вихід Польщі з війни на боці українців полишив уряд УНР на позиції «зрадника» для галицьких українців, які опинилися в межах II Речі Посполитої відповідно до умов союзу Петлюри-Пілсудського (квітень 1920 р.). Для жителів Центральної України (знову захопленої більшовиками), авторитету Директорії, як державного центру, було завдано удару діяльністю її союзників, анархією та тривалою військовою невизначеністю [241]. Врешті, завдяки посиленій більшовицькій пропаганді образ «поляка-окупанта» домінував в українському середовищі протягом усього міжвоєнного періоду [263, с. 3–18].

Таким чином, новий східний кордон II Речі Посполитої проходив далеко на схід від етнічних польських земель, а місцеве населення (яке мало свіжий досвід мілітарного протистояння з польською стороною) неминуче зазнавало економічної та культурної полонізації, зокрема через дії державної адміністрації (направлення до новостворених східних воєводств Польщі часто розглядалося, як засіб покарання для некваліфікованих, недисциплінованих кадрів). Це, до прикладу, природно стимулювало опір українців (у різних його формах – від легальної політичної опозиції до підпільної чи терористичної діяльності) роблячи їх придатним ґрунтом для більшовицької агітації чи соціальної маргіналізації. Масове повернення біженців (часто «інфікованих» комуністичною ідеологією та неповагою до «держави», як політичного і соціального явища), що покинули свої землі в 1914–1921 рр., робило прикордонні території місцем масових диверсій, бандитизму, антидержавної діяльності радянських спецслужб [465, S. 52, 54–56].

Відмовившись від усієї України Республіка Польща негайно приступила до інтеграції Східної Галичини та Волині аби забезпечити стабільність прикордоння. Проте, такі заходи не мали однозначного ефекту, оскільки, адміністративні структури були полонізовані, усувалися усі, хто відмовлявся скласти присягу на

вірність польській державі. Нечисельні українські кафедри у Львівському університеті ліквідовувалися, а студентами могли стати лише ті, хто служив у польській армії [262, с. 42]. У грудні 1920 р. Сейм прийняв (не зважаючи на малоземелля у сусідній Галичині та серед місцевого населення) закон про надання господарств на Волині заслуженим солдатам та інвалідам польського війська (часто ветеранам українсько-польської війни), що створило додаткову напругу в стосунках між новою владою та населенням прикордоння [382, S. 140–164]. Підсумовуючи наслідки, один з найбільш знакових прихильників «нормалізації» польсько-українських стосунків граф Ян Станіслав Лось у листуванні із львівським воєводою зазначав, що українське населення вкрай погано ставиться до місцевої державної адміністрації, його права упосліджені, а польське суспільство «на 75% ним [шовінізмом] заражене» [77, К. 52]. Польсько-український конфлікт у Східній Галичині та на Волині став важливою темою для створення політичних міфів. До останнього дня свого існування II Річ Посполита вшановувала польських захисників Львова чи воїнів армії Галлера, пропагуючи свої національні свята, не акцентуючи увагу на тому, що вчорашні опоненти жили поруч – у тій же, але не своїй країні. Економічна політика, недостатньо промислово розвинутої Польщі, також мала катастрофічний вплив на прикордонне населення, стимулюючи його еміграцію чи радикалізацію. Все це створило вибухову суміш, до якої активно втручалася радянська сторона. Більшовицька держава становила найбільшу загрозу політичному існуванню незалежної Польщі, а кордон, який знаходився на території переможеного поляками та більшовиками українського народу (із значним відсотком єврейського населення, що ставало об'єктом погромів та обмеження прав з боку польського війська, а згодом адміністрації), робив ситуацію надзвичайно небезпечною.

Розділ III. Польсько-радянський кордон та нелегальні міграційні процеси на ньому у 1921–1939 рр.

3.1. Розмежування прикордонної лінії Республіки Польща з Російською Федеративною Соціалістичною Республікою та Українською Соціалістичною Радянською Республікою (1921–1923 рр.)

Події відродження Польщі, української національної революції 1917–1921 рр. та польсько-більшовицької війни 1919–1921 рр. закінчилися поділом білоруських і литовських територій, районів українських державних утворень між радянською державою і Румунією, Чехо-Словаччиною та II Річчю Посполитою. Після тривалого правового врегулювання (започаткованого Ризьким миром від 18 березня 1921 р., у статті №2 якого, *de iure* визнавалася незалежність України та Білорусі) на територіях, населених поляками, білорусами, українцями та євреями мав демаркуватися новий польсько-радянський кордон [141, с. 618–619]. Ратифікація Ризького мирного договору (польська сторона для позначення цього міжнародного правового акту використовує визначення «*rokój ryski*» та «*Traktat w Rydze*») ¹⁶ передбачала входження земель сучасних західних регіонів України (у польській історіографії щодо цих територій переважно вживаються назви «*Małopolska Wschodnia*», «*Kresy Wschodnie*») площею близько 132 тис. км² з майже шестимільйонною переважно українською людністю, Західної Білорусі (понад 98 тис. км² з населенням більше 3 млн. осіб) і Вільнюської області до складу II Речі Посполитої [311, S. 186; 373, S. 96]. Крапку у питанні про легітимність приналежності сучасних західноукраїнських земель до Республіки Польща було поставлено 15 березня 1923 р., коли Рада послів (амбасадорів) Антанти в Парижі прийняла остаточне рішення щодо східного кордону II Речі Посполитої [214, S. 261–265].

¹⁶ Договір, у складі 26 статей та 10 додаткових протоколів та додатків, було ратифіковано Президією ВЦВК 14 квітня 1921 р. на підставі повноваження, даного йому ВЦВК 20 березня 1921 р. і ЦВК України (УСРР) – 17 квітня 1921 р. З польської сторони договір ратифіковано 16 квітня 1921 р. Главою Польської держави Ю. Пілсудським на підставі повноваження, даного йому рішенням Сейму від 15 квітня 1921 р. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся 30 квітня 1921 р. в місті Мінську [373; 464].

Польсько-радянський та польсько-литовський кордони (довжиною 1412 км та 507 км відповідно), які зазвичай виступають в історіографії під дефініцією єдиного «східного кордону II Речі Посполитої», було прокладено з позиції цілковитого ігнорування етнографічних особливостей регіонів де він проходив, традицій їх історичного розвитку, економічної структури [374, S. 218]. Процеси демаркації викликалися розташуванням підрозділів польського війська та Червоної армії, а отже переважно не враховували національних інтересів мешканців прикордоння, наприклад, українців, які в 1931 р., згідно офіційної статистики Республіки Польща (за критерієм декларування рідної мови), становили 69,89% населення Волині та 45,5% людності Тарнопольського воєводства [191; 258, с. 61; 291, с. 227].

Згідно протоколів засідань Територіальної комісії у рамках Ризьких мирних перемовин від 26, 28 лютого 1921 р. та безпосередньо тексту мирного договору від 18 березня 1921 р., державний кордон між Республікою Польща з однієї сторони, та Російською СФРР, Білоруською СРР і Українською СРР з іншої, проходив у загальному напрямі: вздовж р. Західна Двіна від кордону РСФРР з Латвією по межі колишніх Віленської та Вітебської губерній залишаючи місто Ореховно на стороні Польщі; далі до містечка Сосновець та верхів'їв р. Черниця і серединою озера Мядзіол, до села Заречицьк, повертаючи на південний-захід до р. Вілія аж до тракту, що прямує на південь від міста Долгинів на Радошковичі і на схід від міста Раків (залишаючи його на стороні Польщі); далі до міста Волма та безіменної корчми в пункті перетину залізничної дороги Мінськ – Барановичі і тракту Мінськ – Новий Свержень (по 10-верстній мапі над буквою «М» в слові Мезиновка та біля слова «Колосово» у 25-верстній карті), залишаючи корчму на стороні Польщі; далі кордон прямує до середини доріг між Несвіжем і Тимковичами (на Захід від Куковичів) та Клецьком і Тимковичами (між селами Пузово і Проходи), проходячи вниз по р. Случ до впадіння її в р. Прип'ять; далі у загальному напрямку на село Березці і до залізничної дороги Олевськ – Сарни, залишаючи на стороні України села Майдан Голишевський, Маріамполь і території до гирла р. Корчик, місто Корець (Нове Місто) залишається на стороні Польщі; надалі лінія кордону мала маркуватися вздовж дороги із села Милятин в місто Острог, залишаючи його Польщі, проходити

вверх по р. Вілія в загальному напрямку на міста Білозірка (відходило до II Речі Посполитої), залишаючи на стороні УСРР місто Ямпіль; подальше розмежування кордону відбулося вздовж р. Збруч у загальному напрямку містечок Підволочиськ, Гусятин, Скала над Збручем, сіл Нивра, та Окопи Святої Трійці до гирла р. Дністер (Додатки 7, 8) [5, арк. 234–235; 100, с. 1; 118, S. 814–867; 215, S. 52–121].

«Ризький кордон» позначався з допомогою 2290 послідовно пронумерованих прикордонних знаків. Державний кордон маркували переважно двома рядами дерев'яних (здебільшого дубових) стовпів висота яких коливалася в межах 2,5–3,5 м, із шириною оброблених сторін 25 x 20 см (нижня необроблена частина прикордонного стовпа обпалювалася та закопувалася в землю), з відповідними державними емблемами та загальною нумерацією від Росиці (права притока річки Даугава) до впадіння р. Збруч у Дністер (район с. Окопи Борщівського повіту Тарнопольського воєводства). Надземну частину стовпа обсипали землею на висоту 0,5 м, обкладали сформований горбок дерном чи камінням створюючи «копець (корієс)» із основою 2 м. Для підземного маркування кордону використовувалися закопані під прикордонним знаком, по осі стовпів, вертикальні дренажні труби [449, S. 106–125]. На сухопутних ділянках державного кордону відстань між стовпами сусідніх держав становила 5 метрів, тобто, по 2,5 метра від лінії власне кордону. Польські стовпи фарбувалися у діагональні (під кутом 45°) білі та червоні смуги шириною по 20 см, радянські – у горизонтальні червоні та зелені смуги. На польських стовпах містилися залізні таблички з державним гербом (зображення білого орла на геральдичному щиті за зразком 1919 р.) та написом «Республіка Польща (Rzeczpospolita Polska)» двох видів: а) лита однотонна табличка 29 x 20 см. виготовлена у Порембі (Сілезьке воєводство); б) лита із сплаву цинку та алюмінію кольорована таблиця (продукція варшавської фабрики гудзиків і металевих виробів Людвіка Мінхеймера). На ділянці кордону, що пролягав уздовж річки Збруч (зона «збручанського кордону»), використовувалися вже існуючі австрійські чавунні прикордонні стовпи, на яких замінювалися таблички із державними гербами [403; 465, S. 62, 68–70].

Розпорядженням Ради Оборони Держави Республіки Польща від 20 липня 1920 р. було встановлено особливий правовий порядок, що діяв у прикордонній зоні. Прилеглі до державного кордону території шириною 4 км становили собою прикордонну смугу (*pas graniczny*), яку у свою чергу поділяли на дві зони: прикордонну зону (*strefa nadgraniczna*) шириною близько 2 км, що прилягала до лінії державного кордону, і зону кордону (*strefa graniczna*) – наступний територіальний пояс, який разом із прикордонною зоною не міг виходити за ліміт прикордонної смуги. Уніфікація схеми прикордонної зони у II Речі Посполитій відбувалася згідно розпорядження польського президента І. Мосціцького про державні кордони від 23 грудня 1927 р. Для забезпечення охорони державного кордону на всій його протяжності було встановлено наступний поділ прикордоння: пояс прикордонної дороги («*pas drogi granicznej*» шириною до 15 м), прикордонна зона («*strefa nadgraniczna*» 2 км від прикордонної дороги) та пояс кордону («*pas graniczny*» простягався на ширину 30 км від лінії кордону). Залежно від топографічних характеристик місцевості прикордонна зона могла розширятися до 6 км або звужуватися до 2 км [121, S. 1104–1106; 122, S. 1660–1663; 198, S. 13–14]. Тривалий час уніфікація прикордонної інфраструктури не стосувалася польсько-литовського кордону, що був позначений «віхами (*wiechami*)» (жердинами із наконечником, віником чи сніпком на вершині для вказівки шляху, кордонів, меж земельних ділянок; використовувалася польською стороною як тимчасовий метод означення державного кордону), оскільки Литва не визнала анексію Вільнюса Польщею (навіть після рішення Ради послів Антанти від 15 березня 1923 р.) та не давала дозволу на повну демаркацію лінії державного кордону [395, S. 69–79] (Додаток 9).

Російсько-українсько-польська мішана прикордонна комісія розпочала свою роботу 2 травня 1921 р., але до кінця липня обидві сторони саботували свою діяльність [64, К. 45–55]. Після початку демаркації II Річ Посполита висунула вимоги щодо переміщення кордону, в деяких місцях, на схід, оскільки десятимильна карта Генерального штабу Російської імперії, яка була основою картографічної частини переговорів у Ризі та стала додатком до мирного договору, через свою застарілість часто вже не відображала реального характеру місцевості. Також

причиною затримки демаркації кордону з польської сторони, на думку члена колегії Наркомату іноземних справ РСФРР Я. Ганецького, є розділення земель великих польських землевласників новим кордоном та спротив місцевого селянства, наділи якого внаслідок черезсмужжя також опинялися в іншій країні: «Численні угіддя прикордонних селищ протягом тривалого часу перерізані невстановленою лінією кордону таким чином, що на одній стороні залишаються житлові споруди, а на іншій – господарські будови, луки і поля» [142, с. 62; 143, с. 44–47].

Цікавий приклад, який наочно ілюструє ставлення місцевого населення до штучної природи нового державного кордону, читаємо у доповідній керівника РУБДВСПП (українською: РУБДВЗПП – Російсько-Українсько-Білоруська Делегація Волинської Змішаної Прикордонної Підкомісії) Михайла Слущака. Функціонер стверджує, що: «спроба збурених попом та іншими агітаторами селян Сторожова [тепер село Корецького р-ну Рівненської обл.] напасти на топографів, працівників та РУБДелегацію [Російсько-Українсько-Білоруську Делегацію] виявилася безуспішною через наявність півсотні вояків 12-го Кавескадрону [кавалерійської частини], що прибув на виклик РУБД для охорони Українського берега. Польська делегація пасивно відносилася до здійснюваного селянами опору на польському березі і при РУБДелегації заявила натовпу, що вважає їх претензії правильними та сама добивається переміщення кордону на правий берег дипломатичним шляхом. Цього ж дня [11 жовтня] в 16-й годині, після неодноразових усних пропозицій Полделегатії продовжити встановлення стовпів, РУБДелегація звернулася з наступною письмовою заявою: «Стовп 16 уже годину як поставлений РУБДелегацією, а стовпа Полделегатії досі не видно. Прошу від Полделегатії категоричної відповіді чи має вона намір продовжувати роботу, а якщо ні – то офіційно невідкладно про це оголосити». На це Керівник Полделегатії відповів: «Населення Сторожова схвильоване та збурене відрізанням значної частини їх земель Прикордонною лінією, масово вийшло на місце роботи Полкомісії, щоб хоча б силою не допустити встановлення стовпів» [6, арк. 12]. Інший документ «Телеграма Минск Председателю РУБДСПК тов. Пестковському зпт Киев Начоокво зпт Новоград-Волынск Наотделения нр 7», вислана із Корця 13 жовтня 1921 р.,

містить відомості про подібну реакцію місцевого селянства, яке втрачало свої землі через штучну демаркацію кордону: «Кобилинські селяни знищили віху зпт [телеграфне скорочення розділового знаку кома – «,»] поставлену Полделегациєю на своєму березі зпт на межі яка відділяє Кобильню [тепер село Весняне Рівненської обл.] від земель Миколаївки зпт потім переправившись на Український берег і засипали яму зпт а стовп РУБДелегациі повантажили на воза зпт щоб вивезти його тчк За сприяння Кавескадрону стовп було поставлено тчк Переправившись жителі Кобильня погрожували РУБДелегациі і топографам побиттям тчк Із натовпу було здійснено постріл по моєму зв'язківцю [в оригіналі «вестовому»] зпт а один з головних учасників безчинства був заарештований на Українському березі» [б, арк. 13].

Ігнорування інтересів населення, локальної економічної структури при прокладанні прикордонної лінії виявлялося по всій її довжині, що призвело до численних конфліктів між представниками прикордонної служби, комісії з питань розмежування та місцевими жителями. Газета «Nasz Głos (Наш голос)» повідомляє про інцидент на польсько-радянському кордоні у квітні 1921 р., що яскраво ілюструє рівень несприйняття функціональних обов'язків та владних повноважень представників прикордонної інфраструктури: «Тижнів два тому назад, селянам їдучим на ярмарок, через міст на польський бік в – Корці, більшовики заборонили їхати. Тут селяне і накинулися на шістьох перечивших їхати вартових комуністів, тай умудрилися їх обеззброїть і повязать, потім й поїхали на той бік, забравши с собою пов'язаних комуністів. Коли польські жовніри запитали: «Куди ви їх везете?», то селяни сказали – «на продаж! Може ви у нас купите цих кабанів?» «А що вам дати?» питають жовніри; «та пуд соли» – кажуть селяне. Погодившись жовніри дали пуд соли (колишня російська одиниця маси, основна, рівна 40 фунтів або 16,38 кг. – увага автора), тай забрали пов'язаних комуністів [...] Нова зміна варті [радянських прикордонників] стала питати, поляків: «что к вам перешли?», бо ж багато переходе їх на польський бік». Пізніше радянська сторона закупила своїх солдатів за 30 пудів зерна [99, с. 2].

Слід зазначити, що якщо Полісся та Волинь доволі важко переживали ізолюючий вплив нового кордону, то території прилеглі до «збручанського кордону», мешканці яких протягом кількох поколінь жили поруч із державною межею, швидше адаптувалися до зовнішньоторговельної монополії радянської сторони (згідно «Декрету о национализации внешней торговли» РНК РСФРР від 22 квітня 1918 р.) [138, с. 158–160]. У Надзбруччі розпочиналося чергове піднесення перманентного незаконного товарообігу. Ці процеси розвитку контрабанди у околицях Кам'янця-Подільського достатньо вдало описав Борис Антоненко-Давидович у своєму оповіданні «Де когут піє на три держави» (1926 р.), вказуючи, що «прикордоння поклато на них [мешканців Надзбруччя, – С. Г.] своє тавро: їхні руки вмюють не тільки барбатись із запрягом, але й ховати контрабанду». Письменник також описав пропозицію отримання контрабандного товару від місцевого жителя: «– Там є річка Збруч. Так за тою річкою є корчма. То то вже буде Польща... Я двадцять літ їжджу до кордону, а в тій корчмі я гей-гей скільки разів бував... Так за сім рублів ви будете в корчмі. Там – фільдеперсові чулки, пудра “Коті-і” і все, що ви хочете...» [480].

Натомість, у волинській та поліській зоні «ризького кордону», демаркаційна комісія здійснювала поділ, що руйнував сімейні, економічні та соціальні зв'язки, посилюючи міграційні тенденції [216; 320, с. 96–103]. Природною, в цьому контексті, є реакція місцевого населення, яке активно саботувало встановлення прикордонних стовпів поблизу сіл Устя та Сторожів (нині Рівненська обл.) [328, с. 300]. Траплялися навіть випадки, коли селяни пробували підкупувати членів комісії по розмежуванню, щоб кордони були прокладені в їх інтересах. Наприклад, в районі села Рубежевичі, що зараз у Мінській області Білорусі: «Болек Ліходієвський сказав мені, за словами свого діда, що той разом із делегацією від села пішов до червоних прикордонників попросити не ділити людей по живому. Добрі гроші їм занесли, зібравши громадою. І вони перемістили кордон на два кілометри, залишивши Рубежевичі під Польщею» [329, с. 13]. Загалом демаркація польсько-радянського кордону завершилася 23 листопада 1922 р., після чого лінія кордону була передана цивільній адміністрації і прикордонникам. Натомість,

функціонування польсько-радянської прикордонної комісії завершилася лише у серпні 1924 р. [344, с. 139].

Фактично, опісля підписання мирного договору в Ризі кордон, зокрема, між Польщею та Радянською Україною на Волині (нині території Тернопільської та землі Рівненської областей), до середини 1920-х рр. охоронявся досить слабо, незважаючи на те, що прикордонна територія була в центрі уваги обох країн. Це явище мало декілька причин:

По-перше, цілком ймовірно, що відроджена II Річ Посполита та новостворена радянська держава не мали достатньо сил для захисту та охорони своїх кордонів. Наприклад, польські прикордонники на початковому етапі існування кордону мусили нести службу в непристосованих приміщеннях – сараях, курниках та будинках без підлоги і вікон [423, S. 112]. Ситуація, в якій опинилися радянські прикордонники, була ще гіршою. Вони не отримували продовольчого забезпечення і часто здійснювали реквізиції продуктів у місцевого населення та покривали, за неправомірну грошову винагороду, нелегальне переміщення людей, коней та худоби у сторону Польщі, тоді як товари першої необхідності транспортувались «пачкарями» у зворотному напрямку [288, с. 100–102].

Контрабанда, одразу після утворення «ризького кордону» стала однією з найважливіших проблем охорони польсько-радянського кордону для обох сторін. Для боротьби з контрабандою із радянського боку залучалися місцеві органи влади, митниці, прикордонна охорона та спецслужби – ці формації діяли переважно як єдине ціле, оскільки 24 листопада 1920 р. відповідальність за охорону кордону РСФРР була передана Особливому відділу Всеросійської надзвичайної комісії з боротьби із контрреволюцією та саботажем (ВНК, російською – ВЧК) [224, с. 107]. Заходи щодо попередження і боротьби з контрабандою знаходили свій вияв переважно у посиленні жорсткості адміністративних методів. Попри це через кордон прямував потік людей, наркотиків, одягу, предметів розкоші, тютюну, ікри, цигарок та яєць. «Ми жили як королі. Пили горілку склянками. Нас кохали вродливі дівчата. Ми ходили по золотому дні. Платили золотом, сріблом і доларами», – згадував один з найвідоміших контрабандистів того часу письменник Сергіуш

(Сергій) П'ясецький, який п'ять років поєднував нелегальний торговий промисел на кордоні та функції агента польської військової розвідки – «dwójki» (Другого відділу Генштабу Війська Польського) [205].

У зв'язку з подібним зрощенням нелегальних переміщень на кордоні та диверсійно-розвідувальної діяльності, голова Державного політичного управління (ДПУ, відомство наступник ВНК) РСФРР Фелікс Держинський вважав контрабандистів одними із найнебезпечніших ворогів радянської влади, звертаючи увагу на досвід «пачкарів» у справі доставки нелегальної соціалістичної літератури до Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. та небезпідставно підозрюючи контрабандистів у співпраці з іноземними розвідками. Під час Другого з'їзду працівників радянської спецслужби у 1923 р., він наголосив, що: «кордон СРСР повинен бути закритим для контрреволюціонерів і контрабандистів. Прикордонники охороняють економічну незалежність Рад та оберігають радянську землю від проникнення бандитів і шпигунів» [139, с. 63–64]. Варто також врахувати, що в УСРР та БСРР ще тривала боротьба проти вояків УНР (що активно проникали через кордон), махновців та сил монархічної Білої армії, які змушувала більшовиків до скерування зусиль для боротьби з ними на прикордонні [288, с. 109–112; 397, S. 107–108].

По-друге, на думку українського дослідника, Олександра Соловєя, у першій половині 20-х рр. ХХ ст. місцеве населення, в міру певного консерватизму притаманного селянським спільнотам, не сприймало польсько-радянський кордон на усій протяжності, вважаючи його тимчасовим, незаконним. Науковець доводить, що, як і радянська, польська сторона свідомо затягувала процес встановлення кордону, створюючи так звані «вікна», через які відбувалося перекидання осіб чи спеціальних груп з метою дестабілізації і розвідки на території сусідньої держави. Проте, попри таку «державну монополію» нелегального порушення режиму кордону, обидві сторони зводили до мінімуму маятникові робітничі, сезонні міграції, що мали місце на колишньому «збручанському кордоні». В березні 1922 р. газета українських емігрантів у США «Свобода», надрукувала лист мешканця с. Калагарівка (тепер Тернопільської обл.) поблизу Сатанова: «Перед війною то хоть до Сатанова пішов

та заробив, а тепер у нас нема де заробити одного centa. До Сатанова жива душа не йде, бо там суть [є] большевики. Як кого зловлять з нашої сторони, то зараз стріляють, бо кажуть, що то шпіон. У Росії нема жадного порядку. Тому тиждень то розстріляли большевики зі Сатанова, Спасівки і з близьких сіл 250 людей. У них не вільно гедлювати [торгувати] нікому. Хто звідтам прийде до нас і що купить, большевики, коли зловлять на границі, розстрілюють, бо кажуть, що він “шпекулянт”. Як була в Сатанові Україна, то було добре, бо було де заробити» [106, с. 3].

Принагідно відзначимо, що українське населення зберігало негативне ставлення і до польських правоохоронців аж до кінця існування «ризького» кордону. До прикладу, патруль постерунку КОП «Устя» на Борщівщині, у листопаді 1936 р. затримав Теодора Шиманяка, який заперечив право прикордонників на його обшук і назвав їх бандитами [73]. Польський історик Генрік Домінічак, вивчаючи початковий період існування «ризького кордону», звертає увагу на активізацію радянських диверсантів (друга половина 1924 р.), які практикували «маятникові» міграції та збройні атаки, таким чином створюючи численні прикордонні інциденти [328, с. 302; 373, S. 105; 374, S. 218]. Невирішені національні питання на східному кордоні II Речі Посполитої лише сприяли згаданим радянським диверсійним угрупованням (часто діючим під виглядом місцевих жителів), які переправлялися через недостатньо регульований кордон, маючи на меті здійснення шкідливої для держави діяльності [402, S. 248]. Польська дослідниця Мирослава Папежинська-Турек вважає, що партизани, особливо на Волині, розповсюджували пропаганду Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) та Західної Білорусі (КПЗБ), залучали окремих місцевих жителів (часом національно зорієнтованих), до підривної антипольської діяльності, використовуючи наявність у них великої кількості вогнепальної зброї, ручних гранат (що не було рідкістю у районі, де попередні вісім років проводилися військові дії). Такий посилений диверсантами партизанський рух набув характеру локального антипольського повстання [437, S. 255].

Таким чином, радянська сторона всіма наявними засобами намагалася дестабілізувати ситуацію у східному прикордонні II Речі Посполитої, а «ослаблення польських адміністративних структур могло у свою чергу викликати повстання українців чи білорусів», вважає польський вчений, майор Артур Очал [433, S. 93]. Ситуація на кордоні постійно підігрівалася і українськими національними протестами, бойкотом участі у виборах до Сейму та Сенату Республіки Польща (5 і 12 листопада 1922 р.), диверсійними діями Української військової організації (УВО) проти польських поселенців й адміністрації Львівського, Тернопільського та Станиславівського воєводств. У відповідь на незаконні, з погляду української державності, польські правові акти УВО в 1922 р. було здійснено 155 підпалів майна поміщиків та колоністів, 22 вбивства поліцейських та солдатів, 13 вбивств українців, що співпрацювали з поляками, 11 невдалих замахів на життя, 68 актів саботажу (успішних та невдалих). Окремо виділимо випадки нападів Степана Федака на маршалка Юзефа Пілсудського та губернатора Казимира Грабовського у Львові 26 вересня 1921 р. [430, S. 407–417; 473, S. 47].

По-третє, місцеве населення, наприклад українське, відчувало національну єдність більшою мірою аніж перед проголошенням Акту Злуки (1919 р.) та досвідом спільної боротьби проти інших націй за здобуття власної держави. Аналогічне підняття етнонаціональної політичної самоідентифікації із власною спільнотою, що мала державні потенції, можна було спостерігати у середовищі білоруського населення, яке у довоєнні часи не мало частково притаманного українцям досвіду «збручанського кордону». Така відмінність стосовно довоєнних часів, досвід та національна зміна в державній традиції українців та білорусів сприяли несприйняттю нових країн, до яких входили їх землі: Польщі та більшовицьких держав – з 1922 р. Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). Вищезгадані зміни у самосвідомості українців та білорусів сприяли незаконному перетину кордону та допомозі мігрантам, які часто були колегами з військової служби жителів II Речі Посполитої, родичами переміщеними під час військових дій [337, с. 50]. Натомість, відроджена Республіка Польща не мала напрацьованих інструментів згладження міжнаціональних суперечностей, а критичного аналізу

власного існування у системі координат інших державних організацій, вочевидь не було здійснено. Тому реагуючи на відцентрові тенденції «Східних Кресів» польський уряд зазвичай вдавався до методів адміністративного тиску, які накладаючись на проблеми післявоєнної відбудови та неефективної адміністрації, поряд з диверсійно-агітаційною інтервенцією радянської сторони, лише збільшували градус соціальної і міжнаціональної напруги.

Щоправда ситуація слабкості охорони державних кордонів була неоднаковою, не всій довжині польсько-радянського кордону. У районах, де кордон пролягав вздовж р. Збруч, де хоча б частково збереглася довоєнна прикордонна інфраструктура, питання незаконних перевезень із радянської сторони до Польщі чи навпаки, поставало набагато серйозніше. Але навіть охорона реанімованого історичного «збручанського кордону» стикалася із певними труднощами у верхній течії річки. Доклад-звіт про діяльність Контр-Розвідувального Відділу Підгубвідділу ГПУ УСРР за червень 1923 р. повідомляв, що «річка Збруч не являє собою непрохідної перешкоди, оскільки вона рясніє бродами, яких нараховується до 206. На відрізьку від Збручанського цукрового заводу [імовірно мається на увазі колишня цукроварня акціонерного товариства «Збруч» у с. Фридрихівка – тепер м. Волочиськ] до с. Заенчики [із 1945 р. с. Зайчики Хмельницької обл.], глибина річки Збруч коливається від половини до одного аршина [давня одиниця довжини, що становить 71,12 см] і звичайно, що тут річка прохідна у будь-якому місці» [1, арк. 2]. Натомість нижня течія р. Збруч, аж до її впадіння у Дністер, що проходила звивистим вапняковим каньйоном значно утруднювала незаконний перетин державного кордону, концентруючи його навколо природніх бродів та залізничних і автомобільних мостів, пішохідних кладок. Принагідно зазначимо, що сучасний гідрологічний вигляд р. Збруч лише частково відображає актуальний стан русла ріки досліджуваного періоду, оскільки у 1940-ві–2000-ні рр. відбулося зміщення русла річки внаслідок будівництва малих гідроелектростанцій (Мартинівська, Сатанівська, Боднарівська, Летавська (Жабинецька), П'ятничанська, Завалівська, Кудринецька, Ніверська) та меліоративних робіт [233; 503, с. 155, 163].

Така неоднорідність кордону вимагала активізації поступового усталення охорони кордону «країни рад». З 1921 р. прикордонні функції з радянської сторони Надзбруччя здійснювали сили 28-ї бригади 12-ї прикордонної дивізії у Кам'янці-Подільському [307, с. 176]. В подальшому державний кордон взагалі потрапив у сферу діяльності та управління спецслужби: 27 вересня 1922 р. Рада Праці та оборони (РПО) передала охорону кордону відділу Державного Політичного Управління (ДПУ), створивши Окремий прикордонний корпус, з 1926 р. керований Головним управлінням прикордонної охорони (ГУПО) [271, с. 150–153]. У 1929 р. чисельність радянських прикордонних військ збільшилася у півтора рази відносно рівня 1924 р., через «активізацією ворожої розвідки та провокації на кордоні» [300, с. 346]. Для посилення замкнутості кордону, у квітні 1930 р. прийнято постанову «Про прикордонну смугу», в грудні 1930 р. – «Про політичне та господарське становище прикордонних районів УРСР», а з 1932 р. небо над кордоном розпочала патрулювати авіація [271, с. 155; 341, с. 69]. Також радянськими прикордонниками, із місцевого населення, створювалися спеціальні «бригади сприяння» (згідно «Інструкції про порядок залучення населення прикордонної смуги до охорони кордону СРСР» від 9 травня 1931 р.), що мали спостерігати за появою в прикордонні невідомих осіб та підозрілими змінами на території сусідніх держав [284, с. 17].

Отже, з того часу, коли українські землі входили до складу Речі Посполитої, яка була розділена між Росією та Австрійською монархією (1772 р.), «збручанський кордон» став символом поділу, який укорінився на політичній карті та в історичній свідомості українського та польського населення західних регіонів сучасної України. Зміцнення радянської влади та затвердження польської державності неминуче означало поступове закриття кордону від міцності якого залежала безпека цих державних організмів [226; 278; 373, S. 104]. Маршалок Ю. Пілсудський слушно вважав, що Ризький договір не призвів до повної ліквідації територіальних суперечностей між II Річчю Посполитою та Російською, Українською і Білоруською радянськими республіками. Наприкінці 1921 р. на засіданні Військової ради він заявив, що в 1922 р. можлива війна лише проти радянської сторони [82, К. 507].

Нові, «ризькі» кордони відродженої Польщі були демарковані по лініях, що швидше наближались до концепції Дмовського та табору ендеції, аніж до федераційних намірів Юзефа Пілсудського. Однак це не робило з II Речі Посполитої національно однорідну країну і не забезпечило мирного майбутнього для «дефекту історії», як Польщу іменував прем'єр-міністр Великобританії Девід Ллойд-Джордж [369, S. 495]. Фактично, розмежування повоєнних кордонів, здійснене відповідно до положень Ризького договору 1921 р., розділило полінаціональні території, заселені переважно українцями та білорусами польсько-радянською державною межею, а відроджену Литву позбавили власної столиці (більшість населення якої щоправда становили поляки). Врегулювання новоствореного кордону здійснювалося без врахування думки та інтересів населення прикордонних районів, тому природньо викликало опір, який набував різноманітних форм. Поряд із цим можемо підсумувати, що етап демаркації кордону не виділявся суворістю режиму його контролю. Натомість, період усталення східного кордону II Речі Посполитої характеризувався частковим продовженням партизанських військових дій, навмисною диверсійною діяльністю сусідніх держав та наростанням політичної опозиційності українського населення до місцевої польської і радянської адміністрації, прикордонних структур, невизнанням їх правочинності.

3.2. Міграційна криза на польсько-радянському кордоні в контексті реформування структури його охоронних формацій у 1921–1923 рр.

Існування польсько-радянського кордону 20–30-х рр. ХХ ст. можна умовно поділити на кілька етапів, які відрізняються набором характеристик режимів охорони державного кордону та міжнародною політичною ситуацією. Очевидно, що запропонована стратифікація не може повністю врахувати усі сторони багатоаспектного існування міждержавного кордону та нелегальних міграційних процесів, але її використання цілком виправдане неоднорідністю хронологічного періоду дослідження. В контексті дослідницьких студій часові рамки існування польсько-радянського «ризького кордону» (1921–1939 рр.) пропонується розділити на кілька етапів, залежно від розбудови й еволюції прикордонних підрозділів Республіки Польща та СРСР, особливостей охорони державного кордону, форм поширеної незаконної економічної діяльності на кордоні (контрабанда, нелегальна трудова міграція), наявності політичних та релігійних біженців, соціальної приналежності нелегальних мігрантів.

Таким чином, беручи до уваги існуючу джерельну базу та актуальний рівень дослідження теми, пропонуємо розділити період 1921–1939 рр. на чотири хронологічні етапи:

I етап – Створення та реформування прикордонної структури Республіки Польща та СРСР: 1921–1923 рр.

II етап – Утворення КОП, розбудова організації та прикордонної інфраструктури (до уніфікації структури КОП із збройними силами): 1924–1929 рр.

III етап – Посилення прикордонного режиму в контексті селянських повстань та Голодомору в Українській СРР: 1930–1933 рр.

IV етап – Структурні зміни КОП, фактичне закриття державного кордону: 1934–1939 рр.

Такий хронологічний поділ, на відміну від триетапного (I – 1921–1924 рр.; II – 1924–1932 рр. і III етап – 1933–1939 рр.) застосованого у магістерській роботі «Nielegalne przekraczanie granicy sowiecko-polskiej w latach 1921–1939» (захищена в

Академії Яна Длугоша, м. Ченстохова, Сілезьке воєводство, Республіка Польща, 2017 р.), дозволяє зосередити увагу на структурних змінах основної прикордонної формації польської сторони – Корпусу охорони прикордоння (КОП), виокремити періоди максимального зростання випадків нелегальної міграції (початок 1920-х та початок 1930-х рр.), простежити зміни у соціальній вибірці біженців та комплексі причин, що спричинялися до максимумів незаконних міграцій [391, S. 36].

Розглянемо у хронологічному порядку кожен із етапів розвитку державного кордону та безпосередньо явище формування підрозділів, призначених для його охорони, впродовж означених періодів, у контексті дослідження нелегальних міграційних процесів.

Перший етап. У 1921–1923 рр. державні структури охорони кордону з боку II Речі Посполитої, а також радянські прикордонні формування знаходились на стадії створення. Система охорони західних та східних кордонів Республіки Польща відрізнялися як за структурою, так і за призначенням. Прикордонні пункти пропуску на заході стежили здебільшого за торгівлею товарами та контрабандою, надавали допомогу у зборі податків, таким чином виконуючи переважно економічні функції. Прикордонники на західному кордоні були підпорядковані Міністерству державного скарбу (казначейства, мовою оригіналу – Ministerstwo Skarbu) і носили назву «Корпус охорони скарбу (Korpus Straży Skarbowej)» [374, S. 237–239]. 18 грудня 1918 р. маршалок Ю. Пілсудський підписав наказ про створення «Прикордонної охорони (Straż Graniczna)», яка підпорядковувалася вже Міністерству військових справ і була покликана співпрацювати з Корпусом охорони скарбу [120]. Навесні 1919 р. – прикордонну охорону перейменовано у «Військову прикордонну охорону» (через перехід під командуванням Міністерства військових справ), а з 1920 р. – на «Стрільців прикордонних (Strzelcy Graniczni)» переданих до підпорядкування Командуванню генеральних округів при Міністерстві оборони Польщі [384, S. 253–282; 418, S. 20; 448, S. 6]. Березень 1921 р. приніс нові реорганізації на польсько-німецькому кордоні та на кордоні з вільними містом Данциг (Гданськ, виокремлене згідно умов Версальського договору 1919 р.) де були створені прикордонні «Батальйони охорони (Bataliony Wartownicze)», що налічували

більш ніж 12 тис. військовиків. Однак уже у квітні 1921 р. Міністерство військових справ переказало захист західних та південних кордонів II Речі Посполитої під керівництво Міністерства державного скарбу, яке змінило назву Батальйонів охорони на «Митні батальйони (Bataliony Celne)», а пізніше – на Митну охорону (Straż Celna) [374, S. 240–241; 384, S. 254; 462, S. 99].

Натомість характер кордону із радянською державою та Литвою (який містився на територіях де більшість становило переважно непольське населення, а диверсійна активність противника передбачала можливість повторного мілітарного загострення) не дозволяв сконцентруватися лише на економічній складовій охорони остаточно не визначеної міждержавної межі. Формування перших прикордонних з'єднань польської сторони (на лінії фронтового розмежування) розпочалося восени 1920 р. в процесі розведення військ згідно умов перемир'я. Кордон Міністерства військових справ (в оригіналі – *Kordon Graniczny Ministerstwa Spraw Wojskowych, Kordon MSWoJ.*) – формація створена 6 листопада 1920 р., зосереджувала основний вектор своєї діяльності на переслідуванні дезертирів, боротьбі з поширенням інфекційних хвороб (у зв'язку з епідеміями тифу, грипу «іспанки»), контролем міграції людей та товарів, мала виконувати свої завдання в умовах війни між II Річчю Посполитою та Російською Федеративною Радянською Соціалістичною Республікою (РРФСР) і УСРР аж до стабілізації кордону [374, S. 242]. Прикордонна служба Міністерства військових справ була укомплектована із солдатів збройних сил, підсилених на пунктах пропуску, підрозділами поліції та військової жандармерії [457, S. 212]. У січні 1921 р. Кордон Міністерства військових справ було замінено на «Кордон Верховного командування польської армії (*Kordon Graniczny Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego*)», який діяв на смузі території шириною 15 км. від лінії розмежування вздовж нейтральної зони, встановленої умовами мирних переговорів у Ризі (1921 р.) [373, S. 239].

Початковий етап існування кордону (у 1921–1923 рр.), особливо на Волині, характеризувався слабкістю охорони державної межі, цілеспрямованою диверсійною роботою сусідніх держав, зокрема, перекиданням пропагандистських та розвідувальних груп через спеціальні «вікна» на територію противника [328,

с. 302]. Після закінчення бойових дій та виведення регулярних військ захист новоствореного польсько-радянського кордону, спочатку було покладено на Етапові і Митні батальйони (червень 1921 р.), потім на Охорону кордону (1922 р.), а згодом на державну поліцію (з 1923 р.). Військові Етапові батальйони (Bataliony Etapowe), які по аналогії із західним кордоном, були переформатовані на Митні (Celne) батальйони, виявилися недостатньо підготованими для протистояння збройним групам радянських диверсантів або кримінальних злочинців та дезертирів, не змогли зупинити контрабанду і грабежі населення (часто опозиційно налаштованого до польської влади) у прикордонній зоні. В таких умовах для гарантування безпеки польської адміністрації та відновлення правопорядку на прикордоння було направлено 10 піхотних батальйонів, 8 кінних відділів і 3500 поліцейських. Залучення згаданих сил яскраво вказувало на кризові явища у прикордонні та фактично формувало другу лінію охорони кордону із польського боку [373, S. 243; 379, S. 22–26; 444, S. 211–231].

Варто відзначити, що виконання фільтрувальної та бар'єрної функцій на всій протяжності польсько-радянського кордону було неоднорідним. Населення Волині в 1921–1923 рр., на відміну від жителів зони «збручанського кордону», ще відкрито здійснювало масові спроби виїзду на традиційні ринки, по той бік кордону. Поряд із цим Державна поліція (Міністерство внутрішніх справ Республіки Польща виконувало обов'язки охорони східного кордону відповідно до рішення Ради Міністрів від 3 листопада 1921 р.) у надзбручанському с. Залісся Борщівського повіту Тарнопольського воєводства вже здійснювала систематичну реєстрацію «потоків товарів та осіб на кордоні» [47, арк. 11; 328, с. 303; 424]. Польський історик Роберт Літвінський характеризує період поліцейського контролю над кордоном, наголошує на завданнях правоохоронців: контролювати особовий рух з міграційного та політичного погляду (наприклад, ловлячи дезертирів польського війська чи Червоної армії), захищати залізничні колії та телеграфний зв'язок, телефонні кабелі, шляхи сполучення та мости [425, S. 364]. У документальних джерелах 1922–1923 рр., можемо знайти одні з перших, зареєстрованих випадків боротьби із контрабандою – поліцейські відділу (постерунка), розташованого у

місцевості «Кругла» поблизу с. Збриж (Борщівський повіт Тарнопольського воєводства) 1 жовтня 1923 р., затримали на кордоні 30 кг. контрабандної тканини [47, арк. 12]. Кількість зафіксованих «пачкарів» та вартість вилученого товару постійно зростали і за 11 місяців 1924 р. на українській частині польсько-радянського кордону було зафіксовано 10 607 випадків затримання контрабанди, з них на ввезення товарів до УСРР припадало 10 076, що становило 95% усіх вилучень [155, с. 133].

На початку 1920-х рр., радянських прикордонників супроводжували голод та дефіцит матеріального забезпечення, відсутність форми й чобіт, погане озброєння у порівнянні з бандитами та контрабандистами. Вже згаданий Борис Антоненко-Давидович, в оповіданні «Де когут піє на три держави» (визнане радянською владою політично шкідливим), вкладає у розповідь коменданта застави в містечку Жванець інформацію про побут радянських прикордонників: «у 21-му, 22-му році – еге-е!.. З-за кордону банди, з тилу по селах – банди, а тут роззуті, в самих онучах, на пост ходимо, і їсти нема чого. Прийдеш до дядька: “Дай пошамать”, а він, поміаєте, – поставить на стіл миску, покладе ложку, а потім у миску – квітанцію продналога! – ”їж, це твоє!”» [480]. Комплекс поганого забезпечення, можливості заробітку та ворожого ставлення місцевого населення міг підштовхувати радянських прикордонників до посадових злочинів, які «зустрічаються найчастіше у прикордонній смузі, де особливі пункти пропускають за кордон коней, за що беруть хабарі [...] контрабанда до цього часу сильно лютує. За кордон у великій кількості відправляють коней, хліб та інші продукти і тварин, а звідти переправляють сіль, мануфактуру, мило, сірники та подібні речі», – пише дослідник історії кордонів Микола Кабачинський, посилаючись на інформацію місцевих органів радянської влади [272, с. 249; 500, с. 30].

Звітна документація радянських прикордонників також акцентувала увагу на зростанні незаконного товарообігу повідомляючи, що «на Полграніці [польському кордоні] контрабанда представлена у більшості випадків одиничними лицями, а інколи і групами. На ділянці Полграніці знаходиться „57” транзитних крамниць, що займаються продажем контрабанди, а багаточисельні броди, лісиста прикордонна

місцевість, звивистість річки, розміщення житлових приміщень на самому березі річки Збруч та багато іншого грає велику роль у справі проникнення контрабанди на Совтериторію [радянську територію]. Крупні контрабандисти [...] вигадують нові методи маскуванню, посилаючи по одному цілі групи селян для дрібних закупок. Селяни приноровившись до умов охорони, прослизають через кордон у проміжках між селами; нерідкі випадки підкупу чатових [прикордонників], які особливо у літній час пропускають селян через кордон за встановлену плату [...] Контрабанда ховається в лісі, а звідти вночі чи під ранок переноситься до скупщиків, які також не тримають багато товару в одному місці [...] Для переносу контрабанди використовуються діти віком від 12 до 15 років» [1, арк. 30–31].

Масовий розгул «пачкарства» не зупиняв навіть «Декрет РНК РСФРР про боротьбу з контрабандою» від 8 грудня 1921 р., згідно якого, незаконні господарські правопорушення на кордоні розглядалися революційним трибуналом (в порядку передбаченому іншим декретом РНК від 1 липня 1921 р. про боротьбу із крадіжками), який «мав застосовувати, як загальне правило [щодо контрабандистів], позбавлення волі строком не менше 3 роки і вищу міру покарання при обтяжуючих обставинах» [170, с. 189]. Згідно офіційної радянської документації у 1921 р. ситуація на кордоні набирала кризового характеру: «за період з 25 серпня по 25 вересня затримано [на відрізку Київського прикордонного округу] 426 контрабандистів, 809 порушників кордону, 35 перебіжчиків, загальною кількістю 1270 осіб. На польському кордоні найактивнішими дільницями по ввезенню і вивезенню контрабанди є відрізок 193-го і 194-го батальйонів (Сатанів, Волочиськ, Корц [імовірно – Корець])» [170, с. 478].

Режим польсько-радянського кордону знаходився під постійною загрозою, оскільки його топографічні особливості, окрім південної частини (в межах Копичинецького та Борщівського повітів Тарнопольського воєводства) дозволяли порівняно легко перетинати державну межу. Болотисті території Полісся й Волині, горбисті, порізані ярами землі Західного Поділля (з виходом кристалічних порід, відслоненнями вапняків у долинах річок) та ставлення місцевого населення ускладнювали боротьбу польських прикордонників із проникненням диверсантів

(використання радянською стороною так званої «активної розвідки» згідно наказу Реввійськради РСФРР № 785/141 від 4 квітня 1921 р.) та контрабандистів [236, с. 13; 287, с. 89]. Наразі також відомо, що існувала секретна постанова ЦК РКП(б) від 25 лютого 1925 р., в якій йшлося про незаконне перекидання на територію Польщі диверсійно-розвідувальних груп з СРСР [260, с. 10].

У такій ситуації польська сторона продовжувала реформування власних прикордонних одиниць на східному кордоні. 23 травня 1922 р. митні батальйони та поліцейські відділи замінила 22-тисячна Охорона кордону (*Straż Graniczna*), очолена головним комендантом Митних батальйонів полковником жандармерії Владиславом Якса-Роженем [207, S. 20]. Ця формація організована за військовим зразком та підпорядкована Міністерству внутрішніх справ, через рік несення прикордонної служби знову замінювалася підрозділами Державної поліції. Такі дії зумовлювалися нагальною необхідністю, оскільки 17000 солдатів, які служили в цьому підрозділі, підлягали демобілізації, а 4000 військових, що залишилися були переміщені на кордон з Литвою [374, S. 247–248; 444, S. 211–231]. У документах повітових відділів Державної поліції цього періоду вже зустрічаємо довідки не лише про реквізиції у контрабандистів алкоголю, текстилю чи великої рогатої худоби але й згадки про нелегальних біженців із радянського боку. Наприклад, 30 липня 1923 р. постерунок у с. Бурдяківці (Борщівський повіт Тарнопольського воєводства) затримав двох нелегальних мігрантів, а 21 вересня 1923 р. у сусідньому містечку Скала над Збручем затримано ще 18 «osób z Rosji (людей з Росії)». Нерідко між прикордонниками сусідніх держав виникали непорозуміння чи провокації, відбувалися стихійні перестрілки. Внаслідок одного з таких випадків: «19 kwietnia 23.00 na odcinku między strażnicą 230 i 231 który padł jeden straż po stronie sowieckiej (19 квітня, 23.00 на ділянці між сторожовими пунктами 230 та 231, було вбито одного радянського прикордонника)» [47, арк. 1–3, 16, 22].

Нестабільна політична ситуація на прикордонних територіях супроводжувалась справжньою міграційною кризою та контрабандним бумом, який базувався на перманентній економічній стагнації, розриві господарських зв'язків та зубожінні населення внаслідок багаторічних військових конфліктів. У 1922–1923 рр. вартість

товарів, вилучених на кордоні між СРСР та Республікою Польща, початково оцінювалася в 2282307 крб, а 1924–1925 рр. їх загальна вартість зросла до 3885217 крб. Аби зрозуміти наскільки загрозливих, для радянської економіки, масштабів набуло «пачкарство», наведемо такі дані – у 1923 р. відсоток контрабандного товару пропорційно до легально імпортованого в УСРР, становив «34% парфумерії, 91% спиртовмісних речовин, 106% обсягу фотографічного паперу, 539% щодо трикотажу, 629% тютюну, 990% опіуму та 4118% сахарину» [155, с. 133]. «Імпортна контрабанда складається головним чином із паперової, шерстяної чи шовкової мануфактури, різних галантерейних товарів, колоніальних і спиртних напоїв. Експортна контрабанда зводиться до вивозу золота, срібла, прядива, тютюну, сала, рогів, щетини, кінських хвостів та інших видів сировини. Експортувалася також за кордон жива худоба, що давала 200% чистого прибутку», – рапортував Контррозвідувальний Підгубвідділ Подільського ГПУ про заходи по боротьбі з контрабандою на польсько-радянському кордоні за 1923 р. [1, арк. 31]. Боротьба з «пачкарством» спричинилися до своєрідних рекордів радянських прикордонників: у 1924 р. на українську ділянку польсько-радянського кордону припадало близько 7 тис. затримань контрабандистів, а частка УСРР у затриманій контрабанді становила близько третини (33%) від загальносоюзної [166, с. 330; 7, арк. 5 Зв].

Не менш напруженою, в контексті міграційної кризи, залишалася ситуація у царині громадської безпеки та соціально-політичного бандитизму на прикордонні. В період з березня 1921 р. по серпень 1924 р. на східному кордоні II Речі Посполитої відбулося 259 грабіжницьких набігів на плебанії (господарства духовенства католицької церкви), поміщицькі маєтки, поліцейські відділення [243, с. 70–77]. Складний характер місцевості долини Збруча, господарська розруха новоутворених країн та політична доцільність затягували процес безпекової стабілізації кордону. Ініціативу у перегляді державних меж поділяли між собою як радянська, так і польська та союзна їй українська сторона. До прикладу, 22 жовтня 1922 р. відбулися збройні атаки перекинутих з-за радянського кордону, відділів Стефана Мельничука та Павла Шеремети («Червона дванадцятка» або «Дванадцятка») на с. Мишковичі Тарнопольського воєводства (нині Тернопільського р-ну, Україна). Натомість, у ніч

на 28 жовтня 1921 р. польські прикордонники пропустили через р. Збруч подільську та волинську групи армії УНР (Другий зимовий похід) під командуванням Юрка (Юрія) Тютюнника [334, с. 38–39; 368, S. 130–164]. У зв'язку з цим «першим завданням прикордонників є боротьба з бандитизмом, і лише в міру придушення чи відходу банд з прикордонної смуги погранчастини приступають до виконання охорони кордону [...] в ніч на 4 листопада підрозділ петлюрівців в 400 багнетів при 3 кулеметах і 25 шаблях, збивши частини 197-го батальйону, перейшов кордон у м. Майдан-Голишевський [тепер с. Майдан Житомирської обл.]», – читаємо у «Донесенні командування Київського прикордонного округу про діяльність прикордонних частин в першій половині листопада 1921 р.» [170, с. 482]. Простежена активізація диверсійної діяльності свідчить на користь того, що більшовицька владна верхівка надалі розглядала можливість експорту революції на територію Галичини, а польська сторона не полишала намірів переформатування власного східного кордону, створення буферної української держави.

Загальну дестабілізуючу ситуацію на польсько-радянському прикордонні радянській стороні вдавалося утримувати протягом усієї першої половини 1920-х рр. Головний отаман військ УНР Симон Петлюра писав у листі до Володимира Кедровського: «на польсько-советському кордоні большевики систематично роблять “нальоти” організованими і озброєними бандами. Мають вони плян викликати заворушення на місцях, щоб коли пощастить їх роздути, приєднати Галичину і Бессарабію, і Волинь і Білорущину до Союзу С.Р.Р. На жаль, польська політика на “кресах” остільки дурна – зоологічна, що витворює навіть серед українських соймових послів орієнтацію на Москву» [169, с. 429]. Для пропагування в населення УСРР образу «палаючих Кресів», що прагнуть об'єднання з Радянською Україною, а також для антипольської боротьби безпосередньо в Галичині, на територію Тернопільщини, поблизу с. Кудринці Борщівського повіту, було перекинуто, вже згаданий, партизанський загін «Червона дванадцятка» (назва характерна для радянської історіографії) [253; 291]. Свою діяльність це угруповання, яке складалося переважно із ветеранів Легіону Українських січових стрільців (УСС) та Української галицької армії (УГА) на чолі з Павлом Шереметою (учасник

польсько-українських боїв за Львів 1918 р.), Степаном Мельничуком, Іваном Цепком, проводило здебільшого на території прикордонних Борщівського і Заліщицького повітів Тарнопольського воєводства. Постаті самих учасників «Червоної дванадцятки» зазнали героїзації в УСРР, зокрема, український письменник Микола Ірчан (Андрій Баб'юк) присвятив їм п'єсу «Дванадцять» [150, с. 5–6].

Основна діяльність «Червоної дванадцятки» виражалася у підпалах фільварків, руйнуванні мостів та ліній телефонного і телеграфного зв'язку, тероризуванні противників бойкоту виборів до польського Сейму. Така поведінка «народних месників» ймовірно мала на меті перехоплення ініціативи антипольської боротьби в Української військової організації (УВО), що саме проводила «саботажну акцію» (літо–осінь 1922 р.). Цікаво, що такі відомі діячі українського націоналістичного руху як Петро Мірчук і Зенон Книш зараховували (не наводячи при цьому достатньої доказової бази) угруповання С. Мельничука та П. Шеремети саме до УВО [275, с. 281; 298, с. 29–30]. Натомість львівський історик Мар'ян Вахула дотримується думки, згідно з якою «“ЧД [Червона дванадцятка]” була загоном, що “просто втік” з УРСР додому» [227, с. 197] (Додаток 10). Основні сили угруповання «Дванадцятка» було знищено 28 жовтня 1922 р. в бою поблизу с. Голігради (Заліщицький повіт) де загинув І. Цепко, а П. Шеремета потрапив у полон та був невдовзі страчений у чортківській в'язниці [65, К. 78–91; 343, с. 29]. Український стрілецький поет Василь Пачовський, в руслі санкціонованої радянською владою популяризації «Червоної дванадцятки», присвятив загибелі її керівників наступні рядки: «Як їх стріляли в Чорткові у суді, блиснули як громом на весь рідний край, гордо чола підняли і з повної груді „Нехай жиє Україна”– Крикнули – стріляй!» [287, с. 194]. Наявна джерельна база не дозволяє однозначно відповісти на питання про політичну приналежність «Червоної дванадцятки», проте її діяльність все ж мала певний національний колорит, нав'язування до традицій руху опришків, що було необхідно для здобуття симпатій населення післявоєнної Галичини [243, с. 70–77].

Інша сторінка радянської «активної розвідки» (провадилася під керівництвом Розвідувального управління Штабу Робітничо-селянської Червоної Армії, далі – Розвідупру) на східному прикордонні Польщі була пов'язана із діяльністю більшовицького партизанського відділу Станіслава Ваушпасова (Воложинова, 1899–1976), зокрема, його нападом на містечко Вишнів (19 липня 1924 р., тепер село у Воложинському р-ні Мінської обл., Республіка Білорусь) та Столпці (3–4 серпня 1924 р.), де більшовицька група спалила залізничну станцію та будівлю староства, захопила місцеву в'язницю та звільнила 150 підозрюваних, серед яких керівників Комуністичної партії Західної Білорусі Юзефа Логіновича (Павло Корчик) та Станіслава Мартенса (Стефан Скульський) [456, S. 331–341; 468, S. 117–130]. Лідер Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) Йосип Крілик-Васильків, виступаючи на III-му з'їзді Комуністичної партії Польщі (проходив 14 січня – 7 лютого 1925 р. під Москвою) фактично зізнався, що дестабілізацію і партизанщину на Волині вчиняли диверсійно-розвідувальні загопи, що нелегально приходили із СРСР [260, с. 13].

Не припиняла своє діяльності і українська сторона, адже нелегальному переходу кордону «Дванадцятки» передував відхід до II Речі Посполитої з території УСРР Подільської повстанської групи армії УНР отамана Якова Гальчевського у вересні 1922 р. [2, Арк. 41–48, 50–51] (Додаток 10). Робота українських повстанців спиралася на допомогу польської сторони та діяльність місцевих отаманів, які отримували підтримку економічно виснаженого політикою «військового комунізму», населення. На цьому диверсійна робота Гальчевського («Орла», «Войнаровського») не завершилася. Він здійснив ще 5 рейдів на Правобережну Україну з території Республіки Польща, проте, 1925 р. був змушений припинити свою діяльність через негативну реакцію українського селянства Поділля (матеріальне становище якого покращилося в умовах Нової економічної політики (НЕП) більшовиків), що потребувало соціальної стабільності і спокою [280, с. 154–157]. Принагідно зауважимо, що окрім загонів приналежних до українського, польського чи радянського таборів, на кордоні діяли і аполітичні злочинні угруповання, озброєні контрабандисти та дезертири. Польська влада усвідомлювала небезпеку такої

відкритості державного кордону, але вона не могла створити окремого захисного формування, поки міжнародний кордон не був визнаний Радою послів Ліги Націй в березні 1923 р. та підписанням протоколу про встановлення кордону в липні 1924 р. [433, S. 93–96].

Ситуацію на прикордонні ускладнювала також діяльність симпатиків Білого руху, зокрема пов'язана із Борисом Савінковим (колишній член бойової організації есерів, учасник корніловського заколоту, керівник «Народного союзу захисту Батьківщини і Свободи» – НСЗРиС) «банда» Сергія (Сержа) Павловського [267, с. 89–93]. Організація Савінкова ставала об'єктом багаторічної оперативної розробки, про яку можемо скласти уявлення із доповідної помічника начальника Особливого відділу ВЧК Артура Артузова комісару штабу Червоної армії Данилову С. від 30 червня 1921 р.: «В [нерозбірливо] прикордонних місцевостях російсько-польського кордону на польській території створено цілий ряд «інформаційно-організаційних пунктів» [...] Завдяки поганій охороні наших кордонів недосвідченими і недостатньо дисциплінованими частинами, противнику вдавалося проникати, іноді цілими загонами, в прифронткову смугу нашої території для грабежів і поповнення місцевих банд. Були випадки, що керівники банд, колишні офіцери, по кілька разів переходили наш кордон» [265, с. 332–334]. 17 серпня 1923 р. Павловський нелегально перейшов радянський кордон (через інспіроване радянською держбезпекою «вікно») в Білорусії зв'язався з антибільшовицьким підпіллям НСЗРиС. Приєднавшись до одного із загонів, Павловський здійснював нальоти на радянські органи адміністративної влади, нападав на поштові потяги з метою захоплення грошей. Після його прибуття у Москву чекістам вдалося арештувати Павловського і заманити на територію СРСР самого Савінкова (операція «Синдикат-2»), який проник через польсько-радянський кордон за згоди польської сторони 15 серпня 1924 р. (ГПУ також організувала «вікно» для вільного проходу державною межею), де був заарештований наступного дня [488].

Таким чином, можемо зробити висновки про нестабільність міждержавного польсько-радянського кордону і цілеспрямоване збереження такого стану для

полегшення агітаційної та диверсійно-розвідувальної роботи на території сусідньої країни. Використання озброєних провокаторів та ближня розвідка (wywiad pływki) мали місце з обох сторін та здійснювалися за активного залучення українського військового елемента, який переважно мав на меті власні цілі – відродження української державності (частини армії УНР: групи Тютюнника, Гальчевського) або припинення польського суверенітету на землях західної частини сучасної України («Червона дванадцятка») [409, Р. 187–209]. Натомість на прикордонній території західної частини сучасної Республіки Білорусь критично переважала діяльність радянських партизан або бандитського елемента. Внаслідок цього надзбручанське та поліське прикордоння 1921–1924 рр., стали зонами підвищеної соціальної небезпеки, тут спостерігалось піднесення економічної та політичної злочинності. Найбільш показовим і небезпечним для економіки радянської держави, стало помітне зростання контрабанди на польсько-радянському кордоні. Паралельно із розвитком контрабандних потоків розросталося злочинне середовище яке намагалося їх контролювати, проте часто саме ставало об'єктом оперативної розробки з боку спеціальних служб радянської сторони чи II Речі Посполитої. Наразі немає безпосередніх свідчень про причетність офіційної Варшави до масового незаконного імпорту товарів широкого вжитку до СРСР, що супроводжувався витіком валюти, цінних металів та сировини із країни. Поряд із цим наявні джерела, що вказують на планованість збройного проникнення радянських «партизан» на територію східних воєводств II Речі Посполитої для агітаційної роботи серед непольського (українського, єврейського та білоруського) чи соціально-незахищеного населення, розвідки, терористичної діяльності. Додаткової ескалації, переважно у зоні «збручанського кордону», додавала «саботажна акція» УВО – прихильників відродження української державності.

Підбиваючи підсумки, слід відзначити, що пік нелегальної економічної та розвідувальної діяльності (1921–1923 рр.) у прикордонні спричинився до виникнення справжньої, частково інспірованої державами, міграційної кризи на «ризькому кордоні». Її передумови, на нашу думку, варто шукати у політиці внутрішнього «воєнного комунізму» та зовнішньої «активної розвідки» яку

проводила радянська сторона, економічному неблагополуччі місцевого населення по обидва боки кордону, традиціях контрабандної торгівлі (зона «збручанського кордону») та руйнуванні усталених торгово-ринкових територіальних зв'язків на Поліссі і Волині. Також не варто забувати, що до березня 1923 р., питання польського контролю над землями Східної Галичини, залишалося не до кінця врегульованим із міжнародної точки зору, оскільки Сен-Жерменський договір (1919 р.), декларував непорушність польських кордонів детально не визначаючи їх. Напруги у прикордонному соціумі додавало відверте недотримання польською владою міжнародних зобов'язань про захист культурних, освітніх та релігійних прав автохтонного українського населення.

Власне, тому можна говорити про правову і фактичну нестабільність польсько-радянського державного кордону та передбачуване підтримання такої ситуації радянською стороною з метою проведення підривної та розвідувальної діяльності на території сусідньої країни. Поряд із цим, остаточне міжнародне визнання східної державної межі для Республіки Польща (1923 р.), економічна та військова злочинність на прикордонні, відсутність реальних передумов для перегляду кордону зумовлювали необхідність посилення його охорони. Із самого створення польсько-радянського кордону II Річ Посполита шукала найбільш вдалу форму організації прикордонної формації, яка б забезпечувала правовий та митний контроль в зоні державної межі та на прилеглих територіях. Утвердження намірів створення ефективної одиниці, яка б забезпечувала виконання кордоном бар'єрної та фільтрувальної функцій, означала усвідомлення польським керівництвом вичерпання можливостей перегляду східної межі держави на власну користь. Такі зміни неминуче означали посилення прикордонного режиму та ускладнення для законних мігрантів і, тим більше, для осіб, що мали намір нелегально перетнути державний кордон.

3.3. Основні категорії нелегальних мігрантів

Важливим питанням вивчення нелегальних міграційних процесів на польсько-радянському кордоні у 1920-х – 1930-х рр. є визначення соціальної вибірки (набір елементів об'єкта соціологічного, чи історичного у даному випадку, дослідження, які підлягають безпосередньому вивченню; сукупність способів та прийомів відбору елементів об'єкта, предмету спостереження й вивчення), класифікація одиниць та угруповань, що здійснювали незаконне переміщення через державну межу [353, S. 43–50]. Така необхідність постає особливо гостро з огляду на ліміти об'єму кваліфікаційної роботи, що не дозволяє охарактеризувати усі різнопланові випадки нелегального переміщення через кордон за умов їх вичерпного супроводу історичним контекстом та причинно-наслідковими зв'язками. Тому виникає потреба узагальнень, виокремлення характерних і особливих міграційних прецедентів в окремий розділ, що дозволить максимально охопити соціальну базу незаконних міграційних потоків між СРСР і II Річчю Посполитою на Поліссі, Волині та зоні «збручанського кордону».

Категорії нелегальних біженців, мігрантів, диверсантів та контрабандистів можна виокремити на основі причинно-наслідкових комплексів, що зумовлювали незаконні переходи кордонів. Розглядаючи пропоновані класифікації необхідно враховувати політико-економічне (політичні погляди, професійна діяльність), соціальне становище притаманне населенню прикордонних земель та особам іншого територіального походження, які здійснили незаконне переміщення через кордон у 20–30-х рр. XX ст. Перед проведенням комплексних стратифікаційних досліджень соціальної вибірки нелегальних мігрантів на польсько-радянському кордоні, зазначимо, що жодна класифікація не повинна розглядатися як беззаперечна і така, що враховує усі особливості багатоаспектного міграційного процесу. Наведені нижче класифікації можуть бути переглянуті з огляду на залучення нових документальних джерел або із розвитком методологічного опрацювання проблеми. Також при аналізі наступних груп нелегальних мігрантів варто врахувати обмеженість вибірки, оскільки для її дослідження використовувалися дані

державних органів, які переважно протистояли предмету дослідження, основна маса залучених документів стосуються невдалих перетинів кордону чи затримань порушників, а успішні приклади переміщення знаходять висвітлення у суб'єктивованих джерелах (спогадах самих мігрантів, публікаціях у засобах масової інформації, листуванні).

Розгляд соціально-історичного портрету біженців, контрабандистів розпочнемо із класифікації нелегальних мігрантів згідно критерію *соціального становища* в суспільстві (дані про рід занять затриманих «збігців» переважно містяться у протоколах допиту осіб затриманих польською чи радянською стороною при нелегальному перетині кордону):

- Превалюючу частину нелегальних мігрантів становили *сільські жителі* – «rolniki» у документації постерунків Державної поліції Польщі, а згодом КОП, економічно активна частина селянства («кулаки (куркулі)» згідно радянської класифікації), наймані сільськогосподарські робітники [46, арк. 9]. «Від 1930 року, польсько-советський кордон на Поліссі заливає нова хвиля втікачів [...] Біля польських прикордонних закладів хмари народу. Хто ж це такий? Це вже не буржуї, не куркулі, не інженери, не кооператори, не професори, не агрономи, не урядовці. Це – звичайні робітники і селяни рятують своє життя. Тікають під градом кулеметних куль, наче на фронтовій лінії. Біжать наосліп через непрохідні багна та ліси. Несуть на плечах поранених та побитих дітей. Створюють невимовний жах», – описує селянську міграцію з СРСР очевидець, Тарас Бульба-Боровець (1908–1981), отаман «Поліської Січі» (1941–1943) та людина, що особисто нелегально «не раз і не два» перетинала державну межу. Також, Бульба-Боровець, у тексті спогадів «Армія без держави» накладає соціальну класифікацію на хронологічні етапи існування польсько-радянського кордону 20-х рр. ХХ ст.: «Починаючи від 1920 року, через советсько-польський кордон ввесь час тікає дуже багато людей [...] це головним чином колишні царські урядовці, поміщики, промисловці, купці та духовенство [...] Десь від 1925 року через той самий кордон почали переходити все більші і більші маси людей [...] Це вже була головним чином українська трудова інтелігенція: професори, інженери, агрономи, народні вчителі, кооператори, лікарі та всякі

службовці». Із початком 1930-х рр. автор помічатиме зростання селянської міграції [129, с. 27–28; 228, с. 79].

- Наступною чисельною категорією мігрантів були *робітники*, особливо ремісники – особи, які розпочали свою діяльність здебільшого до часу демаркації державного кордону та опинилися на території іншої держави [46, арк. 21]. У звіті постерунку поліції на залізничній станції міста Чорткова зазначено, що старший офіцер поліції Казімеж Плачкєвіч, 19 вересня 1930 р., затримав особу, яка не могла пред'явити дозвільних документів на перебування у прикордонні. Невідомим, як з'ясує слідство, виявився виходець з Калуського повіту (тепер Івано-Франківська обл.) Костянтин Іваськів. Перетнувши кордон у 1919 р. «gdy jeszcze nie było stałej granicy (коли ще не було встановленого кордону)» він працював столяром у прикордонному селі Жабинці (Хмельницької обл.). Іваськів здійснював неодноразові маятникові міграції через мало контрольований кордон, щоразу повертаючись в УСРР аж доки активна колективізація не позбавила чоловіка можливості приватного заробітку Із конфіскацією майна та столярної майстерні, змушений працювати «w tak zwanej Komynie jedynie za żywność (в так званій Комуні лише за їжу)», Костянтин Савич тікає за Збруч «w celu osiedlenia się na stałe w Polsce (з метою залишитися на постійне проживання у Польщі)» де його власне і затримали [50, арк. 2, 6–11].

- Дореволюційна *інтелігенція* та особи, що співпрацювали з українською чи польською владою в період 1917–1921 рр. Наприкінці 1920 р. через польсько-радянський кордон переходили цілі штати державних інституцій УНР, на польський берег Збруча переправилося більше 10 тис. українських вояків згодом розміщених у таборах інтернованих в містах Каліш, Вадовіце, Стшалково [230, с. 216; 435, S. 10]. Нелегальна міграція через польсько-радянський кордон залишалась чи не єдиною путівкою у Європу, шансом на професійне зростання і вільну творчу та національну діяльність, тому до такого кроку у різний час вдавалося багато представників інтелігенції. Так, українська письменниця та діячка націоналістичного руху Олена Теліга (Шовгенів) із матір'ю й братом незаконно покинула УСРР в районі Кам'янця-Подільського (1922 р.) [296, с. 9; 309, с. 144]. Нелегально емігрувати відомому

танцівнику Сергієві (Сержу) Лифару вдалося із другої спроби: «Домашні реалізували все для моєї втечі, з неймовірними труднощами купили золото і різноманітну валюту. Родина легко відпускала мене [...] всіляко сприяла моєму наміру втечі за кордон, якнайдалі від убогого радянського буття» [163, с. 119; 256; 283, с. 190].

- Часом нелегальними мігрантами чи, згідно офіційних документів, контрабандистами ставали навіть *духовні особи*. Радянська газета «Червоний кордон», що виходила у Кам'янці-Подільському, в номері за 12 жовтня 1927 р. містила публікацію «Ксьондзи-пачкарі». Стаття повідомляє, що католицький священник «з містечка Смотрича [тепер Хмельницька обл.] Вацлав Шіманський в 1923 р. «допоміг» своїм двом прихожанам Скарделі та Мотиці [...] перейти радянський кордон до Польщі [...] Скарделя встиг перейти кордон. Мотику затримало ДПУ. Слідство виявило, що Шіманський [...] регулярно давав йому гроші і посилав до Польщі за пачкарським крамом». Інший ксьондз – Маріан Єндрущак, на думку радянських слідчих, «доручав своїм прихожанам Сапко-Баранівській та Подвисоцькій купувати для нього пачкарський крам на 150 та 250 крб. Крам він потім збував». Обох священнослужителів чекали тюремні ув'язнення строком від 6 місяців до одного року з подальшою висилкою за межі УСРР на 5 років, як «соціально шкідливих елементів» [114]. Загалом, антирелігійна політика більшовиків (зокрема провоковані нею втечі священнослужителів до сусідньої Польщі, закриття храмів) наражалася на опір широких верств сільського українського населення. «В ніч з 14-го на 15-е Лютого місцевий піп Войко Аверкій /згідно наявних свідчень піп Войко є жителем м. Кременця /Польща/, де має два власних будинки і намагався у 1926–27 рр. нелегально перейти кордон, був затриманий, і в зараз однаково проживаючи у с. Плужному готує ґрунт для переходу через кордон/ об'їхав навколишні села і шляхом агітації закликав на захист [закритої] церкви», – читаємо у документі «О политическом положении охваченного вольнками Шепетовского округа 7 марта 1930 года», який звинувачував о. Аверкія Войка у підбурюванні населення до непокори і повстання [41, арк. 68–99].

- Вагому частку нелегальних мігрантів становили *колишні або діючі військові* з досвідом служби у збройних силах армії УНР, УГА, учасники повстанського руху проти більшовицького режиму, дезертири Червоної Армії (РСЧА) та Війська Польського. За даними проф. Александра Здановича, з «1921 по 1933 р. в Польщу втекло 159 радянських військовослужбовців. Найбільш «врожайними» для польської розвідки були 1922, 1930, 1931, 1932 і 1933 рр. (Відповідно 41, 23, 13, 12 і 14 перебіжчиків)» [265, с. 193]. Як приклади незаконної міграції військовиків можемо навести повернення на підрадянську територію, після відступу до Польщі у 1921 р., «петлюрівця» Григорія (Ігоря) Горлова (у 1937 р. Могилів-Подільське відділення НКВС інкримінує йому цей епізод як доказ антирадянської агітації та контрреволюційної діяльності) та справи затриманих на території Республіки Польща дезертирів РСЧА Ярочевського та Жедутка (1929 р.) [18, арк. 1, 11; 245, с. 184] або Дмитра Кудрявця [82]. Про небажання українців нести службу в польській армії, яскраво свідчив і вісімнадцятирічний Василь Українець із с. Шупарка Борщівського повіту, який перетнув кордон до СРСР «w celu uchylenia się od służby wojskowej (щоб ухилитися від військової служби)» [59, арк. 32].

Про інший випадок переходу кордону довідуємося із таємного повідомлення КОП волинському воєводі про незаконну міграцію до Польщі радянського прикордонника Дем'яна Беляєва. Військовик дезертирував з казенною зброєю (карабін з багнетом, набої, граната). Як і попередній дезертир, інший радянський прикордонник – Сергій Тихонович, повідомляючи, що його сім'я голодує, просив притулку у II Речі Посполитій, покликаючись на добровільність своєї втечі з СРСР [35, арк. 17, 29–30]. Траплялися випадки дезертирства і серед самих польських прикордонників, оскільки не кожен з них витримував шестимісячне перебування, далеко від населених пунктів, нерідко із постійною загрозою для життя або в іншому етнонаціональному середовищі. Згідно інспекції 1927 р. на цілому східному кордоні Республіки Польща було здійснено 118 втеч офіцерів, підофіцерів та солдатів КОП [71]. Нерідко причиною втеч особового складу ставала надмірна суворість офіцерів КОП. Для прикладу, можна навести випадок дезертирства Францішка Серадзького з компанії КОП «Кудринці» (тепер територія Борщівського

р-ну Тернопільської обл.), який 8 травня 1930 р. здійснив втечу до СРСР під час патрулювання. Причиною дезертирства виявився страх перед рапортом і покаранням за носіння нестатутних гудзиків та плаща, про що розповів сам «біженець» зустрівши у Кам'янці іншого польського прикордонника-дезертира [76].

- особи пов'язані зі сферою торгівлі (контрабандисти, пачкарі), що здійснювали маятникові міграції (наприклад, за схемою «II Річ Посполита – УРСР – II Річ Посполита») з метою отримання фінансової вигоди за постачання чи реалізацію товарів (алкоголю, наркотичних речовин, продуктів харчування, чаю, одягу, тканин, предметів розкоші, механізмів, приладів), тварин, періодичної преси, літератури та грошей (іноземна валюта, дорогоцінні метали) з однієї країни в іншу [44, арк. 1–16].

Для розуміння цієї поширеної категорії нелегальних мігрантів варто виокремити основні причини «пачкарства» на польсько-радянському кордоні: монополізаційна (включно із тарифно-митними обмеженнями) політика держав у здійсненні зовнішньої торгівлі; постмілітарна стагнація економіки, особливості проведення політики «військового комунізму» та НЕПу (поява можливості збуту контрабанди у приватних крамницях), а також викликаний ними товарний дефіцит на внутрішньому ринку СРСР; обмеження імпорту товарів широкого вжитку і неможливість, з боку радянської держави, забезпечити споживачів асортиментом якісних товарів власного виробництва; дисбаланс попиту та пропозиції, що виник на фоні поступового зростання купівельної спроможності населення по обидва боки кордону (із середини 1920-х рр.); відсутність розвинутої промисловості та сільськогосподарських кооперативів у безпосередній близькості до кордону, дороговизна й низька якість радянських товарів не могла конкурувати із порівняно дешевою доставкою європейської та американської продукції через II Річ Посполиту; історична налагодженість торгово-економічних зв'язків у прикордонній смузі Полісся та Волині, відновлення традиційних незаконних товаропотоків у зоні «збручанського кордону». Розглянемо кілька прикладів фіксування польською чи радянською стороною фактів контрабандної діяльності на польсько-радянському кордоні. Інформацію щодо еволюції проникності кордону, масштабів та складу

нелегального товарообігу з Польщі до УСРР/УРСР в околицях Скали над Збручем Борщівського повіту подає Наум Бернштейн (Naum Bernstein): «Промисловість Радянського Союзу, була в ті часи [20-ті рр. ХХ ст.], як відомо, майже повністю зруйнована і постачання населення товарами промислового виробництва відбувалося переважно шляхом контрабанди. В Оринині широко використовувалися тканини польського виробництва. Були дві шерстяні тканини з назвами “бостон” і “костор”... зустрічалися також інші промислові товари. Оплачувалися ці товари тільки іноземною валютою, переважно золотими монетами царської чеканки, а також доларовими купюрами. Найближчим містом до кордону в Польщі була Скала, де контрабандисти з Оринина мали знайомства. Кордон звичайно охороняли, але не так суворо як пізніше, коли кордон був “на замку” [мається на увазі посилення охорони кордону з радянського та польського боку у 1930-ті рр.]. Були так звані “провідники”, люди, котрі знали де можна перейти річку вбхід і які звичайно мали “зв’язки” з охороною [...] Проте було немало трагічних випадків. На кордоні загинула моя тітка, Брана Вайнштейн. Її застрелили прямо в ріці» [127, с. 39–40].

Наступний приклад відноситься до 1938 р., коли НКВС за звинуваченнями у контрреволюційній діяльності та участі в «польській військово-повстанській організації „ПОВ”» завело справу на Нухіма Скралинецького (1894 р. н.). Слідчим вдалося витягти із підслідного зізнання: «В 1921 році я неоднократно переходив кордон і був у неї вдома [сестра Скралинецького проживала у місті Рівне] в Польщі я купував товари і мав зв’язок із польськими контрабандистами, які доставляли мені товар у м. Теофіполь, а від Теофіполя я привозив їх до м. Хмільник і продавав Скульковському Боруху [нерозбірливо]» [27, арк. 2, 8, 13]. Відділ НКВС залізничної станції Козятин у грудні 1937 р. завів справу за статтею 54.10 Кримінального кодексу УРСР де серед звинувачень також фігурувала підозра у контрабандній діяльності. Цього разу «пачкарем» було названо Михайла Лапинського – змазчика поїздів «ВЧ-2 Казатин», учасника «банди Зеленого», який, на думку слідства у 1920 р. співпрацював з поляками, «при нез’ясованих обставинах повернувся до СРСР», до 1929 р. «при поїздках поїздами в сторону польського кордону займався спекуляцією, контрабандою». Внаслідок таких звинувачень Михайла Лапинського

засудили до 10 років трудових таборів, подальша його доля невідома [29, арк. 10, 23, 26, 27] (Додаток 11).

Достатньо інформативною видається класифікація за *мотивацією нелегального мігранта*. Вона покликана вивчити причини, які спонукали певну особу до здійснення порушення пропускнуго режиму державного кордону:

- *Добровільна нелегальна міграція* – усвідомлений особою, внутрішньо невимушений, вольовий акт переходу державного кордону здійснений з причин: політичного переслідування, економічного неблагополуччя, голоду, загрози особистій свободі та життєдіяльності рідних, бажання відновити комунікацію чи спільне проживання з родичами по той бік кордону, небажання нести службу в Червоній або польській арміях, пошук роботи або неможливість здійснення професійної діяльності на теренах Польщі чи СРСР, релігійні переконання:

- В донесенні постерунку КОП у Збаражі від 24 червня 1931 р. зазначається, що «Антон Юзьвак з Білозірки (сучасної Тернопільської обл.)» здійснив нелегальний перехід кордону для того, щоб відновити спільне проживання з сином та родиною, що перебували в УСРР) [50, арк. 42; 59, арк. 44].

- Голодом та політичними переслідуваннями пояснював свою втечу з СРСР Станіслав Оленін у лютому 1934 р. [46, арк. 15]. Показовим є випадок 25-річного Стихурського Ілька із Шупарки Борщівського повіту, який перетнув кордон «w celu poszukiwania pracy (пошуку роботи)» та був схоплений польськими прикордонниками при спробі повернення з УСРР 14 грудня 1931 р. [59, арк. 32].

- В 1935 р., у селищі Вороновиця Вінницької області, було заарештовано уродженця Ланьцутського повіту (тепер Республіка Польща) Антона Вашкевича, якого звинувачували в нелегальному переході кордону до СРСР у 1922 р. та шпигунстві на користь II Речі Посполитої. Під час розслідування з'ясувалося, що Вашкевич півтора місяці 1922 р. служив у польському війську звідки і дезертирував, під час відпустки по хворобі на тиф, на радянську сторону [24, арк. 9, 18, 29].

- *Примусова (вимушена) нелегальна міграція*, здійснювалася переважно внаслідок виконання завдань поставлених спеціальними службами II Речі Посполитої або СРСР – шпигунство, диверсійна діяльність, збір інформації,

проникнення у силові органи держави чи національні, партійні організації, збройна боротьба, провокації. Також причиною вимушеної міграції ставали загроза депортації (за межі країни або внутрішньої), екстрадиція (примусове повернення, наприклад дезертира Червоної Армії) [45, арк. 18, 191]. Знаковою у цьому відношенні є справа Зинаїди Альойзи, про яку пише американська газета «Свобода», описуючи шпигунку, як «молоду і вродливу жінка [яка] скінчила в Харкові курси шпіонажу і з наказу ДПУ перейшла до Польщі,.. дістала від представника ДПУ Яковлева 340 рублів... [і] при помочі якогось Захарчука перейшла Збруч» для виконання завдання «вийти заміж за польського старшину... щоби мати доступ до військових кол... збирати відомості про польських тайних агентів» [107, с. 1]. Натомість агентом польської розвідки у Кам'янці-Подільському був Павло Хоменко (псевдонім «Данилевський»). Державна поліція Республіки Польща звернула на нього увагу ще у звіті від грудня 1922 р., як на «не галичанина» у Кам'янецькому військкоматі. У середині 1923 р. Хоменко, побоюючись за власну безпеку, нелегально мігрував до Польщі, де, за деякими даними, був прийнятий на службу і призначений начальником розвідувально-прикордонного пункту в містечку Скала над Збручем Борщівського повіту Гарнопольського воєводства [49; 265, с. 192].

Також біженців на польсько-радянському кордоні цілком можна класифікувати за такими ознаками, як національність, віросповідання, інклюзивні особливості або конфесійна приналежність. Документи Корпусу охорони пограниччя (КОП) та радянських прикордонників містять обов'язкове покликання на *етнічну приналежність* особи затриманої за нелегальний перехід кордону. Згідно цих даних серед незаконних мігрантів переважають українці, поляки, євреї та росіяни. Так, наприклад, 10 листопада 1924 р. прикордонний відділ поліції затримав і звинуватив у контрабандній діяльності, багаторазовому нелегальному переході кордону та шпигунській діяльності єврея Германа Лейбу (25-річного уродженця прикордонної Городниці Зв'ягельського повіту, УСРР), а 20 вересня 1929 р. на польсько-радянському кордоні було схоплено та допитано уродженця Ростова Ніколая Кузьміна та жителя Ленінграда Павла Морозова [38, арк. 20, 29; 48, арк. 12]. Чимало нелегальних мігрантів були етнічними поляками, що прагнули перейти

кордон до власної держави, відступили разом із Військом Польським у 1920 р. Так, обвинувачуваний висновок у справі Юліана Вонхольського (1933 р., стаття 54-10 Кримінального кодексу УСРР) із Хмільницького р-ну Вінницької обл., містить відомості про втечу його сина Казимира до Польщі [28, арк. 4, 10–11]. Серед затриманих польськими прикордонниками зустрічалися і особи чехо-словацького походження, як наприклад, Франчішек Кучера, що намагався здолати міждержавну межу «do Rosji Sowieckiej w celach zarobkowych (до Радянської Росії (СРСР) з метою заробітку)» [50, арк. 29].

За *конфесійною приналежністю*, базуючись на матеріалах польської сторони, зокрема, збараської та борщівської команд поліції, серед нелегальних мігрантів можна виділити: греко-католиків, православних, римо-католиків, протестантів, атеїстів [57, арк. 4]. Однотипні документи із назвами «Wykaz uchodników z Rosji Sow. (Список біженців з Радянської Росії (СРСР))» або «Wykaz uciekinerów do Rosji Sow. (Список втікачів до СРСР)», що склалися повітовими командами державної поліції Республіки Польща переважно містив дані про дату народження чи вік нелегальних мігрантів (*uchodźcow*), що дозволяє виокремити *вікові (фізіологічні) категорії біженців* [60, арк. 4].

Таким чином, використовуючи вікову класифікацію можна дійти висновку, що серед «збігців» були особи, дошкільного періоду (3–6 р.), підліткового періоду (10–15 р., яких часто залучали у якості носіїв контрабанди), юнацького періоду (15–21 р.), раннього дорослого періоду (21–40 р.), середнього (40–60 р.) і навіть пізнього дорослого (60 і більше років) періоду [312]. Чи не весь спектр вікових категорій нелегальних мігрантів присутній у записці батальйону КОП № 14 «Борщів (Borszczów)» від 2 червня 1931 р. де повідомляється про затримання сімейства Борчуків, яке здійснило перехід держкордону. Найстаршому біженцю затриманому того дня виповнилося 55 років, а наймолодший саме переступив межу п'ятнадцятиліття [43, арк. 3]. На території того ж Борщівського повіту, в околиці села Гермаківка, 18 січня 1934 р. було записано факт переходу на польський берег ріки Збруч сім'ї римо-католиків Яцковських (Jackowski), найстаршому члену якої було 47 років, а наймолодшому усього один рік [46, арк. 24] (Додаток 12).

Класифікуючи незаконних мігрантів за *критерієм інклюзивності* варто звернути увагу на частоту виявлення людей з інвалідністю (порушення слуху) в межах прикордонної зони. Наведемо справу «глухонімого» Єфима Гордієнка затриманого, у жовтні 1932 р., 29-м Прикордонним відділом військ ДПУ на залізничній станції Кривин (тепер Хмельницької обл.), як такого, що «прямував у сторону Польщі». Справу цієї особи із порушенням слуху обірвала смерть – 29 грудня 1932 р. Єфим Степанович помер у Вінницькому ДОПРі (місце попереднього, досудового ув'язнення) [19, арк. 1, 6–7]. Славутський прикордонний загін 20 вересня 1932 р. затримав також двох «глухонімих» дітей (імен не з'ясовано): «один років 15–16 (вище зростом), затриманий при переході кордону з Польщі, а інший років 10–12 затримується у п'ятий раз при спробі нелегального переходу до Польщі без будь-яких документів [...] був направлений нами в Шепетівську робітничу поліклініку (в оригіналі – рабполиклинику) лікарю спеціалісту для експертизи і по висновку був вивезений через Славутську Райміліцію з прикордонної смуги», а в подальшому направлений у «колектор для безпритульних глухонімих» [20, арк. 1, 4].

Вже влітку 1933 р., радянські прикордонники надсилають до Вінниці «глухоніму жінку, глухонімого [нерозбірливо] Язко Вадима Володимировича уродж. хут. Малого Вінницького р-ну, що намагалися порушити кордон в сторону Польщі і глухонімого, що нелегально прибув з Польщі на нашу сторону» [22, арк. 2, 3]. Така висока частота виявлення осіб із порушеннями слуху на польсько-радянському кордоні локалізується в часі Голодомору 1932–1933 рр., стаючи частиною одного з історичних максимумів незаконної міграції на «ризькому кордоні». Проте, незрозумілою залишається мотивація осіб з інвалідністю які переходили кордон на територію СРСР. Такий вчинок можна пояснити недостатньою обізнаністю із ситуацією в радянській державі через комунікаційний бар'єр притаманний особам з порушенням слуху, візуальною більшовицькою агітацією на прикордонні. Також, цілком імовірно, що люди з інвалідністю могли розвідувати шлях незаконної міграції для своїх родичів, близьких осіб, в інтересах

державних структур чи контрабандистів (або самі переносили «пачкарський крам»), оскільки у випадку їх виявлення прикордонниками не надавали жодної інформації.

Важливою є класифікація нелегальних мігрантів *за територією* їх походження. На основі, опрацювання архівних фондів можемо перелічити наступні території, які біженці часто називали місцем свого народження чи постійного проживання:

- Борщівський, Чортківський, Копичинецький, Буцацький, Скалатський, Збаразький, Кременецький, Дубенський повіти Польщі;
- Кам'янець-Подільський, Орининський, Чемерівецький, Плужнянський, Волочиський, Вінницький, Бердичівський, Маріупольський повіти УРСР;
- територію РСФСР, БРСР;
- територію Чехо-Словацької Республіки.

Промовистим прикладом територіального поширення явища нелегальних міграцій на польсько-радянському кордоні стало затримання 29 листопада 1923 р., поблизу прикордонного пункту Токи (зараз Тернопільської обл.) при незаконному переході кордону, вихідця із етнічно грецького селища Сартана (Маріупольський повіт Катеринославської губернії, сучасна Донецька обл.), який в протоколі допиту значиться як «Юрій (Йорко) Говабіц» [58, арк. 1].

Дослідження розвитку явища нелегальної міграції на польсько-радянському кордоні, в контексті його соціального розрізу, у 1920–1930 рр. дає можливість простежити певний алгоритм існування «ризького кордону», оскільки внутрішньополітичні, соціально-економічні зміни в СРСР спричинили активізацію нелегальної міграції, що, у свою чергу, супроводжувалося збільшенням гостроти тоталітарного режиму, посиленням охорони та фактичним закриттям державного кордону. Такий підхід дозволить зрозуміти причини поступового посилення охорони державного кордону з боку СРСР одночасно із впровадженням процесів радянзації, колективізації та націоналізації землі, Голодомору 1932–1933 рр. та політичних репресій 1937–1939 рр. (серед них переміщення з прикордонної зони осіб польської національності, ліквідація автономних польських адміністративних одиниць – Мархлевського (в УРСР) та Держинського (в БРСР) польських національних районів, польська операція НКВС).

На початковому етапі існування кордону польська прикордонна служба фіксувала значну кількість робітників (що безпосередньо пов'язано із руйнацією промисловості після подій 1914–1921 рр.) та військових, які не хотіли служити радянській владі чи не приймали її. Пізніше процес колективізації, голод та боротьба проти українського національного підпілля (а також прихильників реставрації Російської імперії), політика більшовиків щодо церкви змінили соціальний портрет нелегальних мігрантів. Інтелектуали, духовенство та робітники надалі вдавалися до втечі з СРСР, але переважна більшість нелегальних мігрантів були селянами, найчастіше з прикордонних районів, які бачили в переході кордону форму політичного протесту, спробу покращити економічну ситуацію, а іноді і останній шанс вижити.

Таким чином, виходячи із застосування декількох критеріїв класифікації, ми можемо зробити висновок, що нелегальними мігрантами (біженцями) на польсько-радянському кордоні були люди багатьох національностей (найбільший відсоток українців та поляків), різного соціального статусу та конфесій (видима взаємозалежність цієї класифікації з актуальними політичними та економічними явищами в СРСР: в період колективізації та Голодомору 1932–1933 рр. переважна більшість біженців – селяни; при посиленні боротьби проти церкви серед біженців частіше зустрічаються священники), у різних вікових категоріях та за територією походження. Інформація про походження чи місце проживання біженців заперечує твердження про регіональний характер явища нелегальної міграції на польсько-радянському кордоні, оскільки незаконні переходи були вчинені як жителями прикордонних районів, так і вихідцями із Наддніпрянської, Східної України, Польщі, Росії та Чехо-Словацької Республіки. Така різноманітність у середовищі нелегальних мігрантів може свідчити про масовий характер досліджуваного явища, його значення, як невід'ємної частини реальності міжвоєнного періоду, окреслює подальшу перспективу дослідження порушень режиму польсько-радянського кордону.

Розділ IV. Порушення режиму державного кордону між Республікою Польща та СРСР у 1924–1939 рр.

4.1. Незаконні міграції через польсько-радянський кордон у 1924–1929 рр.

Поворотною точкою в існуванні «ризького кордону», можна вважати 1924 р., оскільки, тоді відбувся перехід влади від Володимира Леніна, створення федеративної, конституційної радянської держави, що виходила із політичної ізоляції встановивши дипломатичні відносини з Великобританією та Францією. Період 1924–1929 рр. став часом завершення формування структур охорони державного кордону, як з боку II Речі Посполитої так і зі сторони СРСР. Початково ситуація на кордоні залишалася нестабільною, існували ознаки міграційної кризи попереднього періоду. Лише протягом 1924 р. в прикордонній зоні документально зафіксовано 189 великих грабіжницьких нападів, 28 диверсійних актів і навіть захоплення поїздів: напад на потяг біля станції Лісова Новогрудського воєводства – 3 листопада 1924 р. [210, S. 1–2; 363, S. 24; 404, S. 4–5]. Власне, сам процес створення Корпусу охорони прикордоння (КОП) був тісно пов'язаний з подальшим загостренням ситуації на східному кордоні Республіки Польща. Знаковим, для характеристики ескалації напруги у східному прикордонні, постає випадок нападу радянських диверсантів (група Кирила Орловського) на пасажирський потяг поблизу станції Ловча Поліського воєводства 24 вересня 1924 р. на залізничному перегоні Брест – Лунінець (нині місто в Білорусі, центр району Брестської обл.) [130, с. 133–134]. Зловмисники, переодягнені в одяг залізничників, захопили потяг у якому знаходилось близько 20 солдатів та поліцейських. Вони пограбували поштовий вагон та всіх захоплених, включаючи єпископа Зигмунта Лозінського, воєводу Станіслава Довнарівича (був міністром внутрішніх справ Польщі у вересні 1921 – березні 1922 р.), сенатора польського Сейму від Польської селянської партії «П'яст» Болеслава Вислоуха та начальника повітової поліції Юзефа М'єсовіча. Під час нападу смертельного поранення зазнав єврейський купець, що хотів заховати свої гроші, поранено п'ятьох людей, зокрема сенатора Вислоуха та міліціонера

Вінсента Дмовського. Диверсійники наказали воєводі та начальнику поліції роздягатися. Після нападу група радянських «партизанів» поділилася: одна частина перетнула кордон СРСР, інша – розійшлася по прикордонних лісах. Під тиском громадської критики С. Довнарівич та Ю. Мєсович залишили свої посади, а вісім поліцейських мали постати перед судом. Описаний випадок остаточно довів необхідність посилення охорони східного кордону Республіки Польща [115, с. 1; 433, S. 94] (Додаток 11).

21–22 серпня 1924 р. у Спалі (Лодзьке воєводство, літня резиденції президента II Речі Посполитої Станіслава Войцеховського), під час засідання уряду Владислава Грабського, на прохання військового міністра генерала Владислава Сікорського, було прийнято рішення про створення Корпусу охорони прикордоння (Korpus Ochrony Pogranicza, КОП) – нового, окремого військового формування, призначеного для охорони східного кордону Республіки Польща [493, S. 15]. Рішення про створення такої охоронної структури зумовлювалося необхідністю протидії радянським диверсійним групам (що працювали за програмою «активної розвідки») та важливістю підтримання громадського правопорядку в прикордонних районах, оскільки Державна поліція не зуміла ефективно боротися з контрабандистами, біженцями та злочинними групами цього стратегічно важливого району.

КОП мала звітувати перед Міністерством внутрішніх справ, очолюваним на той час Зігмунтом Гюбнером. Розробка структури та організаційних документів майбутнього прикордонного формування розпочалася наприкінці серпня – у вересні 1924 р. за військовою моделлю, шляхом залучення професійних офіцерів, підофіцерів і рядових Війська Польського. Згідно наказу військового міністра ген. В. Сікорського, від 12 вересня 1924 р., КОП створювався для захисту польсько-радянського кордону та державної межі з Литвою і Латвією. Вже 17 вересня було видано розпорядження про організаційну структуру (інструкція підготована Генеральним штабом Війська Польського під керівництвом генерал-майора Станіслава Галлера), складові частини та їх завдання в рамках корпусу. Першим керівником КОП призначили дивізійного генерала Генріка Мінкевича, який обіймав

цю посаду з вересня 1924 по травень 1929 р. Його наступником, із травня 1929 р. по жовтень 1930 р., став бригадний генерал Станіслав Тессаро-Зосік [75; 374, S. 111–114].

Організаційно та у питаннях пов'язаних із підготовкою кадрів, КОП підпорядковувався Міністерству військових справ, а в межах прямого виконання своїх обов'язків, тобто охорони кордону, збереження правопорядку в прикордонній зоні та у питаннях фінансування, підлягав Міністерству внутрішніх справ. До основних завдань, які виконували солдати та офіцери КОП у 1924–1939 рр., можна віднести: військово-політичний та митний захист прикордонної зони; співпраця з Військом Польським, військовою розвідкою, поліцією в питаннях оборони держави; культурно-освітня, пропагандистська діяльність у самих відділах корпусу та в середовищі прикордонного населення (серед завдань значилось також посилення польського характеру прикордонної території) [75, К. 8]. Варто сказати, що вимоги до потенційних охоронців державного кордону були особливими – відділи формувалися із професійних офіцерів, підофіцерів та рядових польської національності 1902–1903 років народження, які мали вміти читати та писати принаймні на базовому рівні [192, S. 41].

КОП, як прикордонна охоронна формація мала підлягати Міністерству внутрішніх справ, а під час війни – рішення про її використання приймав Президент республіки. Передбачалося створення триступеневої схеми структури КОП, яка мала включати центральне керівництво (Командування, Dowództwo), п'ять бригадних управлінь, 36 батальйонів піхоти та кавалерії. Практичну організацію КОП планувалося здійснити у три етапи: перший розпочався восени 1924 р., другий мав тривати до весни 1925 р., а третій відповідно до березня 1926 р. У першій фазі формування КОП створено Командування (складалося з: командира, штабу із спеціальними відділами, інтернатури, керівництва служб та інспекції кінних і піших формувань) та три бригади. Перший етап розпочався 20 вересня 1924 р. з укомплектування головного командування (початково розміщувалося за адресою вул. Новий Світ 69, Варшава) та трьох штабів бригад, 10 піхотних батальйонів і 10 кавалерійських ескадронів на найнебезпечніших ділянках польсько-радянського

кордону. Від листопаду 1924 р. розпочато укомплектування перших відділів КОП на території східних воєводств із найбільшим рівнем організованої та політичної злочинності на кордоні: Новоградському, Волинському і Тарнопольському [71, К. 75; 433, S. 94–96] (Додаток 13, 19). Вже 20 жовтня нові відділи офіційно передавалися до складу КОП. У грудні 1924 р. постала перша бригада КОП в Здолбунові (тепер Рівненська обл., Україна), на чолі з плк. Станіславом Поврожницьким, яка охороняла Волинську ділянку кордону силами піхотних батальйонів № 2, 3, 4 та кавалерійських підрозділів № 3, 4 та 5. Ділянку кордону Новоградського воєводства охороняла бригада КОП № 2 у Барановичах (командувач плк. Вільчинський), що складалася з батальйонів № 6, 8 і 9 та кавалерійських ескадронів № 2, 9 та 10. Поряд із цим у Вілейці (місто в Мінській обл. Республіка Білорусь) була сформована бригада № 3 КОП під командуванням плк. Казимира Румші з батальйонів піхоти № 1, 5, 7, 10 та кавалерійських підрозділів № 1, 6, 7 та 8. Підрозділи зазначеної бригади прийняли охорону над ділянкою кордону від міста Раков (тепер в Мінській обл. Республіка Білорусь) до польсько-латвійського кордону. Не менш важливим кроком для стабілізації східного кордону стало розпорядження міністра закордонних справ Кирила Ратайського про затвердження проекту організації розвідки КОП. Створення розвідки власне і покладе початок змінам та перебудові структури Корпусу, які відбудуться на наступному етапі його розвитку, у 1925–1929 рр. [194, S. 6–10; 202, S. 77–90; 433, S. 94–96].

Тим не менше, наслідки навіть початкового реформування польської охорони кордону, давалися взнаки уже в першій половині 1925 р. Звіт про положення у східних воєводствах II Речі Посполитої за грудень 1924 р. фіксував 18 спроб проникнення повстанських груп (5–30 осіб) з радянської території на польську та 14 випадків зворотної міграції диверсантів, 15 збройних нападів на об'єкти прикордонної інфраструктури. Новостворений КОП в таких умовах виявив себе доволі ефективною силою, занотувавши у своїх перших звітах 14 убитих та 60 захоплених диверсантів і шпигунів, 70 заарештованих за спробу нелегальної міграції на польсько-радянському кордоні [125, S. 1].

Зміцнення польських прикордонних формувань, міжнародне визнання східного кордону II Речі Посполитої, каталізувало зміни у радянській політиці контролю над державним кордоном. Не припиняючи підпільної діяльності, радянська сторона регулярно виступала з публічними заявами посилаючись на статтю 7 Ризького договору (передбачала для поляків в Росії, Україні і Білорусії та для росіян, українців і білорусів у Польщі право використовувати рідну мову в сфері адміністрації, освіти і культури, а також широку автономію для релігійних і освітніх організацій) намагаючись обґрунтувати право захисту українського населення за межами СРСР, як наприклад, у ноті від 5 вересня 1924 р.: «відмова від прав та домагань на території, розташовані на захід від встановлених [Ризьким] договором кордонів, не означає, що доля української народності [...] може бути байдужа для тієї ж української народності, що населяє УСРР, так само як і не означає, що Радянський уряд визнає за Польською Республікою право на анексію Східної Галичини, населення якої неодноразово в різких формах виражало свій протест проти його включення до складу Польщі» [145, с. 444–445]. Проте, зміна зовнішньополітичної кон'юнктури, складність підтримання повстанської активності проукраїнських формувань та більшовицьких «партизанських», бандитських груп, сприяли відмові від планів швидкого перегляду кордонів, «експорту революції» та «активної розвідки».

Причиною згортання «активної розвідки» став Ямпільський інцидент – випадок, що мав місце вночі із 7 на 8 січня 1925 р., коли один із радянських партизанських відділів Розвідупру було притиснуто польськими військовиками до кордону. При нелегальному переході державної межі, в районі с. Радосівка (зараз Тернопільської обл.), партизани одягнені у польську військову форму, розгромили радянську прикордонну заставу у с. Сивки поблизу м. Ямпіль (тепер Хмельницької обл.) [117; 360, S. 318]. Внаслідок цього радянські прикордонники повідомили про напад на них польської сторони, а найближчі частини Червоної армії були приведені у бойову готовність [170, с. 515; 286, с. 634]. В результаті внутрішньої перевірки та чергового засідання Політбюро РКП(б) 27 січня 1925 р. створено спеціальну партійну комісію на чолі з Валеріаном Куйбишевим, яка задля уникнення

міжнародного резонансу, надіслала полякам дипломатичну записку із звинуваченнями у нападі на територію СРСР рівночасно пропонуючи мирне розв'язання інциденту. В результаті у лютому було прийнято проект постанови про припинення «активної розвідки», а до кінця 1925 р. переважна більшість радянських «партизанських» загонів, які діяли на території східних воєводств II Речі Посполитої були розформовані і частково виведені з країни нелегальним шляхом [330, с. 113–114].

Проте, радянська сторона остаточно не відмовилася від організованої нелегальної міграції через кордон. Навпаки, якісні показники роботи «вікон» на кордоні мали максимально збільшитися, адже згідно секретного протоколу оперативної наради повноважних представників ОДПУ під керівництвом Генріха Ягоди від 8 липня 1926 р. було вирішено «домогтися реального якісного і кількісного посилення агентури, яка висвітлює і розробляє: а) прикордонні пункти і переправи 2го відділу і апарати Віленської і Львівській експозитури [...] 8. Прискорити проведення наказів ОДПУ про чистку прикордонної смуги [...] доручити КРО [контррозвідувальний відділ] терміново виробити інструкцію про порядок втілення наказу ОДПУ про максимальне скорочення пропуску через кордон перебіжчиків (просити т. Держинського провести це рішення через ЦК ВКП [б] [маються на увазі невідконтрольні радянській стороні незаконні мігранти] Ударні групи по боротьбі з диверсійним бандитизмом на Україні – зберегти. 11. Підтвердити необхідність продовження рішучої боротьби з контрабандистами-професіоналами, добившись від відповідних інстанцій рішення про конфіскацію майна контрабандистів і виселення їх сімей з погранполоси)» [265, с. 357–358].

Підвищенню ефективності діяльності радянських прикордонних військ на зламі 1920-х–1930-х рр. і надалі, сприяли заходи з інженерного та технічного обладнання ділянок кордону, зокрема, на кордоні розгорнулося будівництво спостережних вишок, з яких велася обсервація із застосуванням оптичних засобів, що значно підвищило можливості прикордонників по виявленню незаконних мігрантів [276, с. 227]. Закритість ставала новою реальністю радянського кордону, а тому першочергового удару було завдано по контрабанді – небезпечному противнику

економіки «країни Рад». Для ефективної боротьби з контрабандою радянські прикордонники застосовували цілий спектр методів, серед яких, затримання «пачкаря» на лінії державного кордону чи в прикордонній смузі (переважно із товаром), митні заходи із вилучення контрабанди в місцях її зосередження і складування (оселі, приватні крамниці), оперативна розробка та вербування контрабандистів для власних потреб, нагляд за підозрюваними (стеження, вивчення кореспонденції). До підозрюваних в контрабандній діяльності застосовувалося виселення за межі прикордонного поясу або із території УСРР. За 1926 р. із прикордоння було виселено 353 потенційних або спійманих контрабандистів [502, с. 344]. Радянські спецслужби вдавалися також до проникнення в середовище «пачкарів», а мешканців прикордоння, які повідомляли про контрабандистів заохочували виплатою відсотків від оціненої вартості незаконних товарів [4, арк. 4]. Проте, найчастіше прикордонники добивалися інформації від свідків незаконного товарообігу з допомогою погроз чи репресивних заходів. Статус самих охоронців кордону у другій половині 20-х рр. значно зріс: з 1926 р. особи, які чинили збройний опір прикордонникам, могли бути розстріляні на місці [149, с. 19] (Додаток 14). Такі адміністративні заходи значно покращили кількісні показники роботи «червоних» прикордонників: з 1925 по 1928 р. вони затримали товарів на суму 14 млн. 350 тис. крб., натомість лише у 1930 р. цей показник досягнув 15 млн. 60 тис. руб. [146, с. 242]. Фактичне закриття радянського кордону, жорсткі заходи прикордонників (які входили до відання ГПУ) зумовили зведення до мінімуму неконтрольованої спецслужбами контрабанди та особового нелегального переміщення через кордон.

Поряд із цим у Білорусі та на Волині ще спостерігалися ознаки міграційної кризи 1921–1924 рр., окрім кримінальних злочинців та радянських диверсантів продовжували діяти українські повстанці загонів Струка (сам отаман Ілько Струк за однією з версій загинув при спробі перейти польсько-радянський кордон наприкінці 1922 р.) та Соколовського [223, с. 350; 481]. Зберігалися загальні високі показники міграційних процесів на кордоні: згідно офіційної опублікованої статистики КОП про нелегальний перехід кордону лише за 1925–1930 рр. (1925/1926 рр. затримано за нелегальний перехід кордону із СРСР 15758 осіб (до СРСР – 6 осіб), 1926/1927 –

9509 осіб (із Польщі – 7 осіб), 1927/1928 – 1026 (2 особи незаконно покинули країну), 1928/1929 – 507 осіб мігрувало із СРСР, а 5 у зворотному напрямі, 1929/1930 – 1521 та жодного відповідно), за неповними даними, було зафіксовано близько 29 тис. випадків порушення режиму державного кордону [193, S. 8–9; 194, S. 10–11; 195, S. 11–13; 197, S. 14–15]. (Додаток 15) Принагідно зазначимо, що визначення більш повної статистичної картини явища нелегальних міграційних процесів на польсько-радянському кордоні впродовж усього часу його існування, актуалізує подальше дослідження джерельної бази та розробку методологічного комплексу підрахунку, оскільки, окрім зафіксованих втеч через державну межу траплялися і непомічені, а отже не включені прикордонниками до статистики, випадки, виявлення та верифікація яких постає складним, проте важливим завданням.

Вже у серпні – вересні 1925 р. на прикордонні Волинського воєводства спостерігався значний спад нелегальних міграцій, а випадків диверсійно-розвідувальної діяльності взагалі не було зафіксовано [32, арк. 65]. Цілком імовірно, що така стагнація нелегальних міграційних процесів була сезонною чи викликаною іншими обставинами, оскільки вже у наступний часовий проміжок, із листопада по грудень 1925 р., на відрізку батальйону КОП № 3, лише на території одного постерунку, було затримано 263 особи із УСРР, що намагалися закупити товари в м. Корець [34, арк. 2–4]. Подекуди, боротьба з проникненням через державний кордон або контрабандою несла безпосередню загрозу життю прикордонників. Так, солдати КОП Лесьняк (Leśniak) і Рогалінський (Rogaliński), у 1926 р. спробували затримати групу з п'яти осіб, що здійснювала нелегальний перехід кордону через р. Збруч. «Банда» (так називає групу осіб джерело), не зреагувала на попереджувальні вигуки прикордонників, натомість розпочалася перестрілка із використанням ручних гранат, що тривала близько 15 хв. Лише підкріплення, яке вчасно надійшло, врятувало прикордонників від загибелі [194, S. 55]. Інколи жертвами озброєних «банд», що діяли на державній межі ставали і радянські прикордонники: під час патрулювання солдати Батальйону КОП № 13 знайшли тіла

двох задушених радянських прикордонників, які були залишені на польській стороні кордону [72].

Розбудова структури охорони державного кордону накладала нові ускладнення на життя місцевого населення, оскільки польська влада вводила цілу систему посвідчень, які мали регулювати особовий рух на територіях прилеглих до кордону. В усіх повітах, розташованих в тридцяти кілометровій смузі від лінії польсько-радянського кордону, розроблялися списки осіб, покараних чинними вироками (судових чи адміністративних органів польської влади або інституцій Австро-Угорщини, Німеччини чи Російської імперії) за контрабанду, незаконне перевезення товарів та нелегальний перетин кордону. Перебування в прикордонній зоні обмежувалося для усіх, за винятком людей, які постійно тут проживали (довше ніж 6 місяців перед випуском постанови, що регулювала знаходження на прикордонні). Постійним жителям територій, які потрапляли в зону дії КОП, доводилося отримувати від місцевого староства спеціальне посвідчення, в якому зазначалося місце проживання. Посвідчення було жовтого кольору та відповідало шаблону тимчасових документів, які посвідчують особу з місцем проживання у прикордонному районі. Посвідчення обов'язково містило фотокартку особи і давало своєму власникові право вільного пересування за межами домогосподарства лише від сходу до заходу сонця (із 22.00 до 4.00). Дозвільне посвідчення на проживання в прикордонній зоні видавалося на паперовому бланку червоного кольору та вважалося дійсним за умови наявності документу який посвідчує особу (паспорта). Громадяни та особи без громадянства, які мали намір залишатися в прикордонній зоні у нічний час, мали подати заяву на спеціальний дозвіл. Його бланк мав зелене забарвлення і видавався одноразово або постійно лише тим особам, які проживали в прикордонній зоні та мали відповідне посвідчення [73].

Власники та користувачі земель, розташованих у прикордонній зоні, зобов'язувалися повідомляти староства про будь-які зміни щодо володіння великою рогатою худобою, кіньми та свинями, вчасно реєструвати їх. У разі ввезення нових одиниць інвентарю до цієї зони їх власники також мали подавати заявки на отримання дозволів староства. У межах лінії державного кордону могли перебувати

тільки представники державного апарату та оборонного відомства за умови, що вони мають спеціальні посвідчення особи, а також інші громадяни, які пред'являли дипломатичні документи чи паспорти або спеціальні посвідчення на проживання в прикордонному районі [209, S. 4]. Вищезазначені норми суттєво ускладнювали життя на прикордонній території, дріб'язковість регулювання приватності місцевого населення лише поглиблювала негативну конотацію у їх відношенні до польської адміністрації та прикордонників: «Ціла низка повітів Східної Галичини, яким доля присудила місце над Збручем, терпить від ряду літ ріжні невігоди внаслідок своєрідного виїмкового стану, заведеного владою над кордоном, – скаржиться автор під псевдонімом “Надзбручанець”. –розп[орядження]. президента з Д. 23.12.1927. від. Ч. 117. про кордони держави [...] спрямоване у першу чергу проти контрабанди. Та в практиці всі ті розпорядки і приписи дуже мало перешкоджають аматорам пачкарства, а зате сильно дошкулюють мирному населенню [...] То страшний “пас”[полонізм, прикордонна смуга]! Мешканцям сіл, положених у тій смузі, не вільно дуже багато ріжних річей [...] не вільно прати білля в ріці, ані ловити риби. І то чи зима чи літо! Позволити комусь на перебування в кордонній чи прикордонній смузі (хочби хвилево) може лише дотичне староство. Але такий дозвіл не все можна одержати, а одержання потягає за собою стемплеві оплати у висоті 7.10 зол. Дозвіл є обмежений точним речинцем і може бути кожної хвилі відкликаний. Таке обмеження особистої свободи, спиняє також культурно-освітню та кооперативну працю [...] тяжко вести також освітню роботу по читальнях, бо присутній підчас амат[орського] представлення чи забави в читальні поліцейський уже в 10. год. перериває представлення» [94, с. 3–4].

Паралельно із жорсткішанням польського прикордонного режиму, відбувалося його контрастне пом'якшення із радянської сторони кордону, зокрема, у жовтні 1924 р., було знято обмеження на торгівлю та зберігання золота, срібла і платини в 50-верстній прикордонній смузі» [172, с. 159]. Наступний крок у показовій лібералізації прикордонного режиму зробило Політбюро ЦК КП(б)У, яке постановою від 28 серпня 1925 р. надало місцевим жителям дозвіл на випасання худоби (з метою боротьби із контрабандою було знижено податок на її утримання),

використання болотних угідь та ловлю риби. Також, 18 вересня 1925 р., було прийнято новий радянський закон про обов'язкову військову службу, який скасовував добровільне комплектування прикордонних частин (практикувалося із 1923 р.), натомість у прикордонні війська направляли призовників [341, с. 64–65; 489]. Таким чином радянська сторона вирішила питання нестачі кваліфікованих і бажаючих служити кадрів, залучила до охорони кордону з Республікою Польща представників різних національностей, що ускладнювало порозуміння з місцевим населенням та імовірну співпрацю з контрабандистами.

Прикордонні райони Української та Білоруської радянських республік, із 1923 р., стали об'єктом активної політики коренізації (виявлялася в підтримці національного культурного життя, створенні шкіл із навчанням на мовах етнічних меншин, дотриманні полілінгвістичного принципу на адміністративному рівні). Поблизу державного кордону читальні створювалися безпосередньо на прикордонних заставах і забезпечувалися пресою та книгами на місцевих мовах. Доступність цих бібліотек для місцевого населення, використання мов етнічних меншин імпонували непольським жителям II Речі Посполитої, що підлягали державній асиміляції. Представники інтелігенції, національно орієнтованої молоді західноукраїнських земель, в умовах перепон, що існували для їх професійної діяльності у Польщі, розцінювали нелегальну втечу до СРСР як вихід із скрутного становища. «Чарівного літа, 1924 року, я вибирався на Україну, до Києва, вчитися в університеті, на працю, куди вже пішло чимало моїх товаришів, – згадував, про обставини шестимісячного ув'язнення за спробу незаконної міграції, Улас Самчук. – Біля Лановець, на границі, серед темної дощової ночі нас ошелешило несподіване польське “стуй!”; нас спіймали, везли назад до Крем'янця, передали “дефензиви” [розвідці], багато питали, досить били, дома зробили трус, знайшли наші гімназійні журнали, які я редагував, пришили до цього нелегальщину, додали півроку в'язниці, відібрали мої п'ятирублівки [золоті, які дав батько] і окремо, судово дали тридцять злотих кари за нелегальний вивіз золота» [110, с. 32]. Таким чином, у період розквіту і згортання НЕПу (1921–1929) про нелегальну міграцію замислювалися жителі переважно польської частини Волині й Галичини гнані економічною кризою

та безробітням. Згідно даних по Коростенському окрузі УСРР у 1925 р. кордон із Польщі до УСРР перейшли 7 осіб, у 1927 – 6, 1928 – 2, а з початку кризового 1929 р. – 11 осіб, записаних «хліборобами та робітниками» [36, арк. 15, 17, 19, 212, 25, 31–33, 44; 327, с. 89].

Радянська сторона розглядала кордон, як перший рубіж боротьби з капіталістичними країнами (французька історикиня Сабін Дюллен характеризує кордон як «вітрину», що демонструє радянські соціально-економічні досягнення, місце винайдення «залізної завіси»), не гребувала ніякими методами аби зробити його непроникним [252, с. 14]. «Заспокоєння», радянською владою, бунтівного селянства, наприкінці 1920-х рр., здійснювалось широким спектром методів і тому західний кордон мав бути абсолютно непроникним. Така політика знаходила втілення як у фактичному посиленні військового контингенту на кордоні так і у перманентній агітації, яка здійснювалася засобами масової інформації. «Ех, люде, люде! – емоційно звертається до читача автор газети «Червоний кордон», яка виходила в Кам'янці-Подільському, – Зрозумійте ж ви нарешті, що йти за кордон – злочинство перед робітничо-селянською державою [...] Жили в злиднях декілька років, поживемо ще трохи» [113, с. 2]. У масовій культурі цього періоду кордон продовжував розглядатися, як межа оборони за якою неминуче чекає зіткнення із ворогом: «Над Збручем, сьогодні розмовляю з вітром, / Я сьогодні ранком готуюся в бій», писав поет Трохим (Огневик) Блажчук у партійній газеті «Правда Прилуччини» (1925 р.) [105, с. 3].

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. II Річ Посполита продовжувала розбудову формації, що обороняла її східний рубіж (Додаток 16). Станом на 1928 р. до складу КОП додалися бригади «Гродно (Grodno)», «Полісся (Polesie)» та «Поділля (Podole)», а загальна кількість батальйонів налічувала 29 одиниць. Однак основна еволюція структури Корпусу відбулася в 1929–1937 рр., наприклад, у 1929 р. тільки бригада КОП «Поділля» (місце дислокації штабу – Тарнополь, тимчасово – Чортків) складалася з прикордонних батальйонів № 12 «Скалат (Skalät)», № 13 «Копичинце (Kopuczyńce)», № 14 «Борщів (Borszczów)», ескадри кавалерії № 12 «Кошляки (Kozłaki)» (базовані у с. Кошляках і Гнилички тепер Тернопільської обл.),

кавалерійських ескадронів № 13 «Чортків (Czortków)» та № 14 «Заліщики (Zaleszczyki)», а бригада КОП «Волинь (Wołyń)» (місце розташування штабу – Луцьк, деякий час – Здолбунів) відповідно склалися з батальйонів «Дедеркали (Dederkały)», «Острог (Ostróg)», «Гоща (Hoszcza)» та «Житин (Żytyń)» [81]. У 1929 р. в бригаді КОП «Поділля» був створений полк «Чортків» на чолі з Артуром Марушевським¹⁷. Активізація діяльності КОП призвела до поступового зменшення міграційних потоків та торгівлі на Волині, фактичного припинення зв'язку через міждержавну межу у зоні «збручанського кордону». Так, 26 випадків диверсій зі сторони СРСР були попереджені за період із 10 листопада 1926 р. і до 1 лютого 1927 р. Проте, на певному етапі збільшується маса особистих нелегальних переходів через кордон: 16 липня 1929 р. в копичинецькому повіті «за незаконний перетин кордону» було затримано 8 осіб, 31 серпня – 7 осіб, а в період з 7 по 14 вересня 1929 р. в руках поліції потрапило 11 незаконних мігрантів із СРСР [48, арк. 5–7, 8–9].

Таким чином, другий період існування «ризького» польсько-радянського кордону (1924–1929 рр.) можна вважати часом поступового завершення міграційної кризи (1921–1923 рр.), виходом на прикордонну службу, з польського боку, частин КОП, що встановили особливий режим на східній межі II Речі Посполитої. Для радянської сторони додаткові зусилля Польщі, спрямовані на врегулювання прикордонної ситуації, означали згортання «активної розвідки» та різкий спад міграційного потоку через державну межу, що з одного боку сприяло боротьбі з контрабандою, а з іншого ускладнювало пропуск на територію II Речі Посполитої резидентів радянської розвідки, прихильників комуністичної ідеології (Додаток 17). СРСР, в умовах фактичної міжнародної ізоляції початку 1920-х рр., ідеологічного протистояння з «буржуазними» країнами, наближення і вибуху світової економічної кризи (1929–1933 рр.), намагався створювати імідж успішної країни із позитивною динамікою промислового та сільськогосподарського розвитку. Західний державний кордон для «країни Рад» розглядався не лише як лінія оборони від зовнішнього

¹⁷ Артур Марушевський у 1926–1927 рр. обіймав посаду керівника штабу КОП, з 1929 по 1933 р. керував полком КОП «Чортків», а після перебування на пенсії в 1933–1935 рр. обіймав посаду Тарнопольського воєводи [194, S. 6; 202, S. 77–90; 244].

впливу, репетиція «залізної завіси» ідеологічного та військового протистояння, але і як «вітрина» комуністичної системи для зовнішнього світу. Кордони починали відігравати ключову роль у радянській політико-ідеологічній системі, а постать прикордонника стала надзвичайно важливою для радянської культури.

Протягом другої половини 1920-х рр. кордон СРСР із Польщею ставав усе більш закритим, та, поряд із тим привабливим для прихильників соціалістичної, комуністичної чи національної ідеології (у випадку українців або білорусів, що мали змогу спостерігати процеси коренізації по радянську сторону кордону). Коренізація, комуністична агітація та економічне відродження радянської України, Білорусі штовхали до нелегальної міграції переважно жителів східних воєводств II Речі Посполитої, які прагнули навчання та культурно-наукової діяльності рідною мовою, шукали роботи по професії. Окрім них через кордон намагалися перейти сільськогосподарські наймані робітники, ремісники із Волині та Полісся, проте така міграція мала маятниковий характер, виявлялася інерцією кризового періоду існування «ризького кордону» та НЕПу в радянській державі. Закритість кордону, підтримувана урядами Польщі та СРСР, давала перевагу радянській стороні, оскільки, в силу авторитарності державного управління (в контексті зосередження влади у руках Йосифа Сталіна), єдиним джерелом інформації про дійсність всередині країни ставала власна та акредитована іноземна преса, яку було легко контролювати та цензурувати. Зростання непроникності польсько-радянського кордону певним чином сприяло економічному росту СРСР, бо мінімізувало конкурентну складову, під якою ми розуміємо контрабанду товарів та продуктів з-за державної межі. Закритий, контрольований кордон означав придушення останніх спроб національного антибільшовицького опору, безвихідь для селянських мас (що підлягали примусовій колективізації, втрачали можливість вільної освітньої та професійної орієнтації), продукція яких мала стати фундаментом для зростання промисловості та політичної ваги СРСР у світі.

4.2. Нелегальна міграція в період селянських повстань 1930 р. та Голодомору в Україні 1932–1933 рр.

Під час третьої фази існування польсько-радянського кордону (1930–1933 рр.) відбулося: завершення формування структури державного кордону, один із зафіксованих максимумів та поступове зменшення міграційних потоків, реальне блокування можливості перетину міждержавної межі на території зони «збручанського кордону». Описуючи історичне тло авансцени на якій відбувалися нелегальні міграційні процеси (особистий та колективний незаконний перетин кордону, контрабандні товарні відносини) зауважимо, що їх повторну активізацію спричинила суцільна колективізація в УСРР, темпи якої зростали в геометричній прогресії [301, с. 16]. Так, якщо станом на 1 січня 1930 р. в УСРР показники колективізації охоплювали близько 16% селянських господарств, то станом на 1 березня 1930 р. колективізованими рахувалися уже 64% господарств [12, арк. 68]. Жорсткість і всеохопність колективізації супроводжувалася репресіями спрямованими проти багатшого прошарку селянства, духовенства. Тімоті Снайдер характеризує перетворення селян на підконтрольних сільськогосподарських робітників як політику «самоколонізації» (selfcolonization) спрямовану (через неможливість зовнішньої експансії, «експорту революції» та дипломатичну ізоляцію СРСР), на максимальну експлуатацію ресурсів всередині країни [322, с. 58–59].

Селянські виступи зумовлені такою політикою досягали значного масштабу на прикордонні, зокрема, у Шепетівській окрузі (сучасна Хмельницька обл.), яка характеризувалася в донесенні ЦК КП(б)У від 7 березня 1930 р., як: «округ [який] межує з Польщею, в минулому був ареною боротьби [...] з петлюрівцями/ насичений у великій кількості учасниками петлюрівського руху, учасниками банд різного штибу, [колишніми] жандармами, поліцейськими, особливо в достатку – контрабандистами, які в наших прикордонних умовах неминуче, в абсолютній більшості випадків, поступово стають чи вже стали шпигунами польської дефинзиви [розвідки]» [41, арк. 68–69]. «Саме прикордонне розташування одночасно рятувало і погіршувало ситуацію на селі. З одного боку існування

розгалуженої контрабандної мережі в районі рятувало його мешканців від голоду, а з іншого – участь прикордонних загонів ДПУ у контролі за соціально-політичною ситуацією на цих теренах лише посилювала компартійно-радянський тиск на селянина», – характеризує вплив прикордонного розташування на інтенсивність колективізаційних та репресійних процесів у прикордонні дослідник Владислав Берковський [153, с. 13]. Радянська колективізаційна політика на прикордонні не знаходила підґрунтя також з тієї причини, що проводилася лише насильницькими методами, а «рівень праці партійних організацій, радянської праці нижчий ніж в інших округах України, робітничі кадри невеликі, біднота слабо зорганізована» [10, арк. 1–3].

У Теофіпольському районі Шепетівської округи перманентні селянські заворушення переросли у повноцінне повстання – документи радянських спецслужб повідомляють про зростання повстанських загонів і досягнення ними чисельності у 200–300 осіб [42, арк. 6–8]. Знаковою ілюстрацією селянських настроїв прикордоння постає ситуація, що мала місце 24 лютого 1930 р. у селі Великі Радогощі (тепер Хмельницької обл.) зі змішаним українсько-польським населенням, де натовп жінок розігнав сільраду, а мітингувальники послуговувалися гаслами: «Геть радвладу, бий комуністів, забираймо дітей і йдемо до Польщі» [39, арк. 8]. В інших селах тієї ж Шепетівської округи (Залужна, Добринь, М'якоти Антонінського та Печиводи Славутського району) задокументовано факти вчинення насильства у відповідь щодо дій представників радянської влади, частішають переходи за кордон [40, арк. 4–8, 18; 453, Р. 64].

Таким чином, як закономірна реакція на посилену колективізацію, в лютому – березні 1930 р. у прикордонних районах УСРР селянський опір набирає рис повстання (або «волинок», як часто іменують ці події в документації радянської сторони) [97, С. 82–85]. Виступи селян здебільшого закінчувалися розгоном повсталими органів радянської адміністративної влади в районних центрах, розгромом колективних господарств на місцях. «26 лютого повстання охопили значну кількість районів Шепетівської округи [...] повстанці висували гасла: “Геть колективізацію!”, “Не чіпайте церков!”, “Геть радянську владу!”. Натовп жінок

йшов до польського кордону, але їх затримали прикордонники» – пише історик Таїсія Єременко [259, с. 40–41]. 22 березня 1930 р. із села Соломна, тієї ж Шепетівської округи, до кордону уже прямувала ціла церковна хода із хоругвами, а 28 березня в Польщу намагалися перейти, за даними історика Тимоті Снайдера, майже дві тисячі жителів села Печиводи, на чолі яких прямувала стара жінка із чорною хусткою на палиці [454, S. 134]. Наприкінці лютого – на початку березня 1930 р., така активність населення, викликала безпрецедентне посилення контингенту сил прикордонників УСРР. Подальше загострення розпочалося із прибуття в Шепетівку керівника ДПУ УСРР Всеволода Балицького, який розгорнув збройну боротьбу проти повсталого селянства із застосуванням автоматичної стрілецької зброї та артилерії [13, с. 233]. Загалом протягом лютого – березня 1930 р. антирадянські виступи охопили 63% населених пунктів прикордонної Шепетівської округи [241, с. 19].

Заходи спрямовані на посилення охорони польсько-радянського кордону стають візуально помітними для жителів II Речі Посполитої. У номері від 25 березня 1930 р. львівська газета «Діло» повідомляє про посилення прикордонного режиму: «Що три тижні змінюють старшин і підстаршин [...] вістки про те, що більшовики вивозять всіх неприхильних собі підтверджуються [...] Також зміцнено прикордонну сторожу з польського боку [...] Тепер селянам відібрано землю цілком, забрано інвентар [...] не можна по своїх хатах навіть варити їсти. На це є збудована в селі спільна кухня. Неділю скасовано. Свята також. Днем відпочинку призначено п'ятницю, але і в цей день працювали до год. 11-ої перед полуднем» [96, с. 3]. Поряд із таким свідченнями, траплялися випадки, коли жителі прикордонних сіл масово намагалися перейти за кордон, іноді прикриваючись релігійними процесіями (як у с. Соломна), шлях яким на кордоні з Польщею перепиняли радянські прикордонники [82].

Антирадянські заворушення, що виливалися у спроби нелегального переміщення через міждержавну межу мали місце вздовж усього польсько-радянського кордону набираючи масового характеру. Наприклад, у зоні «збручанського кордону», 4 грудня 1929 р. із села Чернокизинці Орининського р-ну

Кам'янецької округи (тепер Хмельницької обл.) втекло до Польщі п'ять родин: по одній – польській та єврейській і три українські [11, Арк. 44]. Боротьба радянської влади проти бунтівного селянства розгорнулася і в Лельчицькому районі Білоруської СРР, де до липня 1931 р. за кордон нелегально мігрувало близько 200 чол., проте «група в числі 80–85 чол. зі зброєю прагнула прорватися до Польщі, але була відбита прикордонниками» [247, с. 93]. В умовах синхронної колективізації і масових репресій (очистка колгоспів від куркульського і «ворожого» елемента, паспортизація в 100-кілометровій прикордонній зоні) посилюються пропольські настрої у радянському прикордонні – в с. Брониця Городницького р-ну (тепер Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл.) на недобудованому будинку школи з'явився напис «Здесь будет польський штаб. Долой Соввласть. Да здравствует Польша» [37, Арк. 13, 22]. Прикордонне селянство дійсно чекало на допомогу з іншого боку Збруча, так, окремі втікачі з території СРСР заявляли солдатам КОП, що «коли б розпочалася війна і прийшла польська армія, то населення готове цілувати в ноги польських солдат, повстати з ними проти більшовиків» [82]. Антирадянська спрямованість значної (переважно польської чи української за національністю) частини населення прикордонних з Польщею територій все частіше фіксувалася у радянських документах, наприклад у дописах на вислови жительки с. Голохваста (з 1970 р. об'єднані з селом Поляни Хмельницької обл.) Юстини Вінклер [17, Арк. 4].

Дослідник Олександр Соловей, здійснив узагальнення кількості мігрантів на Західну Волинь (за матеріалами Кременецького повітового староства із фондів ДАТО) розподіливши їх за причинами нелегального переходу кордону. Так, у 1930 р. до родичів іммігрували 2 особи, ще 2 тікали від колективізації, яка вже у 1931 р. змусила перейти кордон 26 осіб, в 1932 р. – 15, а 1933 р. – 7 осіб. У 1932 р. серед причин нелегальної міграції на територію Кременецького повіту з'являється голод, його вказують 13 «біженців», а наступного року – 8 [326, с. 117].

Збільшення міграційних інцидентів на кордоні просочувалося в пресу і ставало набутком широкої громадськості. Все частіше редакції газет розміщували на своїх шпальтах репортажі із прикордоння та повідомлення про шпигунські справи. До

прикладу, у номері газети «Свобода» від 30 вересня 1930 р. (Джерсі Сіті, США) на першій шпальті вміщено сенсаційну звістку про «судову розправу» над радянською шпигункою Зінаїдою Альойзою у Львові, а на другій сторінці статтю «Там де річку Збруч проходили... (Скала)» Олеся Степового. «Кордони: Тут стовп білочервоний, [...] а тут на граничній вартівні тріпочеться від вітру «червоний флаг». Кордони, а наді ними лунає одна мова, одні люди», – зауважує автор, описуючи реалії життя Скали над Збручем Борщівського повіту Тарнопольського воєводства. Кореспондент помічає прикордонні обмеження з польського боку повідомляючи, що «кілька разів купався за спеціальним дозволом коменданта польського відрізка границі», а «більшовицькі сторожі по березі ходять мало. Більше всього сидять в спеціально на це викопаних криївках і чатують. Робиться це тому, що за кожного підстреленого “горобця”, який переходить границю в один або другий бік, дістають по 100 рублів і місяць відпустки». Також журналіст Степовий повідомляє, що «при видачі польськими жовнірами назад на більшовицький бік збігців з СРСР, яких на підставі наказу Борщівського староства не можна приймати на польську територію [...] більшовики не виходять з своїх криївок, тільки спокійно дивляться, коли біженець, приведений комендантом і польськими жовнірами до Збруча, перейде його й відійде яких 50 кроків на большевицький бік. Наставлені на нього кріси встрілюють, і мертве тіло безвладно валиться на землю. Вночі таких трупів усувають» [107, с. 2].

Зростання кількості спроб незаконного переходу кордону з СРСР викликає активізацію, з польського боку кордону Львівської розвідувальної експозитури II Відділу Головного штабу (далі – SG), яка у 1930 р. спільно із службами КОП звинувачує в шпигунстві 74 особи із числа нелегальних мігрантів [83]. Хто із цих людей справді виконував розвідувальні завдання радянської сторони, а хто тікав від наростаючих репресій та колективізації, виявити сьогодні вкрай важко. Відзначимо, що число диверсійно-шпигунських справ відкритих та проваджених КОП становило половину загальнопольських. У 1928–1935 рр. на територіях чотирьох округів КОП польсько-радянського кордону викрито 2015 «шпигунських афер», що вдвічі перевищувало чисельність таких на решті семи округах Корпусу [83; 367, S. 278, 365]. Але чи можна вважати усіх осіб звинувачених у шпигунстві дійсно винними?

Швидше ні, оскільки інкримінація такого злочину як шпигунство дозволяла вивести нелегального мігранта з орбіти можливостей місцевої української громади – єдиної сторони зацікавленої в допомозі «біженцю» [242, с. 18–23].

Проте, польська адміністрація також чудово розуміла, що деякий відсоток нелегальних мігрантів, у 1930-х рр., стає життєвонеобхідним для існування розвідки II Речі Посполитої в умовах максимальної закритості радянського кордону та ефективної (швидше за рахунок кількості аніж якості) боротьби спецслужб СРСР із польськими шпигунами [82]. У період Голодомору 1932–1933 рр., на польсько-радянському кордоні спостерігається черговий значний сплеск нелегальної активності. До прикладу, за період з 24 червня по 24 липня 1933 р., на відтинку кордону, що підлягав розвідувальному відділу № 10 КОП у Тарнополі польські прикордонники затримали 89 осіб за звинуваченнями у примусі до переходу державного кордону до СРСР чи Польщі, бродяжництві (*włóczęgostwo*) у прикордонні, контрабанді, підозрі у шпигунстві або через опір прикордонникам КОП [79].

Особи, що перетинали польсько-радянський кордон становили важливу вербункові базу для польської розвідки, оскільки добре орієнтувалися у прикордонні, володіли місцевими діалектами, не виділялися одягом та звичками із середовища радянського населення. Співпраця з II Відділом SG II Речі Посполитої була взаємовигідною і надавала втікачу з СРСР можливість залишитися на проживання в Польщі. Нелегальні мігранти також виступали важливим джерелом оригінальних радянських документів для розвідувальних органів II Відділу SG – будь які бланки документів, які знаходилися в біженців негайно транспортувалися до Львова чи Варшави з метою їх вивчення та використання у розвідувальній діяльності [367, S. 318]. Загалом, згідно сформованого радянськими спецслужбами списку Львівської розвідувальної експозитури за період 1922–1933 рр. було завербовано 44 особи (з них 9 колишніх радянських військовослужбовців), що надалі використовувалися як агенти на терені СРСР [265, с. 150]. У 1931–1933 рр. на відрізок кордону чотирьох розвідувальних відділень (*Placówek Wywiadowczych*) КОПу у Рокитному, Рівному, Тарнополі та Чорткові, що підлягали Львівській

розвідувальній експозитурі, було затримано 1894 біженці та дезертири. Із їх числа до розвідувальної діяльності на користь Польщі за згодою було залучено 162 особи [367, S. 318–325].

Алгоритм розвідувальної роботи радянської сторони можемо простежити на прикладі справи уродженця Городка на Хмельниччині, столяра Павла Рейтаровського (1894 р.н.). В липні 1932 р. його було завербовано і після коротких курсів, на початку серпня переправлено до Республіки Польща. Агент під псевдонімом «Чорний», одразу після перетину кордону мав здатися польській владі, як ревний католик, утікач від радянських репресій. Лише через деякий час, переконавшись у відсутності зайвої уваги польської розвідки до власної персони, шпигун мав вийти із «сплячої фази» та розпочати збір інформації про дислокацію і діяльність, озброєння, маневри відділів Війська Польського і КОП в районі Гусятин, Копичинець, Чорткова Тарнопольського воєводства. Паралельно Рейтаровський опрацьовував інформацію про ставлення місцевого населення до польської влади, взаємовідносини між ними. Зв'язок із своїми закордонними кураторами агент здійснював листами на адресу батька, у яких інформація розвідувального змісту писалася молоком поміж рядками чорнильного письма.

Конспірація «Чорного» виявилася вдалою – відділення розвідки КОП № 9 у Чорткові завербувало його для виконання власних завдань на території УСРР. Одразу по перекиданню за кордон Павло з'являється до радянської комендатури, звідти скеровується до Проскурова де надає ДПУ описи будівель та особового складу відділення КОП «Гусятин», інформацію про залізничні станції гілки Гусятин – Чортків, особисті дані працівників розвідувального відділення КОП № 9 у Чорткові. Натомість подвійному агенту, службовцем ДПУ Майоровим, було надано фальшиві розвіддані для дезорієнтації польської сторони. 7 вересня 1932 р. «Чорний» знову переправляється до П Речі Посполитої. Викрити подвійного шпигуна польським прикордонникам вдалося лише проаналізувавши його кореспонденцію: зміст висланого 31 серпня 1932 р., на конспіративну адресу у Чорткові, листа та його переказ самим Рейтаровським під час звітування, відрізнялися. Польські спецслужби припустили, що листи не були вислані особисто,

у чому сам агент зізнався після двотижневих допитів, як врешті і про шпигунську діяльність на користь СРСР [367, S. 373].

У 1932 р., також сталася подія, що не мала аналогів з часів демаркації кордону на початку 1920-х рр. – відбулися спроби проникнення невеликих груп повстанців із польської території на радянську для сприяння селянським заворушенням проти колективізації та розкуркулення. Ці повстанські групи, на думку Олександра Соловоя, використовували «тактику бджоли», що включала в себе діяльність малих мобільних груп, що з'являлися з-за кордону, робили диверсії та тікали назад. Проте така діяльність не увінчалася успіхом, оскільки відбувалася на територіях де радянській владі вдалося придушити селянські виступи 1930 р. Невдало було обрано і час провокацій: проникнення повстанських груп застало у прикордонні зламаний колективізацією й голодом опір селянських мас, збільшення контингенту радянських прикордонників та війська [325, с. 62].

Зростання міграційного тиску на кордон збіглося в часі з черговими змінами у структурі КОП. У 1931 р. до складу Корпусу входили Командування КОП у Варшаві, Інспекція фізичного виховання та військової підготовки, штабна рота КОП, бригади КОП «Гродно (Grodno)» (із жовтня 1930 р бригади, батальйони та ескадрони КОП втрачають початкову нумерацію і називаються за населеними пунктами чи регіонами дислокації, які позначалися у лапках), «Вільнюс (Wilno)», «Глибоке (Głęboka)», «Новогрудок (Nowogródek)», «Воложин (Wołożyn)», «Полісся (Polesie)», «Волинь (Wołyń)» та «Поділля (Podole)», полки КОП «Сарни (Sarny)», «Чортків (Czortków)», Центральна школа підфіцерів та дивізіон жандармерії [442, S. 46; 471, S. 84]. Загальна чисельність Корпусу охорони кордону станом на 1931 р. становила 27 тис. солдатів та офіцерів. Чергове переформатування прикордонних служб II Речі Посполитої відбулося 1933 р. і було пов'язане із розвідувальною структурою КОП: Відділ Прикордонної Служби (Oddział Służby Granicznej) перетворено у Керівництво Розвідки КОП (Szefostwo Wywiadu KOP), що підпорядковувалося безпосередньо командувачу КОП. До Корпусу включалися обидві східні експозитури II Відділу Головного штабу та їх розвідувальні відділення у Сувалках, Вільно, Глибокім,

Вілейці, Стовпцях, Лахві («Łachwa»), Рокитному, Рівному, Тарнополі і Чорткові [465, S. 35–36].

Незважаючи на посилення охорони державного кордону, з обох сторін, у 1932–1933 рр. відбувся один із максимумів зафіксованих нелегальних міграцій, пов'язаний із штучно зорганізованим радянською владою Голодомором в УСРР. Поява нелегальних мігрантів з радянського боку Збруча на території східних воєводств II Речі Посполитої створила ефект інформаційної бомби. Відомості про голод в Україні зайняли перші шпальти західноукраїнських газет і не сходили з них аж до 1934 р. Український науковець Наталія Прокіп підрахувавши кількість публікацій про Голодомор західноукраїнської преси у 1932–1933 рр., зазначає, що часопис «Діло» надрукував 83 публікації про голод в УСРР, «Нова зоря» – 41, а «Нове село» відповідно 6 статей [310, S. 181–187]. Факти Голодомору знаходили висвітлення і на сторінках польської преси, зокрема тижневик «Wołyń» у номері від 5 березня 1933 р. вмістив статтю «Głód i drożyzna za kordonem (Голод і дорожнеча за кордоном)» із переказом листа селянки з околиць Кам'янця-Подільського. «Головною і важливою проблемою населення червоної [радянської] території є голод, який набуває розмірів продовольчої трагедії, що охоплює не окремі райони, а цілу країну, – повідомляє редакція, – “Хліба не маємо абсолютно, не маємо нічого – нічого немає їсти”» [126, S. 8]. Про голод також інформували часописи української греко-католицької церкви, зокрема «Мета» та «Нова зоря». Остання розмістила анонімну статтю «Нищать українську націю. Боронімося!», яка закликала створити рятунковий комітет та описувала польсько-радянський кордон наступним чином: «До нас уже від довшого часу доходили глухі вісти про те, що за Збручем діються несамовиті річи [...] Східна сторона Збруча виглядає на справдішну лінію, за котрою фізично винищують наш нарід до самого кореня [...] Польська влада поки що на інтервенцію [тобто на звертання місцевої української громади] дозволяє втікачам оставати тут, але зі страху перед масовим напливом утікачів може незабаром щільно замкнути границю хочби тому, що нема чим прокормити більшу скількість утікачів» [102].

Радянська сторона не припиняла переслідувати біженців яким вдалося перетнути державний кордон. Теодор Данилів, у спогадах опублікованих 1993 р., згадував: «На весну 1933 р. майже ціле одне надзбручанське село перейшло річку Збруч, втікаючи перед голодовою смертю, і перейшло на територію Західної України. Мужчини, жінки, діти – голі, босі, простоволосі, як кажеється в народньому говорі [...] Коли у 1939 більшовицькі війська перейшли Збруч і зайняли Західну Україну, всіх тих людей більшовицькі власті вишукували і арештували [...] У камері [Чортківської тюрми] стрінув я також одного і з тих українців, які утекли в 1933 р. із-за Збруча в Галичину, рятуючись від голоду, якого тепер більшовики вишукали і арештували» [101].

До втечі за кордон вдавалися абсолютно різні категорії населення, серед яких і особи з інвалідністю: 25 вересня 1932 р., поблизу с. Баймаки (тепер Хмельницької обл.) солдати Ямпільського прикордонного загону затримали 4-х «глухонімих», один із яких зміг написати інформацію про себе на івриті. Із факту поганого володіння російською було зроблено висновок, що «він родом із-за кордону – втікач». Радянські прикордонники із поданого затриманим тексту змогли з'ясувати лише вік «50» років. Ім'я затриманого було встановлено за хлібною карткою на «Коневського Григорія (Ицка)» та підтверджено впізнанням у Вінницькому ДОПРі [21, арк. 2–3, 8].

Характеристику ситуації періоду Голодомору 1932–1933 рр. на польсько-радянському кордоні надає тернопільський адвокат, посол сейму Республіки Польща, журналіст і громадський діяч Степан Баран (1879–1953) у статті «З нашої трагедії за Збручем», надрукованій газетою «Діло» 21 травня 1933 р., яку наводимо із незначними скороченнями. Автор, покликаючись на розповіді біженців з УСРР, повідомляв про цілковиту закритість кордону та обставини незаконних міграцій від голоду на східній державній межі II Речі Посполитої: «особистих взаємин між нашим громадянством у Галичині чи на Волині і нашими коннаціоналами над Дніпром нема сьогодні зовсім [...] Від часу передираються до нас селяни понад густий [варто розуміти «такий, що добре охороняється»] більшовицький кордон. Не одну жертву, що старалася вирватися із більшовицького

пекла покрили навіки хвилі [...] Кордон обсаджено густо військом московського походження. Східна сторона Збруча виглядає на воєнну лінію, через котру тяжко прорватися. Про це розказують утікачі, що їм вдалося перейти Збруч, бо більшість з них вигибла від куль, або попала в руки сторожі. Прийшли тут живі кістки, бо голод там страшний. Коло трьох тижнів тому втекли до Окопів [в оригіналі назва населеного пункту з малої букви – С. Г.] у Борщівщині до свого рідного брата чоловік з жінкою і двома малими дітьми. Їх доставили до староства в Борщеві, котре наказало їх виселити за Збруч, але на інтервенцію наших місцевих діячів згодилося оставити у краю. Такі випадки, як у Борщівщині, де в останніх днях перейшло Збруч 27 нових утікачів, є у всіх надзбручанських повітах – копичинецькому, скалатському збараському. Коли би не надзвичайно сильна більшовицька гранична охорона, узброєна в машинові кріси [кулемети] і полеві гармати, то Галичину і Волинь залляли би десятки тисяч наших селян [...] Серед нашого селянства за Збручем настав прямо стихійний рух утеч перед голодом і каторгою на захід, – продовжує С. Баран, – [...] бо на родючій Україні хліба, ні картоплі нема. Комуна забрала зі села все, і українське село безпомічно загибає. Рятунок бачить в утечі за Збруч» [89, с. 1].

Втечі від Голодомору через польсько-радянський кордон були досить помітними в стереотипному уявленні опору радянському режиму, що склалося в середовищі прикордонного населення і виявлялося навіть у творчості українських діаспорних письменників. Зокрема, це спостерігаємо у посмертному канадському виданні Івана Чабанрука (Боднарчука) «За Збруч», де однойменне оповідання приурочене 60-тій річниці Голодомору в Україні, розповідає про втечу дітей через річковий кордон після голодної смерті їх матері: «Катруся, Сашко й Левко обговорювали стежки до Збруча. Це ж не так просто. На кордоні сторожа з обидвох сторін: тут – москаль, а там – поляк... Дротяна огорожа тут, а там – ріка [...] Усі, кому стає сил, кудись туди до Збруча прямують. Кому пощастить, а кому і не вдасться» [128, с. 20, 23].

Проблема Голодомору та ріст кількості «збігців» з УСРР активізували українську громадськість у зоні «збручанського кордону» та волинського

прикордоння. Українська парламентська репрезентація (представники УНДО в сеймі Польщі) 16 липня 1933 р. скликала у Львові нараду для розгляду ситуації що склалася в УСРР. На зборах було прийнято рішення створити комісію, яка мала сформувати комітет для допомоги голодуючому населенню за Збручем, а вже 25 липня 1933 р. заявлено утворення «Громадського комітету допомоги страждальній Україні», який згодом змінив назву на «Український громадський комітет рятунку України (далі – УГКРУ)». Головою Громадського Комітету обрали лідера західноукраїнської партії УНДО Дмитра Левицького (1877–1942). Поточне керівництво УГКРУ здійснював Діловий Комітет у складі Василя Мудрого (голова, редактор газети «Діло»), Зенона Пеленського (секретар), Мілени Рудницької (заступник голови), Володимира Кузьмовича, о. Михайла Блозовського та Володимира Целевича [90, с. 1].

На з'їзді 25 липня 1933 р. було прийнято текст звернення до українського суспільства II Речі Посполитої «Український народе!». «Де б ти не жив поза межами Великої України, – проголошувалось у тексті відозви, – ти не можеш спокійно приглядатися на горе та муки твоїх невольних і голодних братів [...] Громадський Комітет поведе масову рятункову акцію в краю та за кордоном» [88, с. 1]. Особливо цікавим для нас є та частина тексту відозви, яка була на чернетці (зберігається у фондах Українського дослідницького інституту в Торонто, Канада), проте до друкованого варіанту не потрапила: «Це не поголоски й сплетні [закреслено], це найчистіша правда! Про цю страшну правду говорить нині голосно світ, про цю болісну правду кажуть наші тамошні брати у численних листах до свояків і знайомих, про цю жахливу правду оповідають і численні втікачі з більшовицької неволі». Сучасний стан дослідження питання не дозволяє відповісти на питання чому згадку про нелегальних мігрантів було вилучено з програмної публікації у газеті «Діло». Чи було таке рішення викликане суто типографічною необхідністю наблизити текст до певного обсягу, а чи мало на меті уникнути цензури й не акцентувати увагу на факторі кордону і фактичного протиборства «збігців з СРСР» та державних структур Республіки Польща – Корпусу охорони прикордоння (КОП) [483] (Додаток 18).

Зауважимо, що спроба переходу кордону голодуючими українськими селянами поставала актом відчаю, оскільки радянське законодавство розглядало втечу свого громадянина з території країни виключно як державну зраду і передбачало відповідну кару. Закон «Про доповнення положення про злочини державних (контрреволюційних і особливо небезпечних для Союзу РСР злочинів проти порядку управління) статтями про зраду Батьківщині» від 8 червня 1934 р. передбачав, що: «зрада Батьківщини, тобто дії, здійснені громадянами Союзу РСР на шкоду військової могутності Союзу РСР, його державної незалежності або недоторканості його території, як, наприклад: шпигунство [...] втеча або переліт закордон, караються вищою мірою кримінального покарання – розстрілом з конфіскацією усього майна, а при наявності пом'якшуючих обставин – позбавленням волі на строк 10 років з конфіскацією всього майна» [173, с. 255]. Система залякування потенційного мігранта передбачала кримінальну відповідальність для членів сімей, а в разі військових – для співслуживців. Родичам, які не повідомили уповноважені органи про плани втечі, погрожував табірний термін від 5 до 10 років. Якщо сім'я нічого не знала про наміри нелегального мігранта, вона підлягала примусовому виселенню та депортації до віддалених районів СРСР на 5 років з позбавленням громадянських прав [164, с. 531–532].

Польська сторона, подібно до радянської, не була зацікавлена у прибутті та легалізації на своїх теренах вихідців із СРСР: «влада старається не допустити тут згаданих утікачів, – повідомляв адвокат Степан Баран, – боячися з огляду на загрозу масовости руху ріжних комплікацій під оглядом санітарним і виживлення...» [89, с. 1]. Подібна реакція була цілком зрозумілою з державної точки зору, оскільки переважно аграрне, обтяжене податками, господарство Республіки Польща в умовах світової економічної кризи 1929–1933 рр., почувало себе не найкращим чином через зниження закупівельних цін на зерно. Така ситуація виникла внаслідок того, що восени 1928 р. уряд II Речі Посполитої, побоюючись неврожаю й голоду, заборонив експорт зернових та закупив їх додаткові партії за кордоном [297, с. 154–161]. Протоколи засідань слідчої комісії СРСР і Польщі з питань переходу кордону польськими підданими містять твердження, що радянська сторона зацікавлена не

випустити, а польська не впустила нелегальних мігрантів на «збручанському» кордоні [43, арк. 8]. Для додаткового правового врегулювання видачі іншій стороні осіб, що могли кваліфікуватися як «біженці», могли й застосовуватися звинувачення у співпраці із розвідками інших країн, диверсійній діяльності на їх користь.

Також польська влада, що так і не виконала міжнародні зобов'язання із забезпечення певної автономності в Галичині, намагалася протидіяти процесам внутрішньо-національної комунікації українців, яка у 20–30-х рр. ХХ ст., відбувалася переважно нелегальними методами, з огляду на польсько-радянський кордон та відсутність власного національного державного утворення. Практикуючи депортацію нелегальних мігрантів до СРСР офіційні структури Республіки Польща з одного боку неухильно дотримувалися національного законодавства, а з іншого часто оминали увагою права біженців, опозиційно налаштовуючи до себе громадську думку власного українського населення. Ілюструючи цю тезу, наведемо «Документ з інформацією про життя в селі Скала» (приблизно датований 1933 р.) із фондів Електронного архіву визвольного руху, який повідомляє: «послідніми часами перейшло через Борщів з виш 250 родин. Де поділися і кілька їх було обіцяв мені вивідатися др. Чировський [місцевий адвокат – С. Г.] мотивуючи це перед староством тим до українці хотіли би дати тим збігцям якусь допомогу зважаючи на все бувають случаї де збігців кують, збирають на фіру і відвозять назад до Скали [тепер Скала-Подільська Тернопільської обл.] й передають на другий бік. Довозять до середини Збруча а там відбирає їх більшовицька сторожа і патрулі. Діються при тім грозою проймаючі сцени й недавно крик, плач дітей, таки урятував людей від повороту на другий бік а українці борщівчани мусіли взяти на себе доволі великі кошти получені з [...] фондів що збираються на жертви Голодуючій Україні щоб давати поміч у таких випадках» [487]. Здійснюючи розбір інформації поданої в документі анонімний автор стверджує небажання польської влади приймати біженців з УСРР (їх примусово видавали радянським прикордонникам) на власній території. Також з уривку зрозуміло, що польська поліція і прикордонники КОП використовували біженців з УСРР, як засіб отримання неправомірної вигоди від українського населення II Речі Посполитої.

В свою чергу радянська сторона також практикувала вилучення коштів в українців Республіки Польща, адже наприкінці 1932 р. газета «Діло» публікує відомість про те, що «Інтурист» оголосив можливість виїзду з країни якщо закордонні родичі громадян СРСР погодяться заплатити за їх переїзд [87, с. 3]. Дозвіл на переселення робітника вартував 250 американських доларів, а для представника інтелігенції – вдвічі більше. Беручи до уваги, що тоді робітник у східних воєводствах II Речі Посполитої заробляв близько одного злотого на день, а долар коштував 5 злотих, зрозуміло, що для переважно сільського населення Галичини та Волині такі грошові суми були досить великими [179, с. 28]. Про «викуп» громадян УСРР українцями-громадянами Польщі згадувала громадська активістка Ірина Левчанівська, донька першої волинської жінки-сенаторки сейму республіки – Олени Левчанівської (Гродзінської), яка залишила свідчення про випадок виїзду з Радянського Союзу сім'ї до родичів. Жінка повідомляє про жахливий стан у якому перебували емігранти – «таких людей – аж прозорих мені не доводилося більше бачити»: виснажений голодом чоловік невдовзі помер залишивши вдову та двох осиротілих доньок [234, с. 183–185, 307–310].

Біженці з-за Збруча, потрапивши до рук службовців КОП, поліції або польських чиновників, давали свідчення, які формують картину масових втеч від голоду та репресій. До прикладу, 3 серпня 1933 р. у повітовому старостві м. Борщева Тарнопольського воєводства складено протокол у справі незаконного перетину кордону громадянами СРСР, які стали жертвами розкуркулення – родинами Бодяків та Гаврилюків. «Біженці» перетнули кордон 25 липня 1933 р. поблизу с. Підпилип'я Орининського району (сучасний Кам'янець-Подільський район Хмельницької обл.) «з приводу пануючого [в СРСР] голоду і політичного переслідування» та під загрозою виселення у східні райони РСФРР [46, арк. 9]. Частота спроб родинної нелегальної міграції не могла не викликати занепокоєння місцевої адміністрації радянської сторони – секретар Славутського райкому КП(б)У (сучасна Хмельницька обл.) «товариш Мотенко» 2 червня 1933 р. помістив у рапорті текст наступного змісту: «Пережиті продовольчі труднощі в районі серед населення прикордонних сіл збільшили відсоток [...] еміграційно налаштованих за травень і червень місяці –

пішло в Польщу в районі Клепачі Довжки [тепер у складі Ганнопільської сільської громади Хмельницької обл.] 7 сімейств». Статистика нелегальних міграцій справді була разючою: протягом квітня – травня 1933 р. до Республіки Польща, лише в межах Славутського району Шепетівської округи, вдалося незаконно перейти 45 селянським родинам [42, Арк. 6–8, 15–16]. Доповнити статистику можна офіційними даними повітових староств зони «збручанського кордону», зокрема, очільник Скалатського повіту Станіслав Сухорський підрахував, що за період від 1 січня до 1 грудня 1933 р. кордон перейшло 18 біженців польської національності, а впродовж лише одного дня – 18 січня 1934 р., у Борщівському повіті документально зафіксовано групу незаконних мігрантів з УСРР чисельністю 7 осіб [46, арк. 21, 24].

Серед втікачів до Республіки Польща переважали або жителі прикордонних територій, або ж ті українці, поляки чи євреї, які проживали на території Галичини і Волині до демаркації кордону за Ризьким договором 1921 р. Успішно подолати польсько-радянський кордон вдавалося небагатьом, адже більшість під час нелегальної міграції гинула від куль або потрапляла до рук радянських чи польських прикордонників. Через курс на зближення між Польщею та СРСР назріло рішення про посилення польської охорони кордону, яке збіглося із дзеркальними заходами радянської держави (кількість прикордонників було збільшено 1,5 рази, із 1932 р. до патрулювання залучалася авіація), що спричинило високу смертність серед біженців [271, с. 155; 322, с. 59–60]. Так, з 18 галичан, які поверталися з Бердичева додому взимку 1933 р., на території II Речі Посполитої опинилися лише четверо [92, с. 2; 104, с. 7]. «У березні 1933 р. з 60 втікачів польсько-радянський кордон перейшло 14 осіб», – повідомляє науковець Ярослав Папуга [304, с. 113]. Проте сильна охорона кордону не могла повністю зупинити потік біженців, які використовували будь яке її послаблення – взимку 1933–1934 рр., коли наслідки Голодомору все ще були відчутні, а прикордонні обмеження з радянського боку частково полегшено, до Борщівського повіту із УСРР втекло близько 250 родин [78, S. 321] (Додаток 17, 19).

Слід відзначити, що інформацію про становище українського населення в СРСР збирали не лише державні структури Республіки Польща та УСРР. Український громадський комітет рятунку України (УГКРУ) також розробив зразки анкет, що

пропонувалися для заповнення нелегальним мігрантам з метою з'ясування особистих даних біженця від голоду, місцевості його походження, тривалості та характеристики періоду голодування. Таким чином з'ясовувалася інформація потрібна для оптимізації програми поступової адаптації голодуючого до нормального харчування, відновлення фізіологічно здорового функціонування організму. Одна з анкет УГКРУ надрукована машинописом на бланку, що містить найменування нанесені типографічним способом «Український громадський комітет рятунку України», адресу організації «Львів, ул. Підвалля Ч. 7. III поверх. Тел. 39–48». Ця «Анкета для складання протоколів із біженцями з Радянської України» містить загалом 31 питання, перші з яких, мають на меті з'ясування «імені та назвиська» мігранта, «коли передістався за кордон?» та «де перебував в останніх трьох роках перед втечею за кордон?». Наступний десяток питань стосувався участі «збігця» та інших жителів його населеного пункту в процесах опору колективізації та розкуркуленню, торкався розмірів та можливості виживання індивідуального господарства, наявності продовольчих карток, механізму нарахування трудоднів, розміру зібраного врожаю, посівного фонду та вилученого державою продовольства. Укладачі анкети намагалися отримати відомості про обмеження біженця у політичних правах (питання № 8), з'ясувати чим харчувалися голодуючі (питання № 23), які хвороби викликані голодом спричиняли смерть населення (питання № 24), яку частину від мешканців села становлять загиблі від голоду (питання № 26). Під № 28 анкета містила питання: «Чи були випадки людоїдства? (назвиска людей подати)». Наступні пункти анкети стосувалися втеч селян із населеного пункту нелегального мігранта, наявності у нього інформації про факти голоду в інших місцевостях [479].

Уточнимо, що допомога спеціально створених комітетів (УГКРУ та його місцевих підрозділів) відбувалася на межі 1933–1934 рр., коли Голодомор переважно уже завершився. Натомість посильна підтримка з боку окремих галичан і волинян надходила до голодуючих постійно від часу самого виникнення організованих державою продовольчих проблем в УСРР. На думку американського історика Андрія Шляхтера, всеохопного голоду на прикордонні вдалося уникнути

саме завдяки незаконним міграціям селян (що ходили за продуктами до Польщі), а також завдяки поставкам зерна. Шляхтер вважає, що менший масштаб голоду пояснюється особливим статусом цих територій – прикордоння слугувало наочністю візуальних успіхів радянського господарства, малі колгоспи створені тут отримували звільнення від податків та здавали державі менший об'єм продукції [358, Р. 109–110; 506, Р. 1–2]. Задля збору доказової бази про Голодомор 1932–1933 рр. представники українського активу самі вдавалися до нелегальної міграції через польсько-радянський кордон. Так, за дорученням полковника Івана Литвиненка, згідно спогадів Т. Бульби-Боровця, завербовані Державним центром УНР в екзистенції волиняни «приносили з-за кордону цілу масу зразків «хліба», печеного з дерев'яної кори, листя, просяної лупи, буряків та інших складників... Ці експонати голоду в СРСР уряд УНР із меморандумами надсилав до Ліги Націй та поширював на весь світ, хоч той світ був на все глухий» [129, с. 39].

Юридичний супровід та політичний захист втікачів від Голодомору 1932–1933 рр. і політичних репресій взяла на себе українське населення II Речі Посполитої, передусім інтелігенція прикордонних територій. Вони зустрічалися з представниками влади та вимагали надання біженцям статусу політичних емігрантів, що гарантувало можливість залишитися в Польщі [304, с. 107–115]. Наприклад, у червні 1933 р. газети повідомили про переїзд двох сімей «біженців» (11 осіб) з місця тимчасового перебування на прикордонні до Бучацького повіту Тарнопольського воєводства, мешканці якого допомагали «збігцям» з УСРР [98, с. 2]. Представник осередку руху громадського порятунку Теодор Данилів згадував, що масова поява втікачів перевищувала фінансові можливості прикордонних українських громад: «Навесну 1933 р. майже ціле надзбручанське село перейшло річку Збруч... Частина їх залишено в Чортківському повіті, а, решту, душ так з 70, які перейшли до Бучацького повіту, розміщено по селах повіту, і з поміччю місцевого населення вони поволі загосподарювали». Інколи потреба знайти фінансове підґрунтя для можливості залишитися у II Речі Посполитій змушувала біженців нелегально перебиратися аж до Львова щоб там отримати допомогу від місцевих українців [91, с. 3].

Навесні 1933 р. в Борщівському повіті Тарнопольського воєводства українські активісти стверджували, що місцева влада лише під тиском українського населення відкликала свої рішення щодо депортації біженців. Український посол до Сейму Польщі Степан Баран намагався врегулювати питання прийому «збігців» із тарнопольським воєводою Казимиром Мошинським і отримав відповідь, що якщо кількість біженців збільшиться, польський кордон взагалі буде закрито [474, S. 138]. Відчуття, що їх переживали українці, як ті, що втікали від радянської влади так і ті, які переховували «іноземців» від польської адміністрації, спричинилися до усталення психолого-світоглядних зв'язків в середовищі розділеного кордоном українства та можуть бути ілюстрацією утвердження консолідуючих національних тенденцій в українському соціумі.

Фактор польсько-радянського кордону вносив свої неоднозначні корективи в реалії голодуючого українського селянства з одного боку даючи примарну надію на порятунок, спроби втілити яку принесли велику кількість смертей, а з іншої виливаючись у безпрецедентне посилення колективізації, репресивної, антирелігійної політики та військового контингенту у прикордонні. Польсько-радянський кордон був чи не найбільш закритою міждержавною межею того періоду. Поява солдатів КОП у прикордонних селах нерідко виявлялася джерелом нового міжнаціонального загострення. Ця військова охоронна формація активно протидіяла проявам українського культурного життя під приводом забезпечення прикордонного режиму [94, с. 3–4; 333, с. 154–155]. Існують свідчення про окремі зловживання представниками КОП своїм становищем, моральне та фізичне приниження українського населення. Як приклад співіснування місцевого населення з польськими прикордонниками, процитуємо спогади уродженця прикордонної Скали над Збручем Степана Мартюка (1925 р. н.) – родича керівника спілки молочарських кооперативів «Маслосоюзу» Івана Мартюка. «По школі, прибігав я до хати, дещо перекусив і тоді давай гнати корову «під скали». Під скали – це на яр Збруча, де було трохи трави... Треба було мати перепустку з гміни за два золотих. Я тої перепустки не взяв зі собою. Чомусь того дня провіряв перепустки польський жовнір-пограничник. Злапав той опир пене без перепустки і давай

збиткуватися надо мною! Сказав скинути портки [штани – прим. авт.] (щоб я не втік!) і за кару збігати схилом яру в долину, а тоді дряпатися назад догори. Я збіг так на долину і догори може зо чотири рази, а тоді вже далше не міг, бо ноги геть задубіли і боліли аж страх! Я й розплакався, але йому, сякому-такому синові, навіть не скривилося! Садист, тай годі! В нас стерегли границі польські вояки із західної Польщі. Деякі були досить добрі, навіть приязні, але деякі були шовіністи польські і тільки дивилися де б позбиткуватися над локальним населенням. Був такий один, що дуже любив вишні. Ми йому наривали вишень, а він нам давав дивитися далековидом на другу сторону Збруча, на Радянську Україну. Ми навіть любили його» [176, с. 21] (Додаток 20).

До періоду 1930–1933 р. відноситься яскравий епізод нелегального переходу кордону колишнім українським вояком Віталієм Юрченком (Георгієм Карасем-Галинським, уродженець с. Текуча, що на Уманщині), який відбувався у с. Бережанка (тепер Скала-Подільська громада Тернопільської обл.). Втікач стверджував, що: «знав Бережанку й Гуків. 1921 р. проходив коло них Збруч [...] оглух впірнувши в бризках з головою [...] борсом крокодила зашамотався у воді [...] Та що той Збруч! Хвилина – і вже зубами бравсь за беріг» [183, с. 370–374]. Перейшовши Збруч, В. Юрченко залишив нам спогади «Пекло на землі», якими у 1930-х рр. захоплювався уся Західна Україна. Видання цієї книги, у якій було чи не вперше описано жахи таборів ГУЛАГ та небезпечну дорогу втікача до радянського кордону відбулось у 1931 р.

Втеча Карася-Галинського до Львова та видання його спогадів створили вибуховий ефект – у засобах масової інформації почали заявляти про себе інші біженці з СРСР, які підтверджували інформацію наведену у книгах [103, с. 3]. Прорадянська преса одразу звинуватила Юрченка у спотворенні образу СРСР, зокрема Ярослав Галан називав Карася-Галинського «чорносотенним писакою» закликаючи навіть до фізичної розправи над автором: «щоби світ ширший, вільніший і чистіший став, щоби менше на ньому [було] плазунів-галапасів, що їх „політично-моральний стан” рівняє їх з вошами, що про них [...] казав Савінков „Знайдеш вош – убий її!”» [137, с. 286–287]. Автору не вдалося вберегтися від

критики також в особі голови Наукового товариства ім. Т. Шевченка Кирила Студинського [316, с. 52]. Саме К. Студинський, на прохання радянського консула у Львові Григорія Радченка, спробував з'ясувати, ким насправді є автор, що ховався під псевдонімом «В. Юрченко». Західноукраїнська преса відреагувала на подібну співпрацю науковця з радянською стороною звинуваченням К. Студинського як агента НКВС. У відповідь професор подав до суду на редактора газети «Діло» Олександра Костика та Петра Постолюка – очільника кооперативного видавництва «Червона калина», яке опублікувало спогади Ю. Карася-Галинського [95, с. 4; 274, с. 100–102]. Судовий процес із цієї справи тривав упродовж 14 квітня – 21 травня 1932 р. та широко висвітлювався у західноукраїнській пресі. Результатом судової тяганини стало виправдання П. Постолюка та О. Костика та поступовий відхід від активного суспільно-політичного життя Кирила Студинського.

Яскравою ілюстрацією реалій прикордоння стала справа про шпигунство Каєтана (Каєтана) Дольського – польського селянина із прикордонного радянського села Гуків (тепер Хмельницької обл.) [51, арк. 5]. 26 лютого 1931 р. під час допиту державною поліцією II Речі Посполитої Дольський (агентурний псевдонім «Хімік») зізнається у тому, що його було завербовано особисто начальником Державного політичного управління (ДПУ) УСРР у Кам'янці-Подільському Ніколаєм Дергачовим для шпигунства на користь СРСР. Дольський шляхом підкупу, мав створити агентурну мережу із названих радянськими спецслужбами осіб у містечку Скала над Збручем та околицях. Він вісім разів протягом семи місяців (серпень 1930 – лютий 1931 р.) перетинав державний кордон щоразу звітуючи про свою діяльність після повернення спочатку самому Дергачову, а згодом його заступнику Н. Клавіну. При кожному перетині кордону шпигун отримував 5–7 американських доларів, незалежно від доходу за перенесений для прикриття контрабандний товар. Розплутуючи агентурну сітку вибудовану для діяльності «Хіміка», поліції вдалося виявити участь радянських комендантів прикордонних пунктів та офіцерів ДПУ Н. Шишніна, Н. Васільєва та Н. Остриченка в діяльності шпигуна [51, арк. 16]. Викриття Дольського було ускладнене тим, що він вважався польським шпигуном, оскільки сам зголосився до співпраці з польською розвідкою і навіть доставляв

радянські газети керівнику прикордонної застави КОП. Проте, агент не зміг завербувати власника великого магазину-складу тканин (мануфактури) Залмана Хауснера, який поінформував польську сторону про шпигуна [51, арк. 2–16]. У 1939 р. вже нова, радянська влада, пригадає купцеві його громадянську позицію. Залмана Хауснера буде засуджено та відправлено до Сибіру, де він загине у 1944 р. [498]. Про подальшу долю самого «Хіміка» дізнаємося із замітки у газеті української діаспори в США «Свобода» від 29 жовтня 1931 р.: «перед окружним судом у Чорткові відбулася розправа проти Каєтана Дольського, обвинуваченого в злочині шпигунства. Його засудили на 5 літ тяжкої тюрми» [108, с. 1].

Період Голодомору 1932–1933 рр. виявився дуже плідним на виявлення польськими прикордонниками та розвідкою іноземних шпигунів. У 1932 р. охоронцями польського кордону виявлено нового шпигуна – уродженця Більська-Подляського (тепер Республіка Польща) Болеслава Коженецького – людину з доволі неординарною але характерною для першої половини ХХ ст. біографією. Ще в січні 1918 р. Болеслав вступає до лав Червоної Армії, проте згодом опиняється в Армії Півдня Росії генерала Антона Денікіна. У 1921 р. майбутній радянський шпигун ненадовго повертається до Польщі, а звідти виїжджає на заробітки до Німеччини та Франції. Приїхавши до Польщі в листопаді 1931 р. Коженецький вже 4 грудня 1931 р. нелегально перетинає польсько-радянський кордон та зустрічається з офіцером радянської розвідки (ДПУ) Буткевичем у Фридрихівці (сучасний центральний район міста Волочиськ Хмельницької обл.) [52, арк. 5–6]. Інший приклад зв'язку з іноземною розвідкою показує справа Яна Свідерського, жителя Тарнополя, який передав інформацію військового характеру радянському шпигуну безпосередньо у місті. Обвинувачення у справі про шпигунство Коженецького та Свідерського вимагало застосування до підсудного кари через повішання або пожиттєве ув'язнення із відшкодуванням матеріальних витрат державі [52, арк. 17]. За вироком суду, у справі про шпигунство від 13 лютого 1932 р., обидва шпигуни відбували довічне ув'язнення в Дрогобичі. Ян Свідерський загине у в'язниці 20 вересня 1933 р., а спроба апеляції Коженецького не принесе бажаного результату [52, арк. 21].

У серпні і грудні 1932 р. в Тарнополі відбувалася чергова група судових засідань у справах радянських шпигунів. Цього разу, у першому випадку звинуваченим був 39-річний житель УСРР Петро Геруль, який проте народився в Калагарівці Копичинецького повіту Тарнопольського воєводства. В ніч на 25 квітня 1932 р. Геруль нелегально перейшов кордон поблизу рідного села для «спеціального збирання відомостей, які з огляду на безпеку Польської держави варто тримати в таємниці перед урядами інших країн, тобто даних які стосуються військової оборони Польщі або її збройних сил». Із цих справ можемо дістати відомості про покарання нелегальних мігрантів запідозрених у шпигунській діяльності. Згідно з «арт. 8§1 розпорядження Президента від дня 16 лютого 1928 г. № 18. поз. 160.Dz.U.R.P., – за що присуджується йому, за приписом арт. 8.§1. згаданого розпорядження, на тюремну кару розміром 10 /десять/ місяців, погіршену раз на місяць твердою постіллю [...] наприкінці, згідно припису арт. 18 вище цитованого розпорядження Президента, застерігаємо залишати покараного, як іноземця, по відбуттю тюремної кари він має бути переданий адміністративній владі для видалення за кордон країни» [53, арк. 9].

Наступне судове засідання від 29 грудня 1932 р. розглядало спільну справу Станіслава Оленича та Сергіуша Соловича. Станіслав Оленич (мешканець прикордонного с. Олександрівка Юринецького р-ну поблизу Сатанова, тепер Хмельницької обл.) 4 жовтня і 29 листопада 1932 р. на території СРСР «знайшов порозуміння з урядом іншої держави, зокрема з особою, що діє в її інтересі для здобуття інформації» і нелегально перейшов кордон біля с. Калагарівки на польський бік. В ході розслідування вдалося з'ясувати, що Оленич нав'язав контакт із радянською розвідкою ще у червні 1929 р. через офіцерів Кузнєцова і Боднаревича та отримав завдання із вербовки агентів. Шпигун здійснив декілька нелегальних переходів Збруча, постачаючи радянській стороні інформацію особового характеру, яка стосувалася місцевих адміністративних працівників. Оленичу вдалося завербувати інформаторів: Теодора Саву, Яна (Івана) Копчинського, Луку Пригоду. Інший звинувачений – Сергіуш Солович, корінний варшав'янин (кримінальна справа містить навіть його домашню адресу

«вул. Нововейська, 10/4»), капрал резерву першого рангу «przynależny do P.K.U. Warszawa II», працівник Головного Штабу 5 жовтня і 1 грудня 1932 р. у Варшаві вийшов на зв'язок із особою, яка, на думку слідства мала відношення до радянської розвідки – із Станіславом Оленичем. Солович, надав згоду на співпрацю з радянською держбезпекою і передав інформацію, що стосувалася військової авіації II Речі Посполитої [54, арк. 5–8].

Обидва шпигуни були затримані 3 грудня 1932 р. у Тарнополі, очевидно по дорозі до державного кордону. В них було вилучено паспорти та посвідчення виписані на імена інших людей: паспорт № 711772 на ім'я Стефана Самчука та «посвідку на Йозефа Кауфманова». Солович зацікавив поліцію залізничного вокзалу Тарнополя оскільки на запитання куди їде, не зміг правильно вимовити назву населеного пункту Скалат (слідчі пов'язували цей факт із пияцтвом до якого вдався Солович по завербуванню його радянською стороною). Суд у справі Оленича-Соловича постановив «ро myśli art. 32 §. 2 Rozp.Przez. Rzp.P. z 19/3 1928 Nr. 33 roz. 315 Dz.U.Rzp.P.» ув'язнити Станіслава Оленича на 12 років, а Сергіуша Соловича на 5 років. Окрім цього, обох шпигунів «ро myśli art. 47 §. 1c./i art. 52 §.3 k.k.» позбавляли громадянських прав: Оленича терміном на 10 років, а Соловича – на 3 роки [54, арк. 6–7].

Подібний алгоритм вербування, через особистий контакт з керівниками місцевих філій органів держбезпеки СРСР, було застосовано до українського селянина родом з Малих Гниличок Збаразького повіту Тарнопольського воєводства (тепер с. Гнилички Тернопільської обл.), колишнього вояка армії УНР Андрія Гуловського. Після поразки українських військ Гуловський залишився жити на більшовицькій Україні в Проскурові (тепер м. Хмельницький), але оскільки його мати і родичі проживали на території Польщі, колишній військовик швидко зацікавив радянську розвідку. В травні 1933 р. його було викликано до Проскурівського ДПУ та запропоновано здійснювати шпигунську діяльність на користь СРСР. 21 червня Гуловському офіцером держбезпеки Малькіном надано агентурний псевдонім «Олевський» та частково оплачено виконання завдання. Вже 23 червня завербованого шпигуна нелегально переправлено за кордону в районі

Підволочиська – Нового Села, для зустрічі з працівником збаразької адміністрації Альбінем Жуковським. Гуловський мав передати Жуковському два запечатаних конверти (протокол допиту Гуловського містить дані, що один з листів був підписаний сестрою Жуковського, що мешкала в УСРР і містив прохання сприяти особі, яка принесе листа, інший лист написаний представником розвідки СРСР містив пропозицію співпраці за винагороду), отримати від нього таємну інформацію стосовно збройних сил II Речі Посполитої і доставити її радянській стороні. Надалі шпигун мав осісти в Польщі для виконання розвідувальних функцій [56, арк. 10–20, 23]. Проте опинившись з польського боку Збруча Гуловський пішов у рідне село, сховав листи під стріхою в домі матері (лише своїй сестрі Марії Коцур Гуловський зізнався, що опинився в Польщі за допомогою ГПУ) та пішов до місцевого постерунку Державної поліції. На допиті офіцером поліції Й. Кальваєм в Новому Селі Гуловський вів себе як особа із психологічними відхиленнями та називався голодуючим втікачем, заперечуючи підозри у спеціальному переході кордону для диверсійно-розвідувальної діяльності на користь СРСР. Поліція передала нелегального мігранта офіцерам КОП, а ті транспортували його до Тарнополя, де Гуловський зізнався у тому, що був завербований радянською розвідкою та вказав місце схованки із листами [56, арк. 20, 21]. Проте суд у Тарнополі лише частково взяв до уваги зізнання Гуловського і засудив його до чотирьох років в'язниці, фінансового стягнення та залишив за адміністративною владою можливість депортації «біженця» до СРСР як чужоземця [56, арк. 25].

У 1933 р. Окружний суд в Тернополі визнав винним вже іншого радянського шпигуна – 27-річного Мейхера Вавжинця мешканця прикордонного села Постолівка Волочиського р-ну УСРР. 28 травня 1933 р., згідно даних польської розвідки, він вступив у співробітництво з «особою, що діяла в інтересах іншої держави, для доставки відомостей, документів та інших предметів, дотичних до військової оборони держави і її сил збройних» [55, арк. 3, 5]. Вавжинця, що діяв під псевдонімом «Dobrowolski», було спіймано вже на території II Речі Посполитої у Гримайлові Скалатського повіту (тепер Тернопільської обл.) та засуджено до 10 років в'язниці, після чого він підлягав депортації до СРСР. При затриманні в

імовірного шпигуна вилучено 18 доларів США та лист підписаний літерою «В» із списком осіб, що підлягали вербуванню. Агент визнав свою причетність до розвідки СРСР та повідомив, що мав добратися до Тарнополя для вербування Станіслава Конопки, що збігалося з інформацією в листі. Останньому радянська сторона обіцяла 75–100 доларів щомісяця за передачу важливої інформації. Своє ув'язнення Мейхер Вавжинець відбув у місті Равич в західній Польщі [55, арк. 9–12, 19–22].

Таким чином, нелегальні мігранти міжвоєнного двадцятиліття, від самої своєї появи на «ризькому» кордоні стали небажаним явищем для офіційної радянської та польської сторони. Боротьба із незаконною міграцією та контрабандою через кордон ставала причиною розбудови прикордонної інфраструктури, збільшення контингенту прикордонників та військ у межових землях. Постає питання, як взагалі могла існувати нелегальна міграція на одному із найзакритіших кордонів у переломний період світової економічної кризи 1929–1933 рр. та Голодомору 1932–1933 рр.? Як відповідь наведемо висновки, що існувала переважно толерована польською чи радянською стороною нелегальна контрабандна діяльність і особиста міграція, яка активно використовувалася у власних економічних, розвідувальних або інформаційно-агітаційних цілях. Проти такої нелегальної міграції боролися лише у випадку її приналежності ворожій стороні і при цьому робилися спроби перевербування агента. Зовсім небажаною та шкідливою, для радянської сторони виступала неконтрольована нею нелегальна міграція населення Волині та Поділля на територію Польщі у 1929–1933 рр. Поява нелегальних мігрантів з іншого боку кордону загрожувала витоком інформації про реалії колективізаційної, національної політики більшовиків в Україні, врешті у 1932–1933 рр. комуністична влада небезпідставно побоювалася, що біженці із СРСР повідомляють світу про Голодомор в УСРР.

Отже, інкримінування «збігцям з СРСР» діяльності на користь іноземної розвідки, роздмухування шпигунської істерії радянською та польською сторонами, заходи щодо укріплення охорони державного кордону СРСР із «буржуазною Польщею» зробили нелегальний перетин кордону надзвичайно важким завданням. Із початку 1930-х рр. радянські органи держбезпеки взяли під свій контроль

більшість контрабандних потоків на кордоні, залучаючи самих «пачкарів» до власної агентурної сітки [178, С. 116–207]. Нелегальний мігрант, який не співпрацював із ДПУ чи «польською дефензивою» або хоча б не був завербований до такої співпраці, ставав радше винятком ніж правилом. Виходячи з таких міркувань та опираючись на власних інформаторів, Корпус охорони прикордоння, за наявності мінімальних передумов, звинувачував переважну більшість незаконних мігрантів у співпраці з радянською розвідкою. Не рідкістю ставали екстрадиції біженців, одразу або після відбуття ув'язнення за співпрацю з іноземною розвідкою, назад до СРСР. Сцени таких передач часто ставали об'єктами критики західноукраїнської громадськості, оскільки радянські прикордонники нерідко одразу вбивали порушника режиму кордону. Виходячи із юридичної точки зору, бійці КОП, в такій ситуації, діяли згідно власного статуту та польського законодавства, більше того, не поодинокими були випадки передачі польськими прикордонниками нелегального мігранта на утримання місцевій українській громаді або переправлення його через кордон, уже як власного резидента [242, с. 18–23].

При аналізі подальшого посилення прикордонного режиму з польського боку варто врахувати і той факт, що II Річ Посполита була економічно не готовою прийняти величезну кількість біженців, одночасно побоюючись, що посилення українського елемента дестабілізує її внутрішнє становище. Геополітичні умови того часу та розташування Польщі між двома ворожими державами: Німеччиною (де 1933 р. саме утверджувалися при владі нацисти на чолі з Адольфом Гітлером) та СРСР, змушували польську дипломатію, незважаючи на антикомуністичний курс, врегульовувати відносини із східним сусідом. Зміна риторики та покращення польської позиція щодо радянської держави співпали у часі з Голодомором 1932–1933 рр. Тож, оскільки підписання польсько-радянського пакту про ненапад (25 липня 1932 р.) вважалося міцною основою для безпеки східного кордону II Речі Посполитої, нелегальні біженці виявилися небажаними за такого зовнішньополітичного курсу.

Нелегальні міграції через польсько-радянський кордон на початку 1930-х рр. значно відрізнялися від попереднього апогею незаконних переміщень на «ризькій

межі», що мав місце у 1921–1924 рр. По-перше, незаконні мігранти періоду селянських повстань проти колективізації та Голодомору 1932–1933 рр., переходили кордон переважно задля забезпечення власного виживання, тоді як на початку 1920-х рр. такі дії викликалися економічними потребами чи військово-політичною діяльністю. По-друге, державний кордон між II Річчю Посполитою та СРСР зразка початку 1930-х рр. радикально контрастував із станом державної межі десятиліття перед цим. «Ризький кордон» у 1930–1933 рр., являв собою демаркаційну лінію з розбудованою інфраструктурою, сильною прикордонною охороною з обох боків, яку було важко подолати не опираючись на співпрацю із спецслужбами Польщі або СРСР. Спільною рисою обох максимумів незаконних міграцій на польсько-радянському кордоні залишалася контрольована однією чи іншою стороною диверсійно-розвідувальна (на етапі початку 1920-х рр.) або шпигунська (у 1930-х рр.) діяльність та перманентне «пачкарство», яке продовжувало існувати знаходячи покровителів в середовищі злочинного світу чи спеціальних служб.

4.3. Нелегальні міграційні процеси в контексті реформування структури польсько-радянського кордону у 1934–1939 рр.

Період, який умовно розпочинається із 1934 р. та триває до 17 вересня 1939 рр., можна вважати наступним та завершальним етапом існування східного державного кордону II Речі Посполитої. Пропонований часовий відрізок вміщує у собі деяке територіальне переформатування самого поняття східного кордону, оскільки східна прикордонна охорона Республіки Польща – КОП, частково змінювала ареал своїх повноважень переставши контролювати ділянку польсько-литовського кордону. Натомість, частини КОП набули нову, топографічно складну, державну межу із країною, яка перебувала в стані напіврозпаду – Чехо-Словацькою Республікою. У розглянутий період також закінчилося створення прикордонної інфраструктури та побудова політико-економічних основ радянської держави (колективізація сільського господарства, планова економіка, однопартійна система та культ особи Йосипа Сталіна-Джугашвілі), що вилилося у посилення охорони прикордонних та прилеглих територій – польсько-радянський кордон цього часу становив собою фактичну генеральну репетицію «залізної завіси», що розділить світ у період «Холодної війни» (1947–1991 рр.)

Події початку 1930-х рр., зокрема антиколективізаційні, антирадянські повстання лютого 1930 р. та незаконні, переважно селянські, міграції періоду Голодомору 1932–1933 рр., стали однією із причин того, що 17 грудня 1934 р. Політбюро ЦК КП(б)У затвердило спеціальний режим для 11 прикордонних областей радянської України [299, с. 122]. Проводячи подальшу політику закриття державного кордону загальносоюзне Політбюро ЦК ВКП(б) рішенням «Про переселення і виселення із західних прикордонних регіонів України» (від 27 грудня 1934 р.), постановило виселити близько 7–8 тис. господарств «антирадянських сімейств» (переважно економічно активну частину селянства, куркулів, родини інтелігенції) та представників польської і німецької національних меншин [308, с. 660]. Інформаційна довідка секретно-політичного відділу (СПО) НКВС

повідомляє, що з 20 лютого по 10 березня 1935 р з 23-х прикордонних районів Київської та Вінницької областей (утворені 1932 р.) до східних районів СРСР переселено 38 892 осіб (з них 2866 сімей поляків та 3434 сімей українців) зарахованих до «ненадійного елементу». Натомість, у прикордонну зону радянської України направлялися 4 тис. «перевіраних» сімей із Чернігівської та Київської областей, 2 тис. сімей червоноармійців, а «особлива зона» Білорусії призначалася для проживання 2 тис. сімей з внутрішніх районів та 1 тис. червоноармійських сімей. Означені переселення спричинили внутрішні міграції прикордонної людності, оскільки чимало депортованих поверталися назад, як і заселені на їх місце та сім'ї червоноармійців [247, с. 100]. «Це означало, що тисячі втікачів бродили навколо прикордонної зони без дозволу перебувати там. Радянські силовіки встановлювали, що багато людей, заарештованих як агенти противника в 1933, 1934 та 1935 рр., були звільнені з в'язниць та продовжували працювати в сільській місцевості через нестачу кваліфікованих кадрів», – підсумовує міграційні процеси у прикордонні, професор історії Мерілендського університету (США) Кейт Браун [358, Р. 140–142, 144].

Як приклад виселення представників національних меншин із прикордоння, наведемо справу вдови Мислінської Марії (1878 р. н.), якій радянське НКВС інкримінувало звинувачення за статтею 54-6 Кримінального кодексу УРСР. 11 квітня 1935 р. при її затриманні було виявлено кілька листів із Польщі (здаються переписка «із перебіжчицею Беровською Марією, яка рекомендувала місцевості для полегшення переходу кордону»), перекладів. Звинувачення вказувало на обтяжуючі обставини: польську національність, соціальне походження (Мислінська була донькою лакея «поміщика Собанського»), родинні зв'язки із родом князя Чарторийського (Мислінська свого часу одружилася на синові управителя маєтку князя – Станіславі Мислінському, який «під час революції пішов за кордон»). «Мислінська не викликає жодного довір'я у радянської влади, оскільки сама тричі намагалася порушити кордон, перебуваючи за це під судом [...] знала, що її син Яник збирався і, як наслідок втік до Польщі, але нікому з органів влади не повідомила, а навпаки ще сама сприяла йому в переході кордону», – записав

начальник райвідділу НКВС м. Ольгополь тов. Торішній. Далі у обвинувачуваному висновку міститься покликання на лист до Мислінської від її чоловіка про смерть Яника під час незаконного перетину кордону. Ольгопольський відділ НКВС пропонував засудити Марію Мислинську, за спробу нелегальної міграції до Польщі (де проживали її чоловік та брати), до вислання за межі УРСР строком на три роки [25, арк. 12–15а, 20].

Посилюючи заходи безпеки радянські спецслужби звертали увагу на перебування у прикордонній зоні національних культурних діячів, які вже ставали об'єктом репресій чи переслідування. Так, у лютому 1933 р. в прикордонному селі Лянцкоруні (тепер Зарічанка Хмельницької обл.) було затримано поета Тодося Осьмачку, який після розлучення вчителював у школах сусідніх сіл Драганівки та Івахнівців. Поета звинуватили в намірі незаконно покинути територію СРСР, заборонили йому проживання у прикордонній смузі терміном до 3-х років. Після повторного затримання поета в Драганівці (Осьмачка повернувся аби отримати розрахунок за роботу) поета засудили до 3-х років ув'язнення у виправно-трудовах таборах, проте згодом строк було замінено на стаціонарне лікування у Кирилівській психіатричній лікарні (м. Київ) [323, с. 89–90, 95–97].

Рівночасно тривала ліквідація хуторів у радянській прикордонній зоні (7,5 км від лінії міждержавної межі), модернізація охоронної інфраструктури (зокрема ліній зв'язку, запобігання їх прослуховуванню) та побудова військових оборонних споруд на кордоні. У своїх спогадах Ілля Дубінський, секретар оборонної комісії при уряді УРСР, явно перебільшуючи, характеризував радянські захисні приготування та значення бетонних укріплень наступним чином: «Назрівав з усією очевидністю новий конфлікт [...] піднімалися з насиджених місць стрілецькі дивізії, кавалерійські з'єднання з Кавказу, з турецького кордону, з Середньої Азії і Сибіру і, перетинаючи континент, осідали в Шепетівці, Славуті, Проскурові, Кам'янець-Подільському – по всьому західному кордоні. Нове будівництво йшло у всій прикордонній зоні. Звідти в глиб країни перевезли всіх, хто раніше служив в білих арміях і у Петлюри [...] Обличчя Правобережжя України змінилося. Залізобетонна огорожа охопила західні окраїни республіки непроникним поясом. Замість

відкинутих практикою громіздких фортець створювався так званий «фортифікаційний пил»: доти і дзоти» [251, с. 18–19]. Зведення «оборонних» споруд (які були придатними швидше для прикриття наступу), а також застосування постів візуального спостереження (вишки, «криївки»), контрольно-слідового поясу (розпушена смуга землі, яка дозволяла побачити сліди порушників) відіграло вагомую роль в затриманні незаконних мігрантів [252, с. 126, 151]. Зокрема, на ділянці Білоруського прикордонного округу в 1936 р. із загального числа 564 затриманих, 247 були виявлені завдяки спостережним вишкам. Із 1935 р. в охороні радянського кордону починають впроваджуватися сигналізаційні системи, а вже 1938 р. на державній межі з'явилися автоматизовані сигнально-загороджувальні перешкоди [240, с. 30; 300, с. 352, 363].

Для максимальної протидії неконтрольованим спецслужбами нелегальним міграціям було прийнято рішення про перетворення прикордонних сіл, зокрема у Південному Надзбруччі, на режимні об'єкти. Для цього навколо населених пунктів зводилися укріплення. Про їх зведення у 1934–1935 рр. згадує родич голови кооперативу «Центросоюз» Івана Мартюка Степан, порівнюючи ці споруди із «китайським муром» та «лінією Мажіно»: «По другому боці Збруча [навпроти Скали над Збручем – прим. авт.] розташоване село Волохи [тепер Долинівка Хмельницької обл.]. Хати там були побудовані у два ряди [...] даліше за городами стояли будинки колгоспу. Часто я обсервував [спостерігав – С. Г.] зо стриху цілі Волохи і цікавився, що там діється. Бачив на вправах червоноармійців. Літком коли в Збручі тепла вода і ми могли купатися можна було бачити солдатів на човні. Вони сідали в човен, двох веслувало, один кермував човном, а один грав на «гармошці». Всі нераз співали. Це був свого роду концерт для нас, щоби показати які вони веселі і щасливі! Все для пропаганди! Десь 1934 або 1935 року вимурували радянці оборонний мур, такий з отворами на кулемети! Той мур тягнувся кілометрами горою над скалами і виглядав ніби Китайський Мур! Які вони були наївні! Цей мур мав би правити за оборонну лінію, щось „а la” Лінія Мажіно!!!» [176, с. 6, 22]. До сьогодні залишки подібних укріплень можна побачити у с. Чернокизинці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької області [295, с. 95]. Масоване

будівництво із радянської сторони кордону не обмежувалося оборонними спорудами – комуністична влада намагалася розмістити у зоні візуальної досяжності з-за кордону, якнайбільше архітектурних об'єктів (в'їздові брами між залізничними станціями Негорелое (тепер Дзержинського р-ну Мінської обл., Республіка Білорусь) і Колосово, колонада із написами «Привіт трударям Заходу!» та «Комунізм змете усі кордони!» посередині р. Збруч поблизу м. Гусятин Тернопільської обл.), закладів культури (клуб с. Іванківці Хмельницької обл.) і машинно-тракторних станцій [324, с. 29].

В СРСР фактично існував «культ особи» прикордонника: в 1936–1940 рр. представники радянської прикордонної служби ставали героями художніх фільмів не рідше аніж селяни та робітники. А назви фільмів «Кордон на замку», «Дочка Вітчизни», «На кордоні» ще раз говорили про важливість кордону в політиці тоталітарної держави. Наприклад, у фільмі «Кордон на замку» фашистський шпигун перетинає кордон від II Речі Посполитої до Білоруської РСР за допомогою поляків та куркулів, але радянським прикордонникам разом із небайдужими «колгоспниками» та двома хлопцями вдається запобігти здійсненню планів противника [486]. Прикордонники також отримали скульптурні втілення, зокрема на станції метро «Площа революції» в Москві (1938 р., скульптор М. Манізер). Непоодинокими були могили загиблих при виконанні захисників радянських кордонів, наприклад, обеліск «Память Павшим Т.Т.[товаришам] Циссусу и Биркусу в борьбе с врагами советской власти в 1923 г.» у с. Гусятин Хмельницької обл. (Додаток 21). Особливих почесей також був удостоєний радянський прикордонник Григорій Варавін (ім'я якого носить відділ прикордонної служби «Шегині»), що 1933 р., будучи хворим вийшов на бойове чергування і загинув відстрілюючись від нелегалів поблизу с. Солов'є (тепер м. Нетішин). Навіть футболістів-воротарів порівнювали з героїчними прикордонниками (зокрема у відомому спортивному марші В. Лебедева-Кумача та І. Дунаєвського: «Эй, вратарь, готовься к бою, / Часовым ты поставлен у ворот! / Ты представь, что за тобою / Полоса граничная идет!»), «погранцов» запрошували на різдвяні урочистості в школи та дитячі садки, про них писали вірші та пісні [151; 160].

Паралельно із посиленням «більшовицького» контролю та військової присутності над кордоном у 1934 р. розпочалося приготування структури КОП до оборони на випадок радянської агресії. В рамках конституційних змін 1935 р. було розроблено загальний план модернізації та реорганізації Війська Польського. Зокрема, під впливом зовнішньополітичних та внутрішніх чинників, у 1936 р., військове командування підготувало план «Захід (Zachód)», що передбачав розгортання перспективних бойових дій при агресії Третього Рейху. За цим планом, підрозділи КОП, у разі військової інтервенції, мали налагодити оборону східних кордонів II Речі Посполитої, а у випадку нападу із заходу його підрозділи вливалися до єдиної структури Війська Польського [415, S. 268]. Оскільки, актуальна система охорони державної межі переставала відповідати зовнішньополітичному становищу II Речі Посполитої, було розширено використання розвідки: передбачалося краще ознайомлення командирів одиниць КОП із реаліями території несення служби, залучення місцевого населення до інформування прикордонників. Також діяльність КОП поширювалася не лише на усю прикордонну смугу, а й на віддалені від кордону території східних воєводств.

Змін зазнала і внутрішня структура прикордонного формування: станом на 1937 р. зменшено кількість бригад, розпущено командування бригад «Вільно (Wilno)», «Новогрудок (Nowogródek)», «Волинь (Wołyń)» та командування полку «Чортків (Czortków)». Натомість утворено полки КОП «Вільно (Wilno)», «Снов (Snow)» і «Здолбунів (Zdołbunów)», батальйони «Березвеч (Berezwecz)» та «Вілейка (Wilejka)». Започатковано, із очевидним розрахунком на необхідність військової оборони кордону, відділи прикордонної артилерії – дивізіон легкої артилерії КОП «Чортків», батареї «Клецьк» (полку «Снов») та «Осовець (Osowiec)» [74; 193, S. 389]. Наступні зміни структури КОП були пов'язані із прийняттям ними під охорону кордону з Румунією та Чехо-Словаччиною (починаючи з 22 листопада 1938 р. кордон контролювався автономною, а в першій половині березня 1939 р. фактично незалежною Карпатською Україною), а згодом Угорщиною. Наприкінці 1938 р. започатковано полк КОП «Карпати (Karpaty)» (батальйони «Сколе (Skole)», «Долина (Dolina)», «Ворохта (Worochta)» – пізніше «Делятин (Delatyn)»), а березень

1939 р. приніс створення 2-го Полку КОП «Карпати» у складі батальйонів «Команча (Komańcza)» та «Дукля (Dukla)» [465, S. 36–37]. Також до складу Корпусу було залучено ескадру жандармерії, взвод (pluton) радіотелеграфного зв'язку (Варшава), управління інтендатури КОП (Гродно, Вілейка, Лунінець, Чортків, Стрий), станції поштових голубів у Поставах (Postawy), Сморгоні (Smorgonie), Богданові (Bogdanów), Барановичах (Baranowicze), Сарнах (Sarny), Бучачі (Buczacz), дві експозитури II Відділу Головного штабу (Вільнюс № 1, Львів № 5) та 11 розвідувальних центрів [367; 442, S. 59–60].

Ситуація на південно-східному прикордонні II Речі Посполитої залишалася напруженою. У другій половині 30-х рр. XX ст. Тарнопольське та Волинське воєводства Республіки Польща залишалися районами нелегальної міграції та діяльності спецслужб СРСР, метою якої було створення мережі агентів, що збирають інформацію про розміщення військових частин та прикордонних служб сусідньої країни. Також у першій половині 1934 р., одразу по завершенню періоду тотальної блокади кордону, кількість радянських селян, що втікали на інший бік Збруча відчутно зростає. У зв'язку з такою активною міграцією та розвідувальною діяльністю радянської сторони, в документах КОП, все частіше стосовно нелегальних мігрантів або людей, які раніше незаконно перетинали кордон, виникають підозри щодо «шпигунства на користь Радянської Росії» [51, арк. 2–16; 305, с. 30–33]. На території Борщівського повіту навіть з'являлися імовірно переправлені із СРСР агітки: «Почитай і передай другому, українська молодь ставай до змагань з ворогом України, на звук сурми усі до бою» [73].

Найбільша активність «радянських шпигунів» (переважно під такою дефініцією нелегальні мігранти фігурують у поточній та судовій документації польської сторони) наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. незмінно фіксували в районах залізничних мостів на р. Збруч (містечко Підволочиськ Скалатського повіту та Гусятин Копичинецького повіту Тарнопольського воєводства). Так, наприклад, поблизу Підволочиська, 26 січня 1939 р., спробував нелегально мігрувати до СРСР житель II Речі Посполитої Йозеф Пуза [66, Р. 60]. Популярні місця для незаконної міграції містилися поблизу шосейного мосту через кордон в

околиці містечка Скала над Збручем (тепер неіснуючий хутір Курили), сіл Нивра та Окопи Святої Трійці Борщівського повіту, млинів у селах Коцюбинчики, Калагарівка, Шидлівці Копичинецького повіту та Скала над Збручем, Бережанка Борщівського повіту, в місцях з мілким руслом річки (бхід) поблизу сіл Токи, Білозірка Скалатського повіту, Збриж Борщівського повіту Тарнопольського воєводства [392, S. 329].

Подібні місцевості, де найчастіше спостерігалися незаконні міграції зустрічалися також на Поліссі та Волині, в районі міст Здолбунів, Стівпці, Раков. Поблизу Здолбунова до «Радянської Росії», 17 грудня 1938 р., незаконно мігрував уродженець СРСР, що мешкав у гміні Сіянци Здолбунівського повіту (тепер Рівненської обл.) Дмитро Зубенко-Захаревич. Втікач захопив із собою посвідчення особи для іноземців та свідоцтво про реєстрацію від 7 березня 1938 р. Представникам Державної поліції не вдалося з'ясувати причини міграції Зубенка-Захаревича на радянський бік кордону [66, Р. 63]. Подібно, 4 листопада 1938 р. Василь Лобусь, житель гміні Чучевичі (тепер с. Великі Чучевичі, Республіка Білорусь) незаконно перейшов кордон до СРСР забравши із собою військову книжечку, у зв'язку з чим остання втратила чинність [66, Р. 31–32]. Цікавою видається справа Яна Корзона і Трохима Лукашевича, встановленням особи яких, у зв'язку з підозрою незаконного переходу кордону (затримані Розвідувальним Відділенням № 5 у Столпцях), зайнялася повітова команда Державної поліції в Косові-Поліському (тепер м. Косово Берестейської обл., Республіка Білорусь). При вивченні документів Корзона та Лукашевича вдалося з'ясувати, що вони уже затримувалися за нелегальну міграцію до СРСР та контрабандну діяльність у 1932 р. [66, Р. 33, 37–38, 64–66].

Таким чином, час із 1934 по 1937 р., стає періодом активної (за оцінкою функціонерів КОП) диверсійно-розвідувальної та шпигунської діяльності радянської сторони на землях, зокрема, Тарнопольського воєводства. Шпигунська «лихоманка» на державній межі і далі набирала обертів – дедалі більше нелегальних мігрантів звинувачувалися у діяльності на користь радянської держави [304, с. 30–33]. Кількість осіб затриманих КОП за підозрою у диверсійно-

розвідувальній діяльності постійно трималася на досить високому рівні знижуючись пропорційно до закриття кордону: 1934 р. – 232 особи; 1935 р. – 163 особи; 1936 р. – 131 особа; 1937 р. – 39 осіб [67; 68, К. 9; 69; 70, К. 14]. Попри імовірну надуманість деякої кількості звинувачень у шпигунстві серед справ біженців трапляються і такі, які супроводжуються достатньою доказовою базою діяльності на користь спецслужб. Так, контрабандист Е. Фелгож, що значився, як власник магазину з реалізації тканин («мануфактури») та займався незаконним «пачкуванням» товарів із СРСР, як з'ясувалося ще й діставав інформацію про переміщення і дислокацію військових одиниць Польщі для радянської сторони [33; 47, арк. 8, 12].

Слід відзначити, що КОП також мав власну достатньо розбудовану шпигунську мережу на території УСРР/УРСР, принаймні про передачу певної таємної інформації розвідувального характеру говорять численні документальні джерела польської розвідки (дефензиви), серед яких, листи поручика Яна Уріаша з «Реферату «W» II Відділу Головного штабу до шефа розвідки КОП, майора Тадеуша Скіндера (датовані травнем – червнем 1936 р.) у справі вказівок з пошуку поштової скриньки для передачі інформації на трасі Київ – Чернігів та стосовно контактної скриньки «skrzynki kontaktowej U-2» на Васильківському шосе під Києвом (район Сталінка, тепер ріг вулиці Васильківської та Задорожного провулку, територія Голосіївського р-ну м. Києва) [152; 192, S. 332]. З польською розвідкою співпрацювали і контрабандисти, зокрема, «бандитська» група Зімбельманна, що діяла в околицях м. Кам'янець-Подільський. Згадані відомості використовувалися Подільським губернським відділом ДПУ для введення своєї агентури до спецслужб Речі Посполитої [243, с. 70–77]. (Додаток 11)

Якщо польським прикордонникам та поліції вдавалося обґрунтувати приналежність незаконного мігранта до шпигунства – в якості покарання до нього застосовували так звану «тяжку тюрму (ciężkie więzienie)». Під «тяжкою тюрмою» варто розуміти суворий режим ізоляції у закладах пенітенціарної служби (тюрми у Дрогобичі Львівського чи Равичі Познанського воєводства) із частковим застосуванням твердої постелі, інколи з примусовою депортацією після завершення

терміну покарання. Наприклад, окружний суд м. Острог у 1936 р. постановив ув'язнити громадян СРСР Фіштейна – до десяти років ув'язнення, а Вельмана – до восьми років, за проведення диверсійно-підривної діяльності [52, 53, 55]. Натомість, в СРСР із початку 1938 р. спостерігалось зростання кількості смертних вироків за нелегальний перетин кордону. Суміщення статей Кримінального кодексу про перехід кордону і шпигунство на користь сусідів СРСР «стало систематичним, що тягло за собою трагічні для обвинуваченого наслідки», – вважає французька історикиня Сабін Дюллен [252, с. 179–180]. Під удар радянських репресій потрапляли і родичі нелегальних мігрантів, так, Марію Вознюкевич-Купровську (уродженку с. Ланівці, тепер місто Тернопільської обл.), засудили на 10 років трудових таборів (де вона і загинула) за звинуваченнями у шпигунстві та контрреволюційній діяльності, через підтримання зв'язку із батьком, який ще в 1927 р. втік до Республіки Польща [30, арк. 3, 8–10, 23].

Проте, навіть у другій половині 1930-х рр. одноосібні незаконні міграції все ще траплялися на польсько-радянському кордоні, часто їх здійснювали на умовах оплати (від 25 до 250 зл.) в спеціально відведених місцях – «вікнах». До прикладу, в 1935 р. КОП, за сприяння державної поліції, ліквідувала кілька «вікон», що спеціалізувалися на переправі окремих категорій населення: 4 партійних та 7 таких, що переправляли заробітчанин [68, К. 77]. З іншого боку кордону, радянські органи держбезпеки арештовували осіб, що вже пробували незаконно перетинати кордон та ставили їм у вину подібні наміри. Так, 21 серпня 1937 р., в Мурованих Курилівцях (тепер Вінницької обл.), було арештовано завідувача бібліотекою с. Снитків Івана Яницького. Його звинувачення звучало наступним чином: «В 1927 р.[на іншій сторінці справи вказано, що 1932 р.] був арештований, у Сатанівському р-ні, за спробу перейти кордон з Польщу із ксьондзом Романецьким. В 1936 р. готував зраду Батьківщини – нелегальний перехід державного кордону з Броницьким Томашем Томашевичем і Опольським Якубом Андрійовичем». Проглядаючи справу, можна побачити, як особам, що лише, імовірно, планували перехід державного кордону, додавали нові статті звинувачення, оскільки «до Броницького приходили невідомі особи, що є агентами одної із сусідніх держав». Про подальшу

долю цих осіб, серед звинувачень яких фігурував намір незаконної міграції, можемо довідатися з доповідної начальнику I Спецвідділу МВС УРСР від 2 жовтня 1956 р., де повідомляється про «скасування рішення НКВС СРСР і Прокурора СРСР від 23 вересня 1937 р. та припинення кримінальної справи щодо розстріляних», які загинули у таборах автономної Республіки Комі [31, арк. 3–4, 19, 345, 401–414].

Таким чином, можна підсумувати, що 1935–1939 рр. стали часом коли, радянською стороною, до відповідальності притягувалися особи, які здійснили нелегальну міграцію у часі попередніх етапів існування державного кордону. Інший приклад віддаленого у часі затримання незаконного мігранта маємо у справі «контрреволюційної організації бундівського підпілля» в м. Вінниця (1938 р.) де «до вищої міри кримінальної репресії – розстрілу» (згодом вирок замінено на 10-річне ув'язнення в трудових таборах із позбавленням громадянських прав) було засуджено «Левіна Іосіфа Давидовича, 1904 року народження, єврея, службовця, в 1921 р. нелегально перейшов кордон з Польщі в бік СРСР» [26, арк. 304, 312–313, 323].

Осібнo стоїть справа Константина Зарецького розпочата Жмеринським НКВС у 1936 р. Слідчі вважали, що Зарецький по демобілізації із РСЧА у 1921 р. з матір'ю та сестрою виїхав до Польщі та нелегально (район станції Столбці, Білорусь) повернувся звідти у 1923 р. Працюючи в охороні залізничної станції Жмеринка, а згодом штабі ППО (протиповітряної оборони) він продовжував спілкування із закордонними родичами та іншими нелегальними мігрантами (зокрема Г. Байдзинським, який із політичних причин «нелегально прибув на Совтериторію» у 1925 р.). Слідчі НКВС для закриття справи, зібрали відомості, за якими Зарецький утік з Польщі побоюючись арешту, а після перетину кордону з'явився в ДПУ м. Запоріжжя, де відбулася «перевірка його особи» [23, арк. 1–10, 27–31].

Наприкінці 1930-х рр. усе ще тривала еволюції КОП: у 1938–1939 рр. її було задіяно до охорони південно-східного кордону з Чехо-Словацькою Республікою на ділянці від Ужоцького перевалу до стику кордону із територією Румунії. Новостворений полк КОП «Карпати», складався з командування полку та батальйонів «Сколе», «Долина» та «Ворохта» під командуванням підполковника

Владислава Зяткевича [244, с. 114–118]. Створення полку розпочалося у грудні 1938 р. на підставі рішення маршалка Е. Смігли-Ридза, у зв'язку із загостренням обстановки в сусідній Чехо-Словаччині, автономних процесів, зокрема через появу Карпатської України (Підкарпатської Русі)¹⁸. Цікаво, що вихідці із Чехо-Словаччини з'являються у документації КОП не лише на новоприєднаному карпатському кордоні. 9 квітня 1939 р. поблизу Столбців Новогрудського воєводства, за звинуваченням у спробі нелегального переходу кордону до СРСР (біля с. Колосово), було арештовано уродженця Рейхенбергу (Ліберець) Бруно Крауського. Незаконний мігрант, згідно «art. 23 К. К. і 23 Rozp. Prez. R. P. o granicach Państwa» отримав 6 місяців арешту [62, К. 106–116] (Додаток 22).

Насамкінець, зауважимо, що 1939 р. фактично не був останнім рубежем існування державного кордону між Польщею та СРСР хоч II Річ Посполита і перестала існувати на політичній карті. У 1939–1941 рр. по лінії старого міждержавного існувала так звана «линия заграждения», яка виконувала ті ж самі функції що й кордон але розділяла територію вже «возз'єднаних» білоруських та українських земель [318]. Логічно буде припустити, що збереження кордону мало на меті ізоляцію новоприєднаних західноукраїнських земель для успішного проведення там радянізації, а населення решти України просто не мало бачити «жахливі» умови у яких проживали мешканці земель нещодавно відірваних від «загниваючої, буржуазної» Польщі. Збережений кордон успішно використовувався для боротьби з польським повстанським рухом (Związek Walki Zbrojnej), а також

¹⁸ У північній частині Карпатського кордону, між Польщею та Чехо-Словаччиною, з 7 жовтня по 25 листопада 1938 р. відбулася диверсійна операція Другого Відділу Генерального штабу II Речі Посполитої, проти спершу автономної, а від 1 березня 1939 р. незалежної Карпатської України, під кодовою назвою «Лом». З початком агресії угорської армії проти цієї української держави, 14 березня Польща вжила заходів щодо зміцнення свого кордону в Карпатах, щоб не допустити в'їзду на її територію груп українських політичних та військових біженців. У ніч на 15 березня 1939 р., за дорученням маршалка Е. Смігли-Ридза, польська оперативна група під командуванням генерала Мечислава Борути-Шпиховича закрила переходи через гірські перевали для підрозділів Карпатських Січі (військове формування Карпатської України), що відходили на територію Галичини. Польський дослідник М. Дещинський вважає, що Корпус охорони кордону (КОП) затримали в Карпатах 38 українських військовиків та відправив їх до «місця ізоляції» в Березі Картуській, а решту стратили. Масові страти українських військових, проведені КОП, продовжувались 18 березня 1939 р. [366, S. 148–206; 371, S. 322–323; 455, S. 81–99].

для попередження поширення впливу ОУН на східноукраїнські землі і просто задля того, щоб обмежити комунікацію решти УРСР з ненадійними у політичному плані (з погляду радянської держбезпеки), галичанами. Власне вивчення явища «линія заграждения» може стати одним з етапів подальшої розробки пропонованої наукової роботи, або з огляду на ряд унікальних характеристик, зміну зовнішньо та внутрішньополітичних особливостей цілком претендує на окреме дослідження [84, К. 2–3].

Кордон на Збручі продовжував існувати також від 1941 до 1944 рр. як межа між Дистриктом Галичина Генеральної Губернії Третього рейху та Рейхскомісаріатом Україна. Навіть тоді, в умовах бойових дій, Голокосту та українсько-польського протистояння, що дедалі зростало, нелегальні міграційні процеси, особливо контрабанда на «збручанському кордоні», не стихали. У романі Петра Вершигори «Люди із чистою совістю» (1946 р.) є цікавий діалог на цю тему: «У селі, в якому, за наказом Ковпака, ми розмістилися на світанку, люди казали: – Там, прошу пана товариша комісара, польські злоті ходять. У нас за одну марку десять карбованців треба платити. А злотих за все два на одну марку. Там цукор, газ-керосин. Значить – і одежа є. Туди за контрабандою ходять» [482]. «Кордон між СРСР і Польщею по р. Збруч існує і зараз. Німці його охороняють за всіма правилами. Ця ж межа досі різко поділяє економічно, політично», – занотував свої враження інший керівник радянських партизанських загонів Семен Руднєв [305, с. 119]. Про існування «збручанського» кордону у період нацистської окупації згадував історик, мовознавець Юрій Шевельов (Шнайдер) у спогадах про свій переїзд із Харкова до Львова в 1943 р.: «Німці здвигнули добрий кордон між «Райскомісаріатом», куди належав сторостерзаний Київ, і Галичиною, вони перешкоджали всякому рухові населення через Збруч і на схід, і на захід. Спеціального дозволу треба було тепер так само, як після радянського «визволення», і було для цього своє, тепер німецьке, НКВД» [491].

Узагальнюючи вищенаведену інформацію, ми можемо дійти висновку, що охорона польсько-радянського «ризького» кордону була важливим питанням для II Речі Посполитої та СРСР протягом завершального періоду його існування. Період

1934–1939 рр., став часом тотального закриття державного кордону, його підвищеної ідеологізації та врешті насильницького знищення. Радянська влада, наприкінці 1930-х рр., виносила вироки на десятирічне ув'язнення або розстріл не лише для нелегальних мігрантів затриманих на кордоні чи в прикордонному поясі, а й застосовувала такі заходи до осіб, що здійснювали незаконну міграцію у 1920-х рр. або навіть лише «планували» втечу із країни. Протягом 30-х рр. ХХ ст. до звинувачень у незаконному перетині державного кордону фактично завжди додавалася підозра у шпигунській діяльності на користь Польщі, СРСР або третіх сторін. Посилення охорони державного кордону фактично припинило «пачкарство», повністю перевівши контрабандну торгівлю у сферу підпорядкування організованої злочинності та розвідки польської чи радянської сторони (із значною перевагою останньої). Приводом до репресивної діяльності з боку владних структур СРСР, другої половини 1930-х рр., ставало національне походження або минула діяльність осіб, що проживали неподалік державного кордону. На той час польсько-радянський кордон переживав суперечливі процеси, оскільки з одного боку вже доволі активно закріпився у ландшафті та суспільній свідомості (через зведення прикордонних укріплень, посилену охорону), а з іншого обидві держави не полишали намірів щодо перегляду «ризької межі».

ВИСНОВКИ

Метою дисертаційної роботи стало дослідження нелегальних міграційних процесів (особиста і колективна незаконна міграція, контрабандна торгівля, диверсійна та кримінальна діяльність на прикордонні) в контексті формування та протягом існування польсько-радянського кордону у 1921–1939 рр. Окрему увагу було приділено функціонуванню власне державного кордону, зміні формувань, покликаних охороняти його з польської або радянської сторони. Об'єктом дослідження став польсько-радянський кордон, у його лімологічному розумінні, як чинник політичної ескалації та нелегальних міграційних процесів між Польською Республікою та УСРР/УРСР під час його концептуального творення (теоретичного обґрунтування польськими інтелектуалами), практичної делімітації та демаркування, власне в контексті функціонування. Предмет дослідження становили нелегальні міграції на державному кордоні радянської України (яка із 1922 р. входила в СРСР) з Польщею в контексті його формування та функціонування у 20–30-х рр. ХХ ст. Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає власне у самій постановці предмету дослідження. Також у рамках роботи уперше виявлено і запроваджено в науковий обіг значну кількість неопублікованих документів. Означена проблема незаконної міграції чи переміщення товарів через державний кордон має цінне наукове, дидактичне та методологічне значення, оскільки дозволяє знайти причини, які спричинили не лише створення та двадцятирічне існування міжвоєнної Польщі, але й стали поворотним пунктом в історії модерних українсько-польських відносин. До сьогодні територіальні стереотипи II Речі Посполитої, а зокрема її східного кордону, залишаються актуальними, впливаючи на самоідентифікацію населення регіону.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період, що тривав від початку відновлення Польської держави, формування та міжнародного усталення її східного кордону, тобто від 1921 р. до наступного поділу Республіки Польща у 1939 р. Також у текст роботи для виокремлення причин створення польських концепцій східного кордону включено огляд подій, що виходять за визначені хронологічні рамки та

пов'язані з періодом 1772–1918 рр. Для акцентування уваги на певних особливостях окремих часових періодів існування польсько-радянського кордону було запропоновано їх подрібнення на хронологічні етапи. Територіальні межі дослідження охоплюють території західної та центральної частин нинішньої України. Автор також запропонував, з огляду на різні характеристики окремих частин польсько-радянського кордону міжвоєнного періоду, поділяти його на територіально-історичні зони «збручанського кордону», волинського та поліського кордону, область міста Вільнюс.

Оскільки, аналіз історіографії надав свідчення про те, що досліджувана нами проблема місця і ролі нелегальних міграційних процесів на польсько-радянському кордоні у 20–30-ті рр. ХХ ст. наразі не знайшла цілісного систематизованого розкриття в історичній науці, було розгорнуто якнайширше залучення архівних матеріалів задля якісного висвітлення теми (робота щодо збору джерельної бази проводилася у 16 закордонних та 15 українських архівних, бібліотечних та музейних установах). Використані у роботі принципи та методи проведення дослідження сприяють логічності та цілісності розгляду теми, уникненню суб'єктивних оцінок, що максимально наблизить отримані результати до наукової достовірності. Максимальне залучення досягнень сучасної науки в царині «студій фронтиру», вивчення прикордонних ідентичностей та культур, загальних лімологічних досліджень дозволяє актуалізувати дисертацію до рівня сьогочасних напрацювань наукового співтовариства. Було з'ясовано та обґрунтовано дефінітивний ряд і понятійний апарат, який максимально вичерпно характеризує розглянуті історичні, соціально-демографічні та правові явища опираючись на їх оригінальну сутність.

Короткий огляд існування «збручанського кордону» між Австрійською монархією та Російською імперією, здійснений у другому розділі, є необхідним для виокремлення характеристик міждержавної межі того періоду, дозволяє рельєфно виділити зміни притаманні польсько-радянському кордону 1921–1939 рр. Вдаючись до узагальнення, можемо вказати на те, що у ХІХ – на початку ХХ ст. кордон між Австро-Угорщиною та Росією був швидше культурною межею, оскільки економічна діяльність на ньому регулювалася переважно митними правилами, які звичайно

знавали впливу протекціоністської політики російської сторони. Українське населення Галичини того періоду могло працювати на промислових та сільськогосподарських виробництвах по інший бік кордону, державна межа ускладнювала але не припиняла множинні внутрішньо-національні (українську, польську, єврейську) комунікації, міжнаціональну взаємодію і туризм. Прикордоння того часу ставало територією нелегальної активності національно свідомого елемента, що уникав репресій російської сторони, контрабандистів (під їх діяльністю спричинив розквіт надзбручанських торгових містечок), які забезпечували попит на дефіцитні товари і заборонену літературу. Тому, виходячи із наявної джерельної бази, наразі ми не можемо говорити про закритість «збручанського» кордону та державної межі на Волині між Австро-Угорщиною і Російською імперією.

Ризький мирний договір (18 березня 1921 р.) став важливим доповненням до режиму встановленого Версальським трактатом для Східної Європи, формуючи, на думку проф. Марека Корната (Інститут історії Академії наук Республіки Польща), «версальсько-ризький порядок міжнародних відносин в міжвоєнній Європі» [409, S. 7–11]. Врегулювання новоствореного кордону здійснювалося без урахування думки та інтересів населення прикордонних районів, тому природно викликало опір, який набував різних форм. Польсько-радянський кордон 1921–1939 рр. (вживаємо таку дефініцію, оскільки західний кордон УСРР/УРСР був невід’ємною, інтегральною частиною радянського загальнодержавного), став об’єктом високого ідеологічного навантаження, та розглядався сторонами як тимчасова міждержавна межа, що еволюціонувала від зручної площини для диверсійно-розвідувального проникнення та ескалації міжнародних і міжнаціональних стосунків до «генеральної репетиції» Берлінської стіни (1961–1989) чи кордону між Північною та Південною Кореєю. Усі притаманні цим лімологічним формаціям прийоми – посилені контингенти прикордонників, жорсткий режим охорони самого кордону, показові святкування та демонстраційно-агітаційні будівництва (із радянського боку, наприклад, величких будинків культури у Тарноруді, Іванківцях Хмельницької обл. та укріплень навколо населених пунктів, а з польського – костелів, фондованих КОП), експлуатації технічних новинок чи здійснення релігійних обрядів або, на

протидію їм, масових заходів у зоні візуальної досяжності для закордонного населення – все це було свого часу апробовано на польсько-радянському кордоні.

У дисертаційному дослідженні запропоновано етапність функціонування польсько-радянського кордону, що дозволяє засигналізувати зміну його характеристик та поступове закриття: I етап – створення та реформування прикордонної структури Республіки Польща та СРСР: 1921–1923 рр.; II – Утворення КОП, розбудова організації та прикордонної інфраструктури (до уніфікації структури КОП із збройними силами): 1924–1929 рр.; III – Посилення прикордонного режиму в контексті селянських повстань та Голодомору в УСРР: 1930–1933 рр.; IV – Структурні зміни КОП, фактичне закриття державного кордону: 1934–1939 рр.

Якщо, початковий етап існування «ризького» польсько-радянського кордону характеризувався масовою нелегальною активністю, розгулом криміналу та діяльністю озброєних, переважно більшовицьких «партизан» (а з радянського боку кордону – вояків армії УНР), на новоствореній державній межі, то другий період (1924–1929 рр.) можна вважати часом поступового завершення міграційної кризи (1921–1923 рр.), виходом на прикордонну службу II Речі Посполитої частин КОП. Варто уточнити, що селянство на Волині чи в Білорусі, на початку 1920-х рр., часто перевозило контрабанду, не до кінця усвідомлюючи, не розуміючи (або демонстративно не сприймаючи), що закупівля гасу, цвяхів, сільськогосподарських механізмів на традиційних ярмарках у містечках по інший бік кордону вже ставала державним злочином. Для радянської сторони додаткові зусилля Польщі, спрямовані на врегулювання прикордонної ситуації, означали згортання диверсійних заходів «активної розвідки» та різкий спад міграційного потоку через державну межу, що з одного боку сприяло боротьбі з контрабандою, а з іншого ускладнювало пропуск на територію Республіки Польща резидентів радянської розвідки, прихильників комуністичної ідеології. СРСР, в умовах фактичної міжнародної ізоляції початку 1920-х рр., ідеологічного протистояння з «буржуазними» країнами, наближення і вибуху світової економічної кризи (1929–1933 рр.), намагався створити позитивну динаміку промислового та

сільськогосподарського розвитку, розглядаючи кордон не лише як лінію оборони від зовнішнього впливу, репетицію «залізної завіси» ідеологічного та військового протистояння, але і як привабливу політико-ідеологічну «вітрину» комуністичної системи для зовнішнього світу.

Нелегальні міграції через польсько-радянський кордон на початку 1930-х рр. вже значно відрізнялися від попереднього апогею незаконних переміщень на «ризькій межі», що мав місце на початку 20-х рр., оскільки, біженці періоду селянських повстань проти колективізації (1930 р.) та Голодомору 1932–1933 рр., переходили кордон здебільшого для забезпечення власного виживання, тоді як десятиліття перед цим такі дії викликалися економічними потребами чи військовою або політичною діяльністю. Окрім цього, «ризький кордон» у 1930–1933 рр., вже являв собою демаркаційну лінію з розвиненою інфраструктурою, дротяними загородженнями, автоматизованими системами виявлення нелегалів, воєнізованою прикордонною охороною обабіч кордону, яку було важко подолати не опираючись на співпрацю із спецслужбами Польщі або СРСР. Спільною рисою обох максимумів незаконних міграцій на польсько-радянському кордоні залишалася контрольована польською чи радянською стороною диверсійно-розвідувальна (на етапі початку 1920-х рр.) або шпигунська (у 1930-х рр.) діяльність та контрабанда (що виражалася у доставці дефіцитних товарів, предметів розкоші, наркотичних і алкогольних речовин), яке продовжувало існувати знаходячи покровителів в середовищі злочинців, прикордонників або спеціальних служб.

Період 1934–1939 рр., став часом абсолютного закриття державного кордону, його високої ідеологізації та врешті нелегітимного знищення. Радянська влада, наприкінці 1930-х рр., виносила вирок на десятирічне ув'язнення або розстріл не лише для нелегальних мігрантів затриманих на кордоні чи в прикордонному поясі, а й застосовувала такі заходи до осіб, що здійснювали незаконну міграцію у 1920-х рр. або навіть лише «планували» втечу із країни. Протягом 30-х рр. ХХ ст. до звинувачень у незаконному перетині державного кордону зазвичай додавалася підозра у шпигунській діяльності на користь Польщі, СРСР або третіх сторін. Посилення охорони державного кордону фактично припинило «пачкарство»,

повністю перевівши його у сферу підпорядкування організованої злочинності та розвідки польської чи радянської сторони (із значною перевагою останньої). Приводом до репресивної діяльності з боку владних структур СРСР, другої половини 1930-х рр., ставало національне походження або минула діяльність осіб, що проживали неподалік державного кордону. В цей період із радянської сторони кордону зводяться військові укріплення, а прикордонні території зазнають остаточної «чистки» населення: практикувалися заборони на проживання у прикордонні, переселення сюди сімей червоноармійців, репресії щодо польського, українського та єврейського населення.

В процесі виконання дослідження автору вдалося виокремити взаємозв'язок між певними етапами існування державного кордону та соціальною структурою нелегальних мігрантів на ньому. На початковому етапі існування кордону фіксувалася значна кількість робітників (що безпосередньо пов'язано із розвалом промисловості після подій 1914–1921 рр.), інтелігенції та військових (почасти військовиків УНР або дезертирів), які не бажали служити радянській чи польській владі або боролися проти неї. Згодом процеси колективізації, голод, антицерковна політика змінили соціальний портрет нелегальних мігрантів із СРСР. Ними ставали селяни, духовенство, які вбачали в переході кордону засіб для порятунку власного життя, уникнення репресій. Окрім цього у дисертаційній роботі здійснено класифікацію нелегальних мігрантів на польсько-радянському кордоні за національним, територіальним походженням, віком, залученням до контрабандної діяльності, інклюзивним фактором, добровільністю чи викликанною співпрацею із спецслужбами вимушеною міграцією. Також велися активні роботи по встановленню масштабів явища незаконної міграції. На основі опрацьованої джерельної бази, виявлено більше тисячі прізвищ або псевдонімів нелегальних мігрантів, нараховано (згідно офіційної опублікованої статистики КОП про нелегальний перехід кордону лише за 1925–1930 рр.), за неповними даними, 29 тис. випадків порушення режиму державного кордону (Додаток 15). Визначення більш повної статистичної картини явища нелегальних міграційних процесів на польсько-радянському кордоні у 1921–1939 рр., актуалізує подальше дослідження

джерельної бази та розробку методологічного комплексу підрахунку, оскільки, окрім зафіксованих втеч через державну межу траплялися і непомічені прикордонниками випадки, виявлення та верифікація яких постає складним, проте важливим завданням наукових студій.

Якісне та усестороннє дослідження питання нелегальних міграцій міжвоєнного періоду, на нашу думку, має теоретичне та прикладне значення у загальноєвропейському контексті оскільки звертає увагу на існування питання біженців. Ця проблема зазнає загострення, особливо в контексті міграційних криз, що спіткали Україну (внаслідок виникнення міграційних потоків тимчасово переміщених осіб, що покинули власні домівки у Криму та на Донбасі), країни Європейського Союзу та цілий світ після «арабської весни» 2011 р., військового конфлікту у Сирії, внаслідок діяльності терористичного угруповання «Ісламська держава», фактичного закриття кордонів у процесі «коронавірусної кризи» першої половини 2020 р. Саме тому, нам необхідно долучитися до з'ясування причин виникнення вимушених міграційних потоків, проаналізувати роботу офіційних і національних установ щодо вирішення цієї проблеми в попередні історичні епохи. Автор сподівається, що запропоноване дослідження продемонструє явище нелегальної міграції через державні кордони не лише в правовому контексті, як це практикує більшість лімологічних праць, а дозволить поглянути на біженців у історичному, гуманітарному ключі, зверне увагу на обставини, що підштовхнули їх до незаконної дії на державному кордоні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. Неопубліковані архівні джерела

Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), м. Київ:

1. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр. 194. Звіт КРО Подільського ГПУ за 1923 р. – 43 Арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Вінниця:

2. Спр. 12197. Дело по обвинению Короля А.У., Рожнятовского А.П. и др. 1923 г. – 51 Арк.

Центральний державний історичний архів України (ЦДАК), м. Київ:

3. ЦДАК. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 583. Переписка с Департаментом полиции и помощником начальника Подольского ГЖУ на пограничном пункте в м. Гусятине о производстве дознаний о перевозках нелегальной литературы, задержанных в местечках Збриже, Жванцах, с. Ляшковцах Каменецкого у. и других. Списки нелегальной литературы. 5 января 1903 г. – апрель 1904 г. – 133 Арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), м. Київ:

4. ЦДАВО. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 373. Постанови ВУЦВК і Раднаркому УСРР, протоколи засідань Української міжвідомчої комісії по боротьбі з контрабандою та накази Українського Митницького округу. 14.11.1922–11.05.1923 рр. – 75 Арк.

5. ЦДАВО. – Ф. 67. – Оп. 1. – Спр. 1. Документы о заключении мирного договора с Польшей в Риге / протоколы заседаний / (18 ноября 1920 – 6 июня 1921). – 433 Арк.

6. ЦДАВО. – Ф. 67. – Оп. 1. – Спр. 7. Доклады и переписка Российско Украинской делегации с Центроэваком и Украинским советским посольством о ликвидации пограничных инцидентов при установлении границы. – 69 Арк.

7. ЦДАВО. – Ф. 341. – Оп. 1. – Спр. 86. Звітні відомості Голови Української комісії, обіжник управляючого прикордонних військ і ДПУ на Україні про боротьбу з контрабандою, доповідь уповноваженого ГМУ УСРР про контрабандний товарообіг УСРР за 1926–1927 рр. 22.12.1926–15.11.1927 рр. – 135 Арк.
8. ЦДАВО. – Ф. 1385. – Оп. 1. – Спр. 2. Пиківський волосний виконавчий комітет громадських організацій (при Тимчасовому уряді), с. Пиків Вінницького повіту Подільської губернії. 1916–1918 рр. – 185 Арк.
9. ЦДАВО. – Ф. 3505. – Оп. 1. – Спр. 35. Матеріали «Української Народної Республіки і Західної Української Народної Республіки», зібрані польським урядом в 1919–1920 рр. (колекція). 1907–1920 рр. – 169 Арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України, (ЦДАГО), м. Київ:

10. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. Відділи ЦК довоєнного періоду. – Спр. 2532. Доповідь ЦК КП(б)У про стан прикордонної смуги. – 15 Арк.
11. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. Відділи ЦК довоєнного періоду. – Спр. 2930. Переписка с Политбюро ЦК ВКП(б) и Окружками КП(б)У об итогах обследования польского педагогического техникума в г. Киеве и польских трудовых школ, выезда поляков в Польшу и др. вопросам. – 20.02.29–28.12.29. – 49 Арк.
12. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. Відділи ЦК довоєнного періоду. – Спр. 3153. Переписка с Политбюро ЦК ВКП(б). – 68 Арк.
13. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. Відділи ЦК довоєнного періоду. – Спр. 3184. Переписка с Политбюро ЦК ВКП(б). – 202 Арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ):

14. ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 1. – Спр. 475. Донесення, зведення, листування та ін. документи про діяльність тимчасового начальника президіуму Галицького губернаторства, надвірного радника фон Кортума у період приєднання Росією території Тернопільського і Збаражського округів за серпень-жовтень 1809 р. – Том I. – 121 Арк.
15. ЦДІАЛ. – Ф. 150. Крайовий суд м. Львів. – Оп. 1. – Спр. 232. – 96 Арк.

16. ЦДАЛ. – Ф. 344. Українське національно-демократичне об'єднання, 1925–1939, 1941 р. – Оп. 1. – Спр. 358. – 185 Арк.

Державний архів Вінницької області (ДАВіО), м. Вінниця:

17. ДАВіО. – Ф. П-136. – Оп. 3. – Спр. 6. Спецсводки Винницького областного отдела ГПУ и оперативного сектора о важнейших событиях в Винницкой области. 20.02.32–7.11.32. – 170 Арк.

18. ДАВіО. – Ф. 6023. – Оп. 4. – Спр. 27. По обвинению Горлова Григория Романовича, 1937–1938 гг. – 13 Арк.

19. ДАВіО. – Ф. 6023. – Оп. 4. – Спр. 89. Дело Гордиенка Ефима Степанович, 1932–1933 гг. – 7 Арк.

20. ДАВіО. – Ф. 6023. – Оп. 4. – Спр. 90. Дело Глухонемого, 1932 г. – 5 Арк.

21. ДАВіО. – Ф. 6023. – Оп. 4. – Спр. 104. Дело Коневского Григория, 1932 г. – 8 Арк.

22. ДАВіО. – Ф. 6023. – Оп. 4. – Спр. 108. Дело Глухонемой женщины, 1933 г. – 4 Арк.

23. ДАВіО. – Ф. 6023. – Оп. 4. – Спр. 176. Дело Зарецкого Константина, 1936 г. – 35 Арк.

24. ДАВіО. – Ф. 6023. – Оп. 4. – Спр. 783. Дело на Вашкевича Антона, 1935 г. – 30 Арк.

25. ДАВіО. – Ф. 6023. – Оп. 4. – Спр. 940. Дело Мислинской М. Ф., 1933 г. – 23 Арк.

26. ДАВіО. – Ф. 6023. – Оп. 4. – Спр. 1326. Следственное Дело Брускина и другие. Том 2. – 444 Арк.

27. ДАВіО. – Ф. 6023. – Оп. 4. – Спр. 1592. Дело Скраливского Нусима, 1938 г. – 19 Арк.

28. ДАВіО. – Ф. 6023. – Оп. 4. – Спр. 3200. Уголовное дело Вонхольского Ю.Ф., 1933 г. – 12 Арк.

29. ДАВіО. – Ф. 6023. – Оп. 4. – Спр. 4439. Дело на Лапинского Михмана, 1937 – 1939 гг. – 30 Арк.

30. ДАВіО. – Ф. 6023. – Оп. 4. – Спр. 5823. Дело по обвинению Вознюкевич М. Ю. 1937–1956 гг. – 78 Арк.

31. ДАВіО. – Ф. 6023. – Оп. 4. – Спр. 5838. Дело по обвинению Брновицкого, Яницкого, Опольского, Маевского, Бирабана и др. 1937 г. – 432 Арк.

Державний архів Волинської області (ДАВО), м. Луцьк:

32. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9а. – Спр. 167. Переписка с комендой государственной полиции XIII округа и поветовыми комендами государственной полиции о праве пользования оружием в пограничной полосе, 25.08.1924–14.10.1924 гг. – 65 Арк.

33. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9а. – Спр. 244. Списки лиц, арештованных за нелегальный переход границы в Полесском и Тернопольском воеводстве. Списки контрабандистов Острога и Здолбунова. – 11 Арк.

34. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9а. – Спр. 260. Приказ Министерства внутренних дел по охране приграничных зон, 23.03.1925 г. – 4 Арк.

35. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9а. – Спр. 427. Листування з Міністерством внутрішніх справ і староствами про радянських солдат, які перейшли радянсько-польський кордон. Протоколи засідань змішаної радянсько-польської комісії із ліквідації прикордонних конфліктів. – 30 Арк.

Державний архів Житомирської області (ДАЖО), м. Житомир:

36. ДАЖО. – Ф. Р-363. – Оп. 1. – Спр. 1290. Листування з райвиконкомками, райміліціями про прибулих в СРСР. – 44 Арк.

37. ДАЖО. – Ф. П-132. – Оп. 1. – Спр. 55. Щоденне спецповідомлення 19 Олевського прикордонного загону військ ДПУ до інформаційного відділу ДПУ УСРР «Про політнастрої в районах підвідомчих прикордонному загону». – 22 Арк.

Державний архів Рівненської області (ДАРО), м. Рівне:

38. ДАРО, Ф. 30. – Оп. 18. – Спр. 467. Дело по расследованию случая нелегального перехода Советско-польской границы заподозренных в разведывательной деятельности в пользу СССР гражданином Германом Лейбом, 24 апреля 1922 г. – 3 января 1927 г. – 132 Арк.

Державний архів Хмельницької області (ДАХМО), м. Хмельницький:

39. ДАХМО. – Ф. П-458. – Оп. 1. – Спр. 324. Шепетівський окружний комітет КП(б)У, 1922–1930, 1935–1937 рр.– Арк. 8.

40. ДАХМО. – Ф. П-458. – Оп. 1. – Спр. 326. Шепетівський окружний комітет КП(б)У, 1922–1930, 1935–1937 рр.– Арк. 4–8, 18.

41. ДАХМО. – Ф. П-459. – Оп. 1. – Спр. 47. Шепетівський районний комітет КПУ, 1923–1941, 1944–1962 рр.– Арк. 68–99.

42. ДАХМО. – Ф. П-364. – Оп. 1. – Спр. 363. Славутський міський комітет КПУ, 1921–1941, 1944–1962, 1965–1991 рр. – Арк. 6–8.

Державний архів Тернопільської області (ДАТО), м. Тернопіль:

43. ДАТО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 158. Протоколи засідання слідчої комісії СРСР і Польщі з питань переходу кордону польськими підданими. – 8 Арк.

44. ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 216. Переписка с Министерством Внутренних Дел по вопросу репатриации Давидова и Сибирцева в СССР, 1922–1924 гг. – 16 Арк.

45. ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 1878. Протоколы допросов КОП на лиц задержанных обвинявшихся в принадлежности к органам Советской разведки, 1932–1933 гг. – 206 Арк.

46. ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 2113. Сведения поветовых староств о лицах нелегально перешедших советско-польскую границу и протоколы допросов КОП, 1933–1934 гг. – 24 Арк.

47. ДАТО. – Ф. 281. – Оп. 1. – Спр. 23. Відомості Борщівської повітової команди і постерунків поліції про кількість випадків нелегального переходу кордону та перевозу товару окремими особами, 1923 р. – 23 Арк.

48. ДАТО. – Ф. 281. – Оп. 1. – Спр. 128. Відомості повітових команд і воєводських управлінь на осіб, що затримані за нелегальний перехід кордону, 1929 р. – 13 Арк.

49. ДАТО. – Ф. 281. – Оп. 1. – Спр. 551. Інформація Тернопільської команди державної поліції про діяльність комуністичної організації і розшукові листи на комуністів, 1922–1923 рр. – 40 Арк.

50. ДАТО. – Ф. 283. – Оп. 1. – Спр. 109. Інформація слідчого управління і донесення повітової команди на осіб, що нелегально перетнули кордон, 1930–1931 рр. – 42 Арк.

51. ДАТО. – Ф. 283. – Оп. 1. – Спр. 123. Учетно-наблюдательное дело следственного отдела на Дольского Кайетана, обвиняемого в иностранной разведке, 1931 г. – 20 Арк.
52. ДАТО. – Ф. 287. – Оп. 1. – Спр. 120. Дело по обвинению Коженецкого Болеслава в принадлежности к советской разведке, 1932–1935 pp. – 30 Арк.
53. ДАТО. – Ф. 287. – Оп. 1. – Спр. 126. Дело по обвинению отдельных лиц в деятельности иностранной разведки. Том 1, 1932–1936 гг. – 14 Арк.
54. ДАТО. – Ф. 287. – Оп. 1. – Спр. 127. Дело по обвинению отдельных лиц в деятельности иностранной разведки. Том 2, 1932–1933 гг. – 28 Арк.
55. ДАТО. – Ф. 287. – Оп. 1. – Спр. 151. Дело по обвинению отдельных лиц в деятельности иностранной разведки. Том 1, 1933 г. – 25 Арк.
56. ДАТО. – Ф. 287. – Оп. 1. – Спр. 152. Дело по обвинению отдельных лиц в деятельности иностранной разведки. Том 2, 1933–1934 гг. – 32 Арк.
57. ДАТО. – Ф. 316. – Оп. 1. – Од. зберіг. 109. Дневник регистрации входящей и исходящей корреспонденции, 1923–1926 гг. – 81 Арк.
58. ДАТО. – Ф. 316. – Оп. 1. – Спр. 322. Переписка с Збаражской поветовой командой государственной полиции о переходе границы, 1923–1925 гг. – 58 Арк.
59. ДАТО. – Ф. 316. – Оп. 1. – Спр. 349. Розпоряжение Збаражской поветовой команды о лицах бежавших в СССР. 1928–1931 гг. – 46 Арк.
60. ДАТО. – Ф. 316. – Оп. 1, од. зберіг. 626. Списки отдельных лиц ушедших в Советский Союз с территории постерунка с. Лисичинцы Збаражского повета, 1924 г. – 4 Арк.

Особистий архів автора:

61. Особистий архів автора. – Фотокартки «Святкування за участі військовослужбовців КОП у Скалі над Збручем (Тарнопольське воєводство, початок 1930-х pp.)», Фото на пам'ятку про службу у радянських прикордонних військах на заставі Ніверка поблизу с. Гуків (тепер Хмельницької області) у другій половині 1930-х pp.

Archiwum Akt Nowych (AAN), м. Варшава:

62. AAN. – Zespół 2/349/1 Komenda Główna Policji Państwowej w Warszawie. – Sygn. 2/349/1/251. Komenda Główna Policji Państwowej w Warszawie. 4.6 Referat VI – Spraw Specjalnych. Inwigilacja i aresztowania uchodźców z Czechosłowacji. Protokoły przesłuchań, kwestionariusze, karty daktyloskopijne, notatki, korespondencja, fotografie. – K. 106–116.
63. AAN. – Zespół 2/390/0 Akta Leona Wasilewskiego. – Sygn.2/390/0/6/48 Delegacja Polska Mieszanej Komisji Granicznej na Wschodzie. Powołanie Komisji. Protokoły posiedzeń, sprawozdania opisowe z przebiegu prac Komisji, raporty dla MSZ o incydentach między delegacjami.
64. AAN. – Zespół 2/510/0 Ambasada RP w Moskwie. – Sygn.2/510/0/107 Mniejszości w Polsce i sprawy z nimi związane poza Polską. Ukraińcy. Walki zbrojne na terenie Galicji Wschodniej i Ukrainy Radzieckiej. Ukraińska opozycja legalna w Polsce. Korespondencja, informacje. 1922–1923.
65. AAN. – Zespół 2/322/0 Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie [1915–1917]. 1918–1939. – Sygn.2/322/0/27 Litwa. Uroczystości wojskowe na granicy litewsko-polskiej. Przemówienie prezydenta A. Smetony. Biuletyny, telegramy, korespondencja.
66. AAN. – Zespół 2/349/0 Komenda Główna Policji Państwowej w Warszawie. – Sygn.2/349/1/252 4.6 Referat VI – Spraw Specjalnych. Osoby podejrzane o zamiar przekroczenia granicy do ZSRR. Sprawa dowodów osobistych i dokumentów wojskowych. Korespondencja, kwestionariusze, notatki, 1938–1939. – 71 k.
67. AAN. – Zespół 2/2479/0 Korpus Ochrony Pogranicza. Dowództwo w Warszawie. 1933–1938. – Sygn.1/2. Szefostwo wywiadu. Wywiady: sowiecki i litewski oraz akcje szpiegowskie. Raport kontrwywiadowczy oraz statystyka spraw szpiegowskich za rok 1934. Cz. I–III, 1935. – 86 k.
68. AAN. – Zespół 2/2479/0 Korpus Ochrony Pogranicza. Dowództwo w Warszawie. 1933–1938. – Sygn.1/4. Cz. I–III, Szefostwo wywiadu. Wywiady: sowiecki i litewski oraz akcje szpiegowskie. Raport kontrwywiadowczy oraz statystyka spraw szpiegowskich za rok 1936. – 97 k.
69. AAN. – Zespół 2/2479/0 Korpus Ochrony Pogranicza. Dowództwo w Warszawie. 1933–1938.– Sygn.1/3. Cz. I i II, Szefostwo wywiadu. Wywiady: sowiecki i litewski oraz

akcje szpiegowskie. Raport kontrwywiadowczy oraz statystyka spraw szpiegowskich za rok 1936. – 201 k.

70. AAN. – Zespół 2/2479/0 Korpus Ochrony Pogranicza. Dowództwo w Warszawie. 1933–1938. – Sygn.1/5. Cz. I–III, Szefostwo wywiadu. Wywiady: sowiecki i litewski oraz akcje szpiegowskie. Raport kontrwywiadowczy oraz statystyka spraw szpiegowskich za rok 1938. – 136 k.

Archiwum Straży Granicznej (ASG) w Szczecinie:

71. ASG. – Zespół 161. Główna Komenda Straży Granicznej. 1922–1923.– Sygn. 541/286. Komunikat informacyjny okresowy 4. Brygady KOP 25 VI – 31 XII 1926 r., b. p. Zestawienie dezercji z oddziałów KOP za rok 1927, b. p. – 75 k.

72. ASG. – Zespół 161. Główna Komenda Straży Granicznej. 1922–1923. – Sygn. 916. Dodatek do rozkazu Nr. 125. Dow. Okr. Gen. Kielce

73. ASG. – Zespół 177. Dowództwo Korpusu Ochrony Pogranicza. 1924–1939. – Sygn. 528/145, Meldunki sytuacyjne Batalionu KOP «Borszczów», 6 V – 3 XI 1936. b.p.

74. ASG. – Zespół 177. Dowództwo Korpusu Ochrony Pogranicza. 1924–1939. – Sygn. 541/573. Reorganizacja KOP «R 3» I Faza, 23 lutego 1937 r. – 57 k.

75. ASG. – Zespół 177. Dowództwo Korpusu Ochrony Pogranicza. 1924–1939. – Sygn. 541/1061. Organizacja Korpusu Ochrony Pogranicza, Warszawa, 17 września 1924 r. – 84 k.

76. ASG. – Zespół 178. Dowództwo Dywizjonu Żandarmerii KOP. 1927–1939. – Sygn. 542/47. Doniesienia o dezercji żołnierzy KOP do Rosji Sowieckiej 1930 r., b. p.

Archiwum Państwowe w Lublinie (APL), м. Люблін:

77. APL. – Sygn. 35/80/0 Łoś. Archiwum Łosiów. V 1. – T. 1. – 974 k.

Biblioteka Narodowa (BN) w Warszawie:

78. BN. – Archiwum Towarzystwa Naukowego im. Szewczenki. – Mkf. 68694.

Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego (CAW),

м. Варшава:

79. CAW. – Sygn. I.303.4.7029. Oddział II SG. Wykaz sumaryczny osób przetrzymywanych na odcinku granicznym Placówki Wywiadowczej KOP nr 10 w Tarnopolu za okres 24 czerwiec do 24 lipiec 1933 r.

80. CAW. – Sygn. 1733.89.1483. Oddział IIIa, nr 625/21/K. Pt. 1. k. 507.
81. CAW. – Sygn. I.3000.51.38. Reorganizacja dywizjony żandarmerii; KOP 1094/tjn./Og. Org. 15 lipca 1929.
82. CAW. – Sygn. I.303.4.6982. Placówka Wywiadowcza KOP № 9 Czortków; Wiadomości wojskowe, 3.IV.1930. Mjr. dypl. B. Szeligowski. Ekspozytura V Oddziału. Raport org. za marzec 1930 r., Lwów, 12 Kwietnia 1930.
83. CAW. – Sygn. I.303.4.6998. Oddział II SG. Wykaz osób oskarżonych o szpiegostwo na terenie Ekspozytury Lwowskiej w 1930 r. Ogólne wiadomości o działalności wywiadów obcych w Polsce w latach 1929–1935.

United States Holocaust Memorial Museum (USHMM), м. Вашингтон:

84. USHMM. – RG-68.112M. – File 4958. – 38 k.

Instytut Józefa Piłsudskiego w Londynie (IJP Londyn), м. Лондон:

85. IJP Londyn. – Teczka: 709/1/10. – 148 k.

Electronic Reading Room of the Central Intelligence Agency (CIA), м. Вашингтон:

86. CIA. – Proposed Eastern Boundaries of Poland 1918–192?. May 12, 1943. Declassified in Part – Sanitized Copy Approved for Release 2012/10/05: CIA-RDP08C01297R000500160029-1.

II. Періодичні видання

87. Діло (Львів). – 1932. – 29 грудня.
88. Діло (Львів). – 1933. – 14 серпня.
89. Діло (Львів). – 1933. – 21 травня.
90. Діло (Львів). – 1933. – 28 липня.
91. Діло (Львів). – 1933. – 18 червня.
92. Діло (Львів). – 1933. – 28 березня.
93. Діло (Львів). – 1930. – 23 березня.
94. Діло (Львів). – 1929. – 30 серпня.
95. Діло (Львів). – 1932. – 19 лютого.
96. Діло (Львів). – 1930. – 25 березня.

97. Літопис Волині (Вінніпег). – 1955. – Ч. 3.
98. Народна справа (Львів). – 1933. – 25 червня.
99. Наш голос. Волинський народний тижневик (Луцьк). – 1921. – 17 квітня.
100. Наш голос. Волинський народний тижневик (Луцьк). – 1921. – 24 квітня.
101. Нова доба (Бучач). – 1993. – 14 вересня.
102. Нова зоря (Львів). – 1933. – 25 травня.
103. Новий час (Львів). – 1932. – 10 березня.
104. Новий час (Львів). – 1933. – 2 жовтня.
105. Правда Прилуччини (Прилуки). – 1925. – 29 березня.
106. Свобода (Джерсі-Сіті). – 1922. – 27 березня.
107. Свобода (Джерсі-Сіті). – 1930. – 30 вересня.
108. Свобода (Джерсі-Сіті). – 1931. – 29 жовтня.
109. Сучасність (Мюнхен). – 1964. – Ч. 5(41).
110. Сучасність (Мюнхен). – 1965. – Ч. 10(58).
111. Червоний кордон (Кам'янець-Подільський). – 1924. – 14 вересня.
112. Червоний кордон (Кам'янець-Подільський). – 1925. – 18 січня.
113. Червоний кордон (Кам'янець-Подільський). – 1924. – 14 вересня.
114. Червоний кордон (Кам'янець-Подільський). – 1927. – 12 жовтня.
115. Dziennik Białostocki (Білосток). – 1924. – 26 Września.
116. Dziennik Bydgoski (Бидгощ). – 1925. – Nr 179. (R. 19).
117. Dziennik Praw Państwa Polskiego (Варшава). – 1919. – Poz. 363. Nr 61.
118. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (Варшава). – 1921. – Nr 49. Poz. 300.
119. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (Варшава). – 1918. – Nr 17. Poz. 38.
120. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (Варшава). – 1918. – Nr 21. Poz. 70.
121. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (Варшава). – 1920. – Nr 64. Poz. 426.
122. Dziennik Ustaw. Rzeczypospolitej Polskiej (Варшава). – 1927. – Nr 117. Poz. 996.
123. Gazeta Krakowska (Краків). – 1815. – 2 Sierpnia.
124. Gazeta Lwowska (Львів). – 1918. – 19 października.
125. Gazeta Warszawska (Варшава). – 1925. – Nr. 7. – Rok 151. – Roczniak 145.
126. Wołyń: tygodnik społeczny, polityczny i gospodarczy (Луцьк). – 1933. – № 10.

III. Опубліковані джерела

127. Бернштейн Н. Мое наследие. Книга девятая. Оринин – местечко мое / Н. Бернштейн. – Видавець Іуа Bernstein, 2009. – 194 с.
128. Боднарчук І. За Збруч / І. Боднарчук. – Торонто, 1993. – 58 с.
129. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху / Т. Бульба-Боровець. – Вінніпег: Волинь, 1981. – 327 с.
130. Ваушпасов С. На тревожных перекрёстках: записки чекиста / С. Ваушпасов. – Москва, 1988. – 510 с.
131. Винниченко В. Момент / В. Винниченко. – Харків: Рух, 1927. – 24 с.
132. Винничук Ю. Танго смерті / Ю. Винничук. – Харків: «Фоліо», 2012. – 379 с.
133. Вишня О. Берлінський день / О. Вишня. – Харків: Книгоспілка, 1930. – 46 с.
134. Вишня О. Вишневі усмішки закордонні / О. Вишня. – Харків: Книгоспілка, 1930. – 178 с.
135. Вишня О. Як із Харкова зробити Берлін? / О. Вишня. – Харків: Книгоспілка, 1930. – 12 с.
136. Вишня О. Як я не бачив Горького / О. Вишня. – Харків: Книгоспілка, 1930. – 46 с.
137. Галан Я. У білій гарячці. Драматичні твори. Художня проза. Публіцистика / Я. Галан. – Київ: «Наукова думка», 1983. – 591 с.
138. Декреты Советской власти. Т. II. 17 марта – 10 июля 1918 г. – Москва: Политиздат, 1959. – 698 с.
139. Дзержинский Ф. Избранные произведения / Ф. Дзержинский. – Москва, 1957. – 564 с.
140. Документы внешней политики СССР. – Т. II. – Москва: Госполитздат, 1958. – 778 с.
141. Документы внешней политики СССР. – Т. III. – Москва: Госполитздат, 1959. – 723 с.

142. Документы внешней политики СССР. – Т. IV. – Москва: Госполитздат, 1960. – 836 с.
143. Документы внешней политики СССР. – Т. V. – Москва: Госполитздат, 1961. – 807 с.
144. Документы внешней политики СССР. – Том 1. (7 ноября 1917 – 31 декабря 1918). – М., 1959. – 773 с.
145. Документы внешней политики СССР. – Том 7. 1 января – 31 декабря 1924 г. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1963. – 760 с.
146. Дорошенко И. Деятельность органов и войск государственной безопасности в период построения фундамента социализма и ликвидации эксплуататорских классов (1921–1932 гг.): Учебное пособие. – Ч. 2 / И. Дорошенко. – М.: Ордена Ленина Краснознаменный военный институт им. Ф. Э. Дзержинского, 1960. – 291 с.
147. Журналы заседаний Временного правительства. – Т. 1. Март – апрель 1917 года // Архив новейшей истории. Серия «Публикации». Т. VII. Москва, 2001. – 448 с.
148. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. – Т. 2. Ноябрь 1929 – декабрь 1930 / Н. Ивницкий. – Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 927 с.
149. История советской разведки. Сборник документов по истории оперативной деятельности органов и войск ОГПУ. Выпуск третий (1926–1929 гг.). – М.: ВШ КГБ при СМ СССР, 1961.
150. Ирчан М. Дванадцять: драма на 5 дій. 3-тє виправл. вид. / М. Ирчан. – Київ: Західня Україна, 1930. – 99 с.
151. Кассиль Л. Вратарь республики / Л. Кассиль. – М.: Детгиз, 1939. – 280 с.
152. Київ. Схематичний плян. – К.: Видавництво «Пролетарська правда», Трест «Київ-Друк», 1930.
153. Колективізація та Голодомор на Славутчині. Збірник документів. Упорядкування, передмова та коментарі В. Г. Берковського. – Київ-Хмельницький: ПП Цюпак А.А., 2013. – 416 с.

154. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів: 1897–1906. Українська Студентська Громада в Харкові і Революційна Українська Партія (РУП) / Ю. Коллард. – Торонто: Срібна сурма, 1972. – 223 с.
155. Кондурашкин И. Частный капитал перед советским судом. Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам. 1918–1926 / И. Кондурашкин. – Москва, 1927. – 240 с.
156. Красная книга. Сборник дипломатических документов о русско-польских отношениях с 1918 по 1920 г. Предисл. Г. Чичерина. – М.: Госиздат, 1920. – 120 с.
157. Кревецкий І. Справа поділу Галичини в рр. 1846–1850 // Записки НТШ. – Т. 94. – Кн. 2. – Львів, 1910. – С. 64–67.
158. Куприн А. Лунной ночью / А. Куприн. – Москва: Рипол Классик, 2018. – 614 с.
159. Куприн А. Собрание сочинений в 9 томах. Т. 1 / А. Куприн. – М.: Худ. литература, 1970. – 512 с.
160. Лебедев-Кумач В. Избранное. Стихотворения. Песни / В. Лебедев-Кумач. – Москва: Художественная литература, 1984.
161. Лепкий Б. Пачкар. Оповіданє для народу / Б. Лепкий. – Філадельфія: З друкарні «Америки», 1918. – 32 с.
162. Липа Ю. Ліки під ногами! Про лікування рослинами / Ю. Липа. – Краків – Львів: Українське видавництво, 1943. – 111 с.
163. Лифарь С. Страдные годы / С. Лифарь. – К., 1994.
164. Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 / Под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова. – М.: МФД, 2003. – 912 с.
165. Маковей О. Вибране / О. Маковей. – К.: «Школа», 2008. – 192 с.
166. Макотинский М. Борьба с контрабандой и надзор прокуратуры / М. Макотинський // Вестник советской юстиции. – № 8. – 1925.
167. На порозі нового шкільного року. («Руський» чи «український»?) // Наша школа. – Львів; Чернівці, 1913.

168. Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з Української революції / О. Назарук. – Відень, 1920. – 344 с.
169. Петлюра С. Статті, листи, документи. Видано в тридцяті річницю з дня смерті Симона Петлюри. 1926–1956 / С. Петлюра. – Нью Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1956. – 480 с.
170. Пограничные войска СССР. 1918–1928: Сборник документов и материалов / Составители: Е.Д. Соловьев, А.И. Чугунов (ответственные составители), Е.В. Сахарова, Н.А. Скворцова, В.А. Червяков. – Москва: Издательство «Наука», 1973. – 928 с.
171. Свидницький А. Роман. Оповідання. Нариси. / А. Свидницький. – К.: Наукова думка, 1985. – 577 с.
172. Собрание Законов и распоряжений Рабоче крестьянского правительства СССР (СЗ СССР). – № 17. – 1924. – С. 159.
173. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик за 1934 г. – № 33. – М.: Управление делами Совета министров СССР, 1948. – С. 255.
174. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. – Москва, 1942. – 1483 с.
175. Соколів А. Найбільше добро – правда / А. Соколів. – Вінніпег: Накладом Видавничої Фундації Гуменюків, 1980. – 435 с.
176. Спогади Степана Мартюка (1925 р. н.). Машинопис / С. Мартюк. – Торонто, 1997.
177. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / Ред. В. Верстюк. – Київ: Наук. думка, 1996. – 590 с.
178. Феденев Д. Борьба с контрабандой в СССР. Контрабанда и борьба с ней: по материалам Главного таможенного управления / Д. Феденев. – М.: РИО НКВД, 1925.
179. Фортуна В. З минулих літ: спомини / В. Фортуна. – Л.: Смолоскип, 2005. – 270 с.
180. Цегельський Л. Звідки взялися і що значать назви «Русь» і «Україна»? / Л. Цегельський. – Львів, 1907. – 91 с.

181. Чернушевич М. Материалы к истории пограничной стражи. Ч. 1: Служба в мирное время / М. Чернушевич. – СПб, 1900.
182. Шкляр В. Чорний Ворон / В. Шкляр. – Київ: Ярославів Вал, 2009. – 356 с.
183. Юрченко В. Пекло на землі / В. Юрченко. – Львів: «Червона калина», 1994. – 376 с.
184. Akty i dokumenty dotyczące sprawy granic Polski na konferencji Pokojowej w Paryżu 1918–1919. T. I. – Paryż, 1920. – 133 s.
185. Ancel J. Géopolitique / J. Ancel. – Paris: Delagrave, 1936. – 120 p.
186. Baranowski W. Rozmowy z Piłsudskim / W. Baranowski // «Niepodległość». T. XVIII. – Z. 1. – 1938. – S. 50–51.
187. Bartosiewicz K. Utworzenie Królestwa Kongresowego / K. Bartosiewicz. Kraków, 1916. – S. 8–9.
188. British Foreign Office British and Foreign State Papers. 1814–1815. Volume II (Annex I. TRAITE entre la Russie l'Autriche, relatif à la Pologne – Signé à l'Vienne, le 21 Avril/3 Mai, 1815). – Foreign Office-London: James Rigway and Sons, Piccadilly, 1839. – 987 s.
189. Dmowski R. Polityka polska i odbudowanie państwa / R. Dmowski. – Schltersche, Hanower, 1947.
190. Dokumenty i materiały do stosunków polsko-radzieckich. T. 2. – Warszawa, 1961.
191. Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9.XII.1931 r.: Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe: województwo tarnopolskie. Seria C. – Zeszyt 78. – Warszawa, 1938. – 300 s.
192. Jabłonowski M., Prochwicz J. O Niepodległą i granice. T. 4, Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939. Wybór dokumentów / M. Jabłonowski, J. Prochwicz. – Warszawa – Pułtusk, 2001. – 332 s.
193. Korpus Ochrony Pogranicza w czwartą rocznicę objęcia służby na granicach Rzeczypospolitej. 1927–1928. / Red. F. Jamka-Koperski. – Warszawa: Wydawnictwo Oficerów i Szeregowych Korpusu Ochrony Pogranicza, 1928.

194. Korpus Ochrony Pogranicza: w drugą rocznicę objęcia służby na wschodniej granicy Rzeczypospolitej. 1925–1926. / Red. S. Falkiewicz. – Warszawa: Wydawnictwo Oficerów i Szeregowych Korpusu Ochrony Pogranicza, 1926.
195. Korpus Ochrony Pogranicza: w trzecią rocznicę objęcia służby na wschodniej granicy Rzeczypospolitej. 1926–1927 / Red. F. Jamka-Koperski. – Warszawa: Wydawnictwo Oficerów i Szeregowych Korpusu Ochrony Pogranicza, 1927.
196. Korpus Ochrony Pogranicza. w siódmą rocznicę objęcia służby na granicach Rzeczypospolitej 1930–1931 / Red. F. Jamka-Koperski. – Warszawa: Wydawnictwo Oficerów i Szeregowych Korpusu Ochrony Pogranicza, 1931.
197. Korpus Ochrony Pogranicza w piątą rocznicę objęcia służby na granicach Rzeczypospolitej. 1928–1929 / Red. F. Jamka-Koperski. – Warszawa: Wydawnictwo Oficerów i Szeregowych Korpusu Ochrony Pogranicza, 1929.
198. Kowalczewski B. Przygody Władka nad granicą. Biblioteczka żołnierza Korpusu ochrony pogranicza / B. Kowalczewski. – Nr. 4. – Warszawa, 1932. – 102 s.
199. Król K. Jan Paweł Woronicz: znakomity poeta i mówca, wielki patriota polski / K. Król. – Warszawa: Wydawnictwo Imienia M. Brzezińskiego, 1919. – 55 s.
200. Kumaniecki K. Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912 – styczeń 1924 / K. Kumaniecki. – Warszawa-Kraków, 1924. – 796 s.
201. Maliszewski E. Wschodnie granice Polski: mapa / E. Maliszewski. – Warszawa, 1920.
202. Maruszewski A. Ochrona granic w dawnej Polsce i dzisiaj / A. Maruszewski. – Warszawa: Biblioteczka Żołnierza Korpusu Ochrony Pogranicza, 1936. – 103 s.
203. Norem O. Timeless Lithuania / O. Norem. – Chicago: Amerlith Press, 1943. – 299 p.
204. Nota polska z 17.III.1938 roku // Polskie dokumenty dyplomatyczne, 1938. – Warszawa, 2007. – 894 s.
205. Piasecki S. Kochanek Wielkiej Niedźwiedzicy / S. Piasecki. – Wydawnictwo LTW, 2007. – 384 s.
206. Piłsudski J. O państwie i armii. Wybór pism / J. Piłsudski. – Warszawa, 1985. – 343 s.

207. Rocznik Pamiątkowy (1931). – Grudziądz: Centrum Wyszkoenia Żandarmerii, 1931.
208. Romer E. Polska mapa administracyjna / E. Romer. – Warszawa-Lwow, 1920.
209. Rozkaz dzienny Komendanta PP XIII Okręgu w Łucku №13 dnia 24 marca. – Łuck: Druk. Kom. XIII Okręgu w Łucku, 1924 r.
210. Rozkaz dzienny Komendanta PP XIII Okręgu w Łucku. №8 dnia 20 lutego. – Łuck: Druk. Kom. XIII Okręgu w Łucku, 1924 r.
211. Schlieben, Wilhelm Ernst August. Oesterreich. B. Galizische Erbstaaten Koenigr: Galizien Kreis ... (to accompany) // Atlas von Europa nebst den Kolonien. Leipzig bei Georg Joachim Goschen 1828.
212. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 3. – Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880–1914.
213. Umowa polsko-ukraińska i konwencja wojskowa. Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko radzieckich / Red. N. Gąsiorowska-Grabowska, I. A. Chrienow. T. 2. Listopad 1918 – kwiecień 1920. – Warszawa, 1961. – 753 s.
214. Volumes of the League of Nations. Treaty Series. Publication of Treaties and International Engagements Registered with the Secretariat of the League of Nations. – Volume XV. – Printed for the «LEAGUE OF NATIONS» by IMPRIMERIES RV UNIES S. A. Lausanne (Switzerland), 1923. – 464 s.
215. Volumes of the League of Nations. Treaty Series. Publication of Treaties and International Engagements Registered with the Secretariat of the League of Nations. – Volume VI. 1921. – 413 s.
216. Volumina legum. Prawa, konstytucye y przywileie Królestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego y wszystkich prowincyi należących na walnych seymiech koronnych od Seymu Wiślickiego roku pańskiego 1347 aż do ostatniego Seymu uchwalone. – T. 8. – Petersburg, 1860. 623 s.
217. Wasilewski L. Kwestia Ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe / L. Wasilewski. – Warszawa, 1934. – 147 s.
218. Zych G. Wiry Zbrucza / G. Zych. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1990. – 256 s.

IV. Науково-документальні видання

219. Аджемоглу Д., Робінсон Д. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності / Д. Аджемоглу, Д. Робінсон. Пер. з англ. О. Дем'янчука. – К.: Наш Формат, 2016. – 440 с.
220. Алексієвець Л. Новітня історія Польщі (1918–1926) / Л. Алексієвець. – Київ–Тернопіль: Астон, 2002. – 320 с.
221. Алешковский И. Нелегальная миграция как феномен глобального мира / И. Алешковский // Век глобализации. – № 2(14). – 2014. – С. 129–136.
222. Беспамятных Н. Этнокультурное пограничье и белорусская идентичность: проблемы методологии анализа кросс культурных взаимодействий / Н. Беспамятных. – Минск, 2007. – С. 25–46.
223. Білобровець О. Державне будівництво і опозиційні військові формування на Волині в 1920–1923 рр. / О. Білобровець // Актуальні проблеми історії літератури Волині та Київщини: зб. наук. праць. – Житомир, 1999. – С. 348–352.
224. Бухаров А., Кальнин К., Кашлев Ю. На страже границь Отчества / А. Бухаров, К. Кальнин, Ю. Кашлев. – М.: Граница, 2012.
225. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1919–березень 1930 рр.) / В. Васильєв, Л. Віола. – Вінниця, 1997. – 536 с.
226. Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939) / І. Васюта. – Львів: Каменярь, 2006. – 335 с.
227. Вахула М. Партизанський рейд під керівництвом С. Мельничука і П. Шеремети 1922 р. та версії цієї події в історіографії / М. Вахула // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету: зб. наук. пр. – Вип. 12. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2011. – С. 189–200.
228. Вегеш М. Тарас Бульба-Боровець і «Польська Січ» / М. Вегеш // Carpatica Carpatika. – № 22: Проблеми історії, політології, етнології та літературознавства. – Ужгород: Вид-во УжНУ, 2003. – С. 77–107.

229. Вендланд А. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848–1915 / А. Вендланд. – Львів: Літопис, 2015. – 688 с.
230. Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1914–1923 рр. – Т. 2 / В. Верига. – Львів, 1998. – 504 с.
231. Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір / Я. Верменич // Регіональна історія України. – Вип. 6. – К., 2012. – С. 67–68.
232. Вісин В., Литвин М. Проект «Україна». Галичина та Волинь у складі міжвоєнної Польщі / авт.-упоряд. М. Литвин. – Харків: Фоліо, 2017. – 448 с.
233. Вовчак В., Тесленко О., Самченко О. Мала гідроенергетика України. Том 1: Аналітичний огляд / В. Вовчак, О. Тесленко, О. Самченко. – Київ: Інститут проблем екології та енергозбереження, 2018. – 181 с.
234. Волинь пам'ятає. Відлуння на Волині Голодомору 1932–1933 років у Радянській Україні. Науково-документальне видання / Автори упорядн. М. Кучерепа, В. Ткачук. – Луцьк: РВГ «Науковий центр історичних студій Волині», 2008. – 432 с.
235. Воронов В. Рассекречено. Правда об острых эпизодах советской эпохи / В. Воронов. – Москва: Алгоритм, 2018. – 512 с.
236. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. 1: Революційна українська партія (РУП) / О. Гермайзе. – К., 1926. – 388 с.
237. Гетьманчук М. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) / М. Гетьманчук. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2008. – 432 с.
238. Гольдельман С. Жидівська національна автономія в Україні. 1917–1920 / С. Гольдельман // Праці Історично-Філософської Секції НТШ. – Т. 182. – Мюнхен–Париж–Єрусалим: «Дніпрова хвиля», 1967. – 138 с.
239. Гошко Ю. Тернопільщина в складі Росії (1810–1815 рр.) / Ю. Гошко. – Львів, 1957. – 29 с.
240. Граница: вехи истории пограничных войск Беларуси / Составитель В. Мищенко; авторы текста: В. Мищенко, В. Нестерович, Л. Спаткай. 2-е издание,

исправленное и дополненное. – Минск: Международный центр культуры книги, 2005. – 79 с.

241. Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько польського військово політичного співробітництва 1917–1921 рр. / Б. Гудь, В. Голубко. – Львів, 1998. – 67 с.

242. Гуменний С. Нелегальні міграції на кордоні між Республікою Польща та УСРР напередодні та під час Голодомору 1932–1933 рр. / С. Гуменний // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Випуск 1(140). – Київ, 2019. – С. 18–23.

243. Гуменний С. Нелегальні міграції як елемент соціально-економічної дійсності Тарнопольського воєводства Республіки Польща / С. Гуменний // Україна-Європа-Світ. – Вип. 21. – 2018. – С. 70–77.

244. Гуменний С. Утворення Корпусу охорони прикордоння (КОП) на радянсько-польському кордоні у 1924 р. / С. Гуменний // Шевченківська весна – 2019. Історія: матеріали XVII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. – К., 2019. – С. 114–118.

245. Гуменний С. Нелегальні міграції на українському відрізку радянсько-польського кордону в 1920–1930-х роках / С. Гуменний // Польські студії (Studia Polskie). – Том XI–XII. – Варшава – Київ, 2019. – С. 172–200.

246. Гуцульські говірки. Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – 232 с.

247. Деда: дайджест публікацій о беларуской истории / Составление, научное редактирование А. Е. Тараса. – Выпуск 13. – Минск, 2014. – 320 с.

248. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / Н. Дейвіс. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2008. – 1080 с.

249. Дем'янюк О. Волинь та Галичина в українсько польських стосунках у 1919 р. / О. Дем'янюк // Вісник Національного ун-ту «Львівська політехніка». Держава та армія. – № 584. – 2007. – С. 113–119.

250. Дмитриева С. Лимология: учебное пособие / С. Дмитриева. – Воронеж, 2008. – 112 с.

251. Дубинский И. Особый счет / И. Дубинский. – М.: Воениздат, 1989. – С. 18–19.
252. Дюллен С. Уплотнение границ. К истокам советской политики. 1920–1940-е. / С. Дюллен. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – 277 с.
253. Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В. – Київ: «Наукова думка», 2003. – 688 с.
254. Енциклопедія історії України: Т. 10: Т–Я. – Київ: «Наукова думка», 2013. – 688 с.
255. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е–Й. – Київ: «Наукова думка», 2005. – 672 с.
256. Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла–Мі. – Київ: «Наукова думка», 2009. – 790 с.
257. Енциклопедія історії України: Т. 4. – Київ: «Наукова думка», 2007. – 528 с.
258. Єременко Т. Політичні та дипломатичні відносини Радянської України з Польською Республікою (1921–1923 рр.) / Т. Єременко // Український історичний журнал. – № 4. – 1998. – С. 56–70.
259. Єременко, Т. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ століття / Т. Єременко // Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ століття. – 1994. – № 5. – С. 40–41.
260. Жив'юк А., Марчук І. Політичні репресії тоталітарної доби на Рівненщині: від «червоного терору» до боротьби з інакодумцями. Реабілітовані історією. Рівненська область. Книга перша / А. Жив'юк, І. Марчук. – Київ – Рівне, 2006. – 578 с.
261. Жюгжда Ю., Файнгаукас Д. Революционное движение в немецких войсках в Литве 1918–1919 / Ю. Жюгжда, Д. Файнгаукас // Новая и новейшая история. – № 3. – 1957. – С. 36.
262. Зашкільняк Л. Історія України у Львівському університеті в 1921–1939 рр. / Л. Зашкільняк // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – Т. 169. – Київ, 2015. – С. 42 – 46.
263. Зашкільняк Л. Україна і Польща в ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння / Л. Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – № 17. – Львів, 2008. – С. 3–18.

264. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
265. Зданович А. Польский крест советской контрразведки. Польская линия в работе ВЧК НКВД. 1918–1938 / А. Зданович. – М.: Крафт+, 2017. – 498 с.
266. Зінкевич Р. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939) / Р. Зінкевич // *Wieki Stare i Nowe Tom specjalny*. – Katowice: Uniwersytet Śląski, 2012. – S. 59–74.
267. Иоффе Г. Революционер: Жизнь и смерть Бориса Савинкова / Г. Иоффе // *Новый исторический вестник*. – № 23. – 2010. – С. 89–93.
268. История дипломатии. – Т. 3: Дипломатия в период подготовки второй мировой войны: (1919–1939 гг.) / Под редакцией В. П. Потемкина. – Москва – Ленинград: Государственное издательство политической литературы, 1941–1945. – 883 с.
269. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. 1879–1926 / В. Іванис. – Торонто, 1952. – 255 с.
270. Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 рр: навч. посібн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. – Київ, 2004. – 256 с.
271. Кабачинський М. Історія кордонів та Прикордонних військ України: монографія / М. Кабачинський. – Хмельницьким: Видавництво Хмельницької міської друкарні, 2000. – 215 с.
272. Кабачинський М. Історія охорони кордонів України: Монографія / М. Кабачинський. – Хмельницький: Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби імені Б. Хмельницького. 2005. – 355 с.
273. Какурин Н., Меликов В. Гражданская война в России: война с белополяками / Н. Какурин, В. Меликов. – М., 2002. – 754 с.
274. Кліш А. Кирило Студинський: життя та діяльність: монографія / А. Кліш. – Тернопіль: В-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – 220 с.
275. Книш З. Є. Коновалець в очах молодшої генерації УВО. Євген Коновалець та його доба / З. Книш. – Мюнхен: Фундація імені Є. Коновальця, 1974. – 1019 с.
276. Коленко Н. Тактика советских пограничных войск, основные этапы и перспективы ее развития / Н. Коленко. – М, 1975.

277. Копилов С., Задорожнюк А. Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. / С. Копилов, А. Задорожнюк. – Кам'янець Подільський: Аксіома, 2011. – 124 с.
278. Коріненко П. Новітня історія України (1900–1939) / П. Коріненко. – Ч. III. – Тернопіль, 2007. – 416 с.
279. Котляр О. Визначення поняття – біженець у міжнародних документах / О. Котляр // Адвокат. 2013. – № 6. – С. 36–40.
280. Красносілецький Д. Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УСРР у 1920–1924 рр. / Д. Красносілецький. – Хмельницький: ХНУ, 2009. – 244 с.
281. Кузенко В. Поняття та сутнісні характеристики категорії – мігрант / В. Кузенко // Ефективність державного управління: Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2008. – Вип. 14/15. – С. 88–95.
282. Кульчицький С. Проблема кордону між Україною і Польщею в радянській політиці 1919–1921 рр. Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К., 1993. – С. 188–199.
283. Курінна І. Брати Лифарі та агентурна розробка ДПУ УСРР «Артисти» / І. Курінна // Український історичний журнал. – № 6. – 2010. – С. 189–194.
284. Лаврентьев Ю. Привлечение населения приграничных районов к охране государственной границы СССР. Учебное пособие для курсантов пограничных военных училищ КГБ СССР / Ю. Лаврентьев. – М., 1977.
285. Линдер И. Спецслужбы России за 1000 лет / И. Линдер. – М.: Рипол Классик, 2008. – 784 с.
286. Линдер И., Чуркин С. Красная паутина: тайны разведки Коминтерна, 1919–1943 / И. Линдер, С. Чуркин. – М., 2005. – 686 с.
287. Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва / М. Литвин, К. Науменко. – Львів: «Каменяр», 1991. – 200 с.
288. Літкевич В. Історія села П'ятничани. Хмельницька область, Чемеровецький район (1493–1960 роки) / В. Літкевич. – Київ, 2011. – 252 с.

289. Луферчик Е. Русификация как средство решения польского вопроса во второй половине XIX – начале XX в. / Е. Луферчик // Весник БДУ. – Сер. 3, Гісторыя. Эканоміка. Права. – № 3. – 2016. – С. 21–26.
290. Лянной В. К вопросу об определении понятия «Нелегальная миграция». Пробелы в российском законодательстве / В. Лянной // Юридический журнал. – № 2. – 2011. – С. 64.
291. Макарчук С. Західна Волинь у 20–30-х роках XX ст. (етносоціальні та політичні відносини в краї) / С. Макарчук // «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність». – № 17. – 2008. – С. 226–238.
292. Макотерський Ю. Чи спокій віднайдуть невинно убієнні / Ю. Макотерський. – Чортків, 2004. – 68 с.
293. Мельнікаў І. Заходнебеларуская Атлантада 1921–1941 гг. / І. Мельнікаў. – Мінск, 2014. – 429 с.
294. Мизак Н. За тебе свята Україно. Південне Надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН-УПА / Н. Мизак. – Чернівці: «Буковина», 1998. – 447 с.
295. Мизак Н., Горбатюк В. За тебе, свята Україно. Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА: Книга п'ята / Н. Мизак, В. Горбатюк. – Чернівці: «Букрек», 2006. – 352 с.
296. Миронець Н. Олена Теліга / Н. Миронець. – Київ, 2008. – 64 с.
297. Михалюк М. Економічна криза 1929–1933-х рр. у фейлетонах Романа Купчинського (за матеріалами газети «Діло») / М. Михалюк // Наукові записки: Вип. 3(36). – Л.: Українська академія друкарства, 2011. – С. 154–161.
298. Мірчук П. Нариси історії Організації українських націоналістів. 1920–1939 / П. Мірчук. – Т. 1. – Львів, 1999. – 597 с.
299. Місінкевич Л. «Великий терор» 1937–1938 рр. на Хмельниччині / Л. Місінкевич // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – № 1(28). – 2007. – С. 121–135.
300. На страже границ Отечества. История пограничной службы. Краткий очерк. – М.: Граница, 1998. – 607 с.

301. Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940 / Упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 528 с.
302. Новиков П. Революционное движение в Подольской губернии в годы первой русской революции (1905–1907 гг.) / П. Новиков. – Новосибирск, 1967. – 25 с.
303. Олійник Я., Гнатюк О. Територіальна ідентичність населення Подільського регіону: монографія / Я. Олійник, О. Гнатюк. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2017. – 223 с.
304. Папуга Я. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: Морально-політична і матеріальна допомога постраждалим / Я. Папуга. – Львів: Астролябія, 2008. – 248 с.
305. Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944. – Москва: Центрполиграф, 2010. – 668 с.
306. Плазова Т. Припинення бойових дій регулярною армією УНР восени 1920 р. / Т. Плазова // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – № 584: Держава та армія. – Львів, 2007. – С. 98–106.
307. Подкур Р. Місто на кордоні: Кам'янець-Подільський на початку 1920-х рр. / Р. Подкур // Регіональна історія України. – Вип. 8. – 2014. – С. 169–188.
308. Политбюро и крестьянство: Высылка, спецпоселение. 1930–1940 гг. – Книга I. – Москва. РОССПЭН, 2005. – 912 с.
309. Прапори Духа. Життя і творчість О. Теліги. – Видавництво «Сурма», на чужині, 1947. – 178 с.
310. Прокіп Н. Реакція Західної України та міжнародної спільноти на Голодомор 1932–1933 рр. в Україні / Н. Прокіп // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – № 693: Держава та армія. – 2011. – С. 181–187.
311. Рижский мир в судьбе белорусского народа. 1921–1953 гг. – В 2 кн. – Кн. 1. / Редкол.: А. Коваленя. – Минск: Беларуская навука, 2014. – 593 с.
312. Ріст і розвиток людини: підручник. В. С. Тарасюк, Н. В. Титаренко, І. Ю. Андрієвський. К.: Медицина, 2008. – 400 с.

313. Самбук С. Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX в. / С. Самбук. – Минск, 1980. – 223 с.
314. Самійленко В. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Переспіви та переклади. Статті та спогади / В. Самійленко. – Київ: «Наукова думка», 1990. – 609 с.
315. Сахаров А., Боханов А., Шестаков В. История России с древнейших времен до наших дней. – Т. 2. / А. Сахаров, А. Боханов, В. Шестаков. – Москва: Проспект, 2009. – 720 с.
316. Сварник Г. Кирило Студинський (До 150-річчя від народження) / Г. Сварник // «Вісник НТШ». – Число 60. – 2018. – С. 50–55.
317. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України / В. Сергійчук. – Київ: ПП Сергійчук М., 2008. – 560 с.
318. Сечкин Г. Граница и война: Пограничные войска в Великой Отеч. войне сов. народа 1941–1945 / Г. Сечкин. – Москва: Граница, 1993. – 464 с.
319. Симон Петлюра в молодості: збірка споминів / Під ред. А. Жука. – Львів: Видавництво кооперативу «Хортиця», 1936. – 105 с.
320. Скочиляс І. Свідчення жителів Борщівщини про голодомор і репресії на Радянській Україні / І. Скочиляс // Літопис Борщівщини. – Випуск п'ятий. Борщів, 1994. – С. 96–103.
321. Снайдер Т. Криваві землі. Європа поміж Гітлером та Сталіним: монографія / Т. Снайдер. – Київ: Грані-Т, 2011. – 448 с.
322. Снайдер Т. Чорна земля. Голокост як історія і як застереження / Т. Снайдер. – К.: «Медуза», 2017. – 400 с.
323. Слабошпицький М. Поет із пекла (Тодось Осьмачка) / М. Слабошпицький. – К.: Видавництво М. П. Коць, «Ярославів вал», 2013. – 368 с.
324. Снігур О. Ярмолинці: короткі історичні нариси / О. Снігур. – Хмельницький, 2000. – 47 с.
325. Соловей О. Військово-політичні аспекти польсько українських взаємин на території Волині у міжвоєнний період (1921–1939) / О. Соловей // Матеріали

Всеукраїнської наукової конференції «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть». – Житомир: Полісся, 2015. – С. 61–63.

326. Соловей О. Волинське прикордоння в умовах світової економічної кризи та колективізації й Голодомору в УРСР (кінець 20-х – 30-ті рр. ХХ ст.) / О. Соловей // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Серія: Історія. Вип. 3. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – С. 114–119.

327. Соловей О. Міграційні процеси на Волині у міжвоєнні роки (1918–1939): український вимір: монографія / О. Соловей. – Хмельницький: Цюпак, 2017. – 263 с.

328. Соловей О. Прикордонні конфлікти на Волині у 20-ті рр. ХХ ст. / О. Соловей // Військово науковий вісник Львівського ордена Червоної Зірки інституту Сухопутних військ ім. Петра Сагайдачного Національного ун-ту «Львівська політехніка». – Вип. 11. – Львів, 2009. – С. 298–312;

329. Спаткай Л. Пограничная летопись Беларуси. Книга VII. Польская пограничная охрана на территории Западной Беларуси (март 1921 г. – сентябрь 1939 г.) / Л. Спаткай. – Минск, «Издательские решения», 2017.

330. Степаков В. Спецназ России / В. Степаков. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2002.

331. Сучасний тлумачний словник української мови: 50000 слів / За заг. ред д-ра філол. наук, проф. В. Дубічинського. – Харків: «Школа», 2006. – 832 с.

332. Тернопільщина: фотоальбом. – Київ: Мистецтво, 1987.

333. Тернопільщина: історія міст і сіл у 3-х томах. – Т. 1. – Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2014. – 668 с.

334. Тимошенко Б. Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар / Б. Тимошенко. – Київ: Фундація ім. О. Ольжича, 1995. – 237 с.

335. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української народної республіки / Я. Тинченко. – Т. I. – Київ, 2007. – 535 с.

336. Топчієв О. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: Навчальний посібник / О. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.

337. Турчак О. Вибори 1922 р. до польського Сейму і Сенату: історико правові аспекти / О. Турчак // «Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право». – Вип. 29. – Т. 1. – Ужгород, 2014. С. 49–52.
338. Українська радянська енциклопедія: 1-ше видання (в 17-ти томах) – Т. 16: Цементация - Ђ. / Гол. ред.: Микола Бажан. – Київ: Головна редакція УРЕ, 1964.
339. Франко І. Зібрання творів: у 50-т. / І. Франко. – Т. 49. – Київ: «Наукова думка», 1986. – 810 с.
340. Цветков Г. Міжнародні відносини і зовнішня політика 1917–1945 рр. / Г. Цветков. – Київ, 1997. – 232 с.
341. Часовые советских границ: краткий очерк истории пограничных войск СССР / В. Иванов, Ю. Кисловский, В. Андрианов. 2-е изд. доп. – Москва: Политиздат, 1983. – 318 с.
342. Чорновол І. Теорія компаративних фронтів / І. Чорновол // Регіональна історія України. – Вип. 3. – К., 2009. – С. 41–66.
343. Чорпіта Я. Чортків. Історико-краєзнавчий нарис / Я. Чорпіта. – Київ: Редакція газети «Ділова Україна», 1993. – 64 с.
344. Шелюк Л. Українська державність у 1920–1923 рр. та її знищення більшовицькою владою / Л. Шелюк // Вісник Національного Університету «Львівська Політехніка». – № 784. – 2014. – С. 139.
345. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. Переклад з англійської. Вид. друге / Р. Шпорлюк. – К.: Дух і літера, 2016. – 552 с.
346. Энциклопедия истории Беларуси: У 6 т. – Т. 5. – Мн., 1999. – 592 с.
347. Юрій М. Етнологія: навчальний посібник / М. Юрій. – К.: Дакор, 2006. – 406 с.
348. Anderson M. Frontiers: Territory and State Formation in the Modern World / M. Anderson. – Oxford: Polity, 1996.
349. Balawajder G. Granica państwa jako kategoria wielowymiarowa / G. Balawajder // Pogranicze. Polish Borderlands Studies. – Rocznik 2013. – Tom 1. – Numer 1. – S. 44–56.
350. Balawajder G. Granica polsko-czeska w kontekście integracji europejskiej. Różne aspekty ewolucji funkcji granicy / G. Balawajder // Śląsk Opawski i Opolski w kierunku standardów europejskich. – Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2003.

351. Bański J. Granica w badaniach geograficznych – definicja i próba klasyfikacji / J. Bański // *Przegląd Geograficzny*. – Nr 82(4). – 2010. – S. 489–508.
352. Bartlett, J., Kotrlik, J., Higgins C. Organizational research: Determining appropriate sample size for survey research / J. Bartlett, J. Kotrlik, C. Higgins // *Information Technology, Learning, and Performance Journal*. – № 19 (1). – 2001. – S. 43–50.
353. Barwiński M. Pogranicze jako przedmiot badań geografii politycznej / M. Barwiński // *Pogranicze. Polish Borderlands Studies*. – T. 2. – Nr 1. – 2014. S. 46–48.
354. Batowski H. Linia Curzona a była Galicja Wschodnia. «Z dziejów stosunków polsko radzieckich. Studia i materiały» / H. Batowski. – T. III. – 1968. – S. 173–174.
355. Batten B. Frontiers and boundaries of pre-modern Japan / B. Batten // *Journal of Historical Geography*. – №25(2). – 1999. – S. 166–182.
356. Beauvois D. Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914 / D. Beauvois, przeł. K. Rutkowski. – Lublin: Towarzystwo Opieki nad Archiwum Instytutu Literackiego w Paryżu i Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, 2005.
357. Borek P. Polskie kontruderzenie znad Wieprza i walki na południowym Podlasiu w ostatniej fazie Bitwy Warszawskiej 1920 r. / P. Borek // *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. – Tom X. – Radzyń Podlaski, 2014. – S. 437–460.
358. Brown K. A Biography of No Place. From Ethnic Borderland to Soviet Heartland / K. Brown. – Cambridge, MA; London: Harvard University Press. 2005. – 308 p.
359. Bruski J. Porządek ryski i czynniki jego destabilizacji. Kwestia ukraińska i białoruska w stosunkach polsko sowieckich 1921–1926 / J. Bruski // *Zapomniany pokój. Traktat ryski. Interpretacje i kontrowersje. 90 lat później* / Pod redakcją Sławomira Dębskiego. – Warszawa: Centrum Polsko Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, 2013. – S. 318.
360. Bruski J. Sojusz polsko-ukraiński 1920 r.: Piłsudski, Petlura i próba geopolitycznej przebudowy Europy Wschodniej. O granice, niepodległość i cywilizację: szkice o wojnie polsko bolszewickiej / J. Bruski. – Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2017. – S. 103–120.

361. Carrie R. *Diplomatic History of Europe since the Congress of Viena* / R. Carrie. – London, 1958. – 764 s.
362. Centek J. *Bitwa pod Gorlicami, Małe Verdun czy Operacja Tarnowsko Gorlicka. Regionalna polityka historyczna* / J. Centek // *Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej Znaki Pamięci V – Bitwa gorlicka, jej znaczenie i skutki*. Gorlice, 2012. S. 5–14.
363. Cichoracki P. *Stołpce – Łowcza – Leśna 1924. II Rzeczpospolita wobec najpoważniejszych incydentów zbrojnych w województwach północno-wschodnich* / P. Cichoracki. – Łomianki: Wydawnictwo LTW, 2012. – 340 s.
364. Ćwiąg H. *Działalność wywiadu sowieckiego na polskim pograniczu w latach trzydziestych* / H. Ćwiąg. – Warszawa, 1995. – S. 33–34.
365. Czarnowski R. *Kresy: krwawe dzieje* / R. Czarnowski. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 2018. – 219 s.
366. Dąbrowski D. *Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej). 1938–1939* / D. Dąbrowski. – Toruń, 2007. – 413 s.
367. Danielewicz K. *Lwowska ekspozytura wywiadu. Działalność ekspozytury nr 5 SG we Lwowie w latach 1921–1939* / K. Danielewicz. – Toruń, 2017. – 494 s.
368. Danielewicz K. *Udział Ekspozytury Wewnętrznej nr 5 Oddziału II Sztabu Generalnego we Lwowie w przygotowaniach i przeprowadzeniu drugiego pochodu zimowego gen. Jurko Tiutiunnyka w listopadzie 1921 roku* / K. Danielewicz // *Polski wywiad wojskowy 1918–1945. Materiały pod redakcją: P. Kołakowskiego i A. Pepłońskiego*. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2006. – S. 130–164.
369. Davies N. *Boże igrzysko. Historia Polski*. / N. Davies. – T. 2 *Od roku 1795*. – Kraków: Wydawnictwo Znak, 1991.
370. De Certeau M., Julia D. *Une ethnographie de la langue: L'enquête de Grégoire sur les patois* / M. De Certeau, D. Julia // *Annales. Histoire, Sciences Sociales*. – № 30(1). – 1975. – P. 3–41;
371. Deszczyński M. *Ostatni egzamin. Wojsko Polskie wobec kryzysu czechosłowackiego 1938–1939* / M. Deszczyński. – Warszawa, 2003. – 497 s.

372. Dominiczak H. Dzieje kresów i granicy państwa polskiego na Wschodzie. Od czasów najdawniejszych do roku 1945 / H. Dominiczak. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2018. – 466 s.
373. Dominiczak H. Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939 / H. Dominiczak. – Warszawa, 1992. – 287 s.
374. Dominiczak H. Granice państwa i ich ochrona na przestrzeni dziejów: 966–1996 / H. Dominiczak. – Warszawa 1997. – 409 s.
375. Donnan H., Wilson T. Granice tożsamości, narodu, państwa / H. Donnan, T. Wilson. – Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2007.
376. Eberhardt P. Linia Curzona jako wschodnia granica Polski – geneza i uwarunkowania polityczne / P. Eberhardt // *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*. – XLVI. – 2008. – S. 127–157.
377. Eberhardt P. Polska i jej granice. Z historii polskiej geografii politycznej / P. Eberhardt. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2004. – 302 s.
378. Feduszka J. Bitwa pod Boremlem 18–19 kwietnia 1831 r. / J. Feduszka // *Teka Komisji Historycznej*. – Vol VIII. – Oddział PAN w Lublinie, 2011. – S. 124–125.
379. Formacje graniczne 1918–1939. Na granicach II Rzeczypospolitej. – Szczecin: Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Oddział w Szczecinie, 2019. – S. 22–26.
380. Fraundorfer F., Engels C., Nister D. Topological mapping, localization, and navigation using image collections / F. Fraundorfer, C. Engels, D. Nister // *IEEE/RSJ International Conference on Intelligent Robots and Systems*, 2007. – S. 3872–3877.
381. Glossary on Migration. International Organization for Migration. – Geneva: 2004.
382. Głowacka L., Żak A. Osadnictwo wojskowe na Wołyniu w latach 1921–1939 / L. Głowacka, A. Żak // *Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej*. Warszawa, 2006. – № 28. – S. 140–164.
383. Goclon J. Polsko-radziecki traktat pokojowy zawarty w Rydze w 1921 r. (aspekty polityczno narodowościowe) / J. Goclon // *Przegląd Nauk Historycznych*. R. VIII. – № 1. – Łódź, 2009. – S. 112–113.

384. Grobelski W. Formacje graniczne II Rzeczypospolitej / W. Grobelski // «Roczniki wydziału nauk prawnych i ekonomicznych KUL». – Tom VIII–IX. Zeszyt 1. – 2012–2013. – S. 253–282.
385. Grochalski S. Granica – instytucja z przeszłością i niezdefiniowana przyszłością. Collegium Opole 2009 / S. Grochalski // Od Okrągłego Stołu do obalenia Muru Berlińskiego i Aksamitnej Rewolucji. Polacy – Niemcy – Czesi – nowe wartości, nowe relacje. – Opole: PIN-Institut Śląski, 2010.
386. Grzegorzczak T. Front podolski w wojnie polsko-rosyjskiej w 1920 r. / T. Grzegorzczak // Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego. – T. 1. – № XXIV. – 2010. – S. 157–173.
387. Hartshorne R. Suggestions on the terminology of political boundaries / R. Hartshorne // Annals of the Association of American Geographer. – № 22. – 1936. – P. 6–57.
388. Hayes C. The Historical Evolution of Modern Nationalism / C. Hayes. – New York: Macmillan, 1950. – 327 p.
389. Historia Polski w liczbach ludność, terytorium. – Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 1994. – 205 s.
390. Homa T. SJ. Wprowadzenie. Wolne, niepodległe i ściśle neutralne Miasto Kraków w doniesieniach «Gazety Krakowskiej» (16 lipca – 22 października 1815 r.) / T. SJ. Homa // Narodziny Rzeczypospolitej Krakowskiej. Relacje – Obrazy – Wspomnienia. – Kraków: Akademia Ignatianum w Krakowie, 2016. – 300 p.
391. Humennyi S. Nielegalne przekraczanie granicy sowiecko-polskiej w latach 1921–1939 / S. Humennyi. – Częstochowa, 2017. – 107 s.
392. Humennyj S. «Płonąca granica». Działalność szpiegowska w kontekście nielegalnych migracji na wschodniej granicy II Rzeczypospolitej (na przykładzie województwa tarnopolskiego) / S. Humennyi // Pamięć i Sprawiedliwość. Pismo naukowe poświęcone historii najnowszej. – № 33. – Warszawa, 2019. – S. 327–343.
393. Jabłonowski M. Wywiad Korpusu Ochrony Pogranicza 1924–1939 / M. Jabłonowski. – Warszawa, 2004. – 326 s.

394. Jagielski A. Pogranicze polsko-czeskie jako problem badawczy. Strefa pograniczna Polska-Czechy. Procesy transformacji i rozwoju / A. Jagielski. – Opole: PIN-Institut Śląski, 1995.
395. Jēkabsons Ē. Latvijas un Polijas robeža 1919–1939. gadā / Ē. Jēkabsons // Daugavpils Universitātes Humanitārās fakultātes XII Zinātnisko lasījumu materiāli. – Vēsture. VI sējums, I daļa. – Daugavpils: Daugavpils Universitātes izdevniecība Saule, 2003. – S. 69–79.
396. Karpus Z. Pobyt żołnierzy Ukraińskiej Republiki Ludowej w obozach w Polsce w latach 1920–1924 / Z. Karpus // Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi. Toruń, 1996. – S. 456–459.
397. Karpus Z. Rosjanie i Ukraińcy na Pomorzu w latach 1920–1939 / Z. Karpus // Mniejszości narodowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX w. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1998. – S. 107–108.
398. Karpus Z. Ukraiński sojusznik Polski w wojnie 1920 roku. Walka oddziałów ukraińskiej republiki ludowej z boku wojska polskiego i ich dalsze losy / Z. Karpus // Biuletyn IPN. – № 7–8 (116–117). – Warszawa, 2010. – S. 16–33.
399. Kępa I. Aktywność Romana Dmowskiego w latach 1915–1920 w materiałach archiwalnych Muzeum Niepodległości / I. Kępa // Niepodległość i Pamięć. – № 23/1 (53). – 2016. – S. 281–285.
400. Kieniewicz S. Czasy Księstwa Warszawskiego. Historia Polski / S. Kieniewicz. – T. 2. – Warszawa, 1958.
401. Klimecki M. 1919 Czortków. Zwycięskie bitwy Polaków / M. Klimecki. – T. 27. – Warszawa: Edipresse – Bellona, 2015. – 94 s.
402. Kmiecik T. Traktat ryski i jego konsekwencje 1919–1923 / T. Kmiecik // Studia z Dziejów Wojskowości. – T. III. – 2014. – S. 215–253.
403. Kochanowski J. Od Dźwiny do Dniestru. Działalność Mieszanej Komisji Granicznej na Wschodzie 1921–1922 / J. Kochanowski // Przegląd Historyczny. Tom 85. – Nr. 1–2. – 1994. – S. 59–74.

404. Kołakowska A. Na straży granic i honoru / A. Kołakowska // Biuletyn IPN. Pismo o najnowszej historii Polski. – Nr. 11(168). – 2019. – S. 4–5.
405. Kolasiński M. Stosunki dyplomatyczne państwa ukraińskiego (Ukraina Naddnieprzańska) z Polską w 1918 roku / M. Kolasiński // «Polski Przegląd Dyplomatyczny». – Nr 5. – 2008. – S. 119–122.
406. Konczyński J. Granica celna między Królestwem Polskiem i Rosją / J. Konczyński. – T. 1. – Moskwa: Księgarnia «Gazety Polskiej», 1917. – S. 16.
407. Konopczyński W. Pierwszy rozbiór Polski / W. Konopczyński. – Kraków, 2010. – S. 130–142.
408. Kornat M. Zrozumieć system wersalski, czyli o genezie II wojny światowej. Dzieje najnowsze / M. Kornat. – R. 41. – N. 3. – Warszawa, 2009. – S. 7–11.
409. Korzec P. The Ukrainian Problem in Interwar Poland. Ethnic Groups in International Relations / P. Korzec. – New York, 1991. – P. 187–209.
410. Korzeniowski M. Polacy w Rosji wobec Aktu 5 listopada 1916 r. / M. Korzeniowski // Historia Slavorum Occidentis. – Nr 2(13). – 2017. – S. 70–84.
411. Koseski A. Polityka wschodnia Józefa Piłsudskiego / A. Koseski // Myśl polityczna Józefa Piłsudskiego. Warszawa, 2007. – S. 141–145.
412. Kosmala G. Granica reliktowa / G. Kosmala. – Toruń: Dom wydawniczy Duet, 2003. – 232 s.
413. Koter M. The essence of boundaries, frontiers and borderlands – some general remarks. Maszynopis w Katedrze Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych / M. Koter. – Uniwersytet Łódzki. 1988.
414. Koter M., Kulesza M. Geographical and historical grounds of formation of borders of former and present-day Poland. Changing role of border areas and regional policies / M. Koter, M. Kulesza // Region and Regionalism. – No. 5. – Łódź–Opole, 2001. – S. 165–179.
415. Kozłowski E. Wojsko Polski 1936–1939. Próba modernizacji i rozbudowy / E. Kozłowski. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1974. – 343 s.

416. Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919 / M. Kozłowski. – Kraków, 1990. – 311 s.
417. Kukiel M. Dzieje Polski porozbiorowej 1795–1921 / M. Kukiel. – Londyn, 1961. – 726 s.
418. Kula H. Polska Straż Graniczna w latach 1928–1939 / H. Kula. – Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 1994.
419. Kumaniecki K. Odbudowa państwowcy polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912 – styczeń 1924 / K. Kumaniecki. – Warszawa, 1924. – 783 s.
420. Legieć J. Misja Borysa Kudrynowskiego w Warszawie (kwiecień – sierpień 1919 r.) / J. Legieć // Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo Wschodniej. – T. 33. – Warszawa, 1998. – S. 53–62.
421. Leszczyński J. Rządy Rosyjskie w Kraju Tarnopolskim. 1809–1815. Kraków – Warszawa: Druk W. L. Anczyca i spółki, 1903. – 274 s.
422. Lewandowski J. U źródeł wyprawy kijowskiej. Zeszyty naukowe WAP / J. Lewandowski // Seria historyczna. – Nr 7. – 1962. – S. 101–102.
423. Liszewski K.[R. Szawłowski]. Wojna polsko-sowiecka 1939 / K. Liszewski. – Londyn, 1986. – S. 112.
424. Litwiński R. Kontrola granicy wschodniej przez Policję Państwową w okresie międzywojennym / R. Litwiński // Biuletyn Informacyjny PAN. Oddział w Lublinie. – Nr. 8. – 2003. – S. 70–78.
425. Litwiński R. Korpus Policji w II Rzeczypospolitej. Służba i życie prywatne / R. Litwiński. – Lublin, 2007. – 584 s.
426. Łossowski P. Zwrot w stosunkach polsko-litewskich jesienią 1938 roku / P. Łossowski // Mazowieckie Studia Humanistyczne. – Nr 1. – 1997. – S. 65.
427. Lukacs J. The End of the Twentieth Century and the End of the Modern Age / J. Lukacs. – London: Ticknor and Fields, 1993. – 291 s.
428. Łukomski G. Walka Rzeczypospolitej o kresy północno-wschodnie 1918–1920: polityka i działania militarne / G. Łukomski. – Poznań, 1994. – 182 s.
429. Martinez O. The Dynamic of Border Interaction. Global Boundaries: World Boundaries / O. Martinez. – T. 1. – London: Routledge, 1994. – 15 s.

430. Mazur G. Zamach na marszałka Józefa Piłsudskiego / G. Mazur // «Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio F – Historia». – Nr. 60. – Lublin, 2005. – S. 407–417.
431. Mencil T. Galicja Zachodnia 1795–1809. Studium z dziejów ziem polskich zaboru austriackiego po III rozbiornie / T. Mencil. – Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1976. – 512 s.
432. Nahayewśkyi I. History of the Modern Ukrainian State 1917–1926 / I. Nahayewśkyi. – Munich, 1926.
433. Ochał A. Tarcza II Rzeczypospolitej: Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939 / A. Ochał. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2018. – 440 s.
434. Okulewicz P. Koncepcja Międzymorza w myśli i praktyce politycznej obozu J. Piłsudskiego w latach 1918–1926 / P. Okulewicz. – Poznań: Wyd. Poznańskie, 2001. – 419 s.
435. Olszewski W. Jeńcy internowani zmarli w obozie Strzałkowo w latach 1915–1921 / W. Olszewski. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 2012. – 272 s.
436. Pająk J. Ukraiński ruch narodowy w Galicji w początkach I wojny światowej. (Między ideą Wielkiej Rusi a ideą niepodległości ukraińskiej) / J. Pająk // Galicja – mozaika nie tylko narodowa. Red. U. Jakubowska. – Warszawa, 2013. – S. 27–56.
437. Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926 / M. Papierzyńska-Turek. – Kraków, 1979. – 391 s.
438. Patel K. Nach der Nationalfixiertheit. Perspektiven einer transnationalen Geschichte. Antrittsvorlesung / K. Patel. – Humboldt-Universität zu Berlin, 2004. 43 s.
439. Pepłoński A. Wywiad Polski na ZSRR 1921–1939 / A. Pepłoński. – Warszawa, 1996. – 392 s.
440. Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia Polski / W. Pobóg-Malinowski. – T. 2: 1914–1939. – Londyn, 1967. – 900 s.
441. Polska – zarys dziejów / Red. Włodzimierz Mędrzecki i Jerzy Bracisiewicz, przekład Iwan Swarnyk. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2015. – 368 s.

442. Prochwicz J. Formacje Korpusu Ochrony Pogranicza w 1939 roku / J. Prochwicz. – Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2003. – 457 s.
443. Ratzel F. Politische Geographie / F. Ratzel. – München; Leipzig: R. Oldenbourg, 1897.
444. Razyhrayev O. Udział Policji Państwowej województwa wołyńskiego w ochronie granicy wschodniej w latach 1921–1924 / O. Razyhrayev // Pamięć i Sprawiedliwość. – Nr 9/1(15). – Warszawa, 2010. – S. 211–231.
445. Robert A. The Polish Lithuanian Crisis of 1938. Events Surrounding the Ultimatum / A. Robert Vitas // Lituanus. Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences. – Volume 30. – No. 2 (Summer 1984). – P. 56–66.
446. Rusin B. Lewis Namier a kwestia «linii Curzona» i kształtowania się polskiej granicy wschodniej po I wojnie światowej / B. Rusin // Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej. – XLVIII. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2013. – S. 95–116.
447. Sanguin A. L'Architecture spatiale des frontieres politiques queleques reflections theorique a propos de l'exemple siusse / A. Sanguin // Regia Basiliensis. Basler Zeitschrift für Geographie. – Vol. 24. – No. 1. – Basel, 1983. – S. 1–10.
448. Skorek A. Straż Graniczna w systemie zabezpieczania zachodniej granicy II Rzeczypospolitej / A. Skorek // Biuletyn Centralnego Ośrodka Szkolenia Straży Granicznej. – Nr 1/98. – Koszalin, 1998.
449. Skorek A. Znaki graniczne w II Rzeczypospolitej (słupy) / A. Skorek // Biuletyn Centralnego Ośrodka Szkolenia Straży Granicznej. – Nr 3/04. – Koszalin, 2004. – S. 106–125.
450. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Tom XIV. – Warszawa: Druk “Wieku” Nowy-Swiat Nr. 61, 1895. – S. 531.
451. Ślusarczyk J. Granice Polski w XX wieku (konceptje, realizacja, zagrożenia) / J. Ślusarczyk. – Toruń, 1994. – 103 s.
452. Smele J. Historical Dictionary of the Russian Civil Wars, 1916–1926 / J. Smele. – Lanham, Rowman & Littlefield Publishing Group, Inc., 2015. – 1470 p.

453. Snyder T. Covert Polish missions across the Soviet Ukrainian border, 1928–1933 / T. Snyder // *Confini. Costruzioni, attraversamenti, rappresentazioni*. – Soveria Mannelli, Rubbettino, 2005. – P. 55–78.
454. Snyder T. Tajna wojna: Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę / T. Snyder. – Kraków, Wydawnictwo Znak, 2008. – 344 s.
455. Stolarczyk J. Oddziały bojowe «Rozlucz» w akcji dywersyjnej «Lom» na Rusi Zakarpackiej / J. Stolarczyk // *Rocznik Historyczno-Archiwalny*. – T. XI. – Przemyśl, 1996. – S. 81–99.
456. Stone D. R. The August 1924 raid on Stolpce, Poland, and the evolution of Soviet active intelligence / D. R. Stone // *Intelligence and National Security*. – Vol. 21. – № 3. – 2006. – S. 331–341.
457. Suliński J. Żandarmeria polowa w wojnie polsko sowieckiej / J. Suliński // «Zeszyt Naukowy Wyższej Szkoły Oficerskiej (WSO) im. St. Czarneckiego». – № 1. – 2001. – S. 212.
458. Suziedelis S. Historical Dictionary of Lithuania / S. Suziedelis. – Rowman & Littlefield Publishing Group (Scarecrow Press), 2011. – 424 p.
459. Szajdak S. Polsko-ukraiński sojusz polityczno wojskowy w 1920 roku / S. Szajdak. – Warszawa: Oficyna Wydawnictwa RYTM, 2005. – 313 s.
460. Taras A. Anatomia nienawiści: stosunki polsko rosyjskie XVIII–XX w. / A. Taras. – Warszawa: Demart, 2015. – 896 s.
461. Thomson D. The New Cambridge Modern History / D. Thomson. – T. XII. The Era of Violence 1898–1945. – Cambridge, 1960. – S. 428, 448, 456.
462. Tłuczek R. Podstawy prawne organizacji i działalności Straży Granicznej w Polsce w okresie międzywojennym / R. Tłuczek // *Roczniki wydziału nauk prawnych i ekonomicznych KUL*. – Tom VIII–IX. – Zeszyt 1. – Lublin, 2012–2013. – S. 97–107.
463. Tokarz W. Armia Królestwa Polskiego 1815–1830 / W. Tokarz. – Piotrków, 1917. – 308 s.
464. Traktat Pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą. Ryga 18 marca 1921. 85 lat później / Oprac. B. Komorowski. – Warszawa, 2006. – 160 s.

465. U polskich stali granic. W 90 rocznicę powstania Korpusu Ochrony Pogranicza. – Szczecin: Instytut Pamięci Narodowej, 2018. – 440 s.
466. Wapiński R. Historia polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku / R. Wapiński. – Gdańsk, 1997. 325 s.
467. Werth N. Histoire de l'Union Soviétique. De l'Empire russe à la CEI, 1900–1991 / N. Werth. – PUF, Paris, nouvelle édition refondue et complétée. 2001. 608 p.
468. Wialiki A. NKWD a polskie podziemie w zachodnich obwodach Białoruskiej SRS (1939–1941) / A. Wialiki // Przegląd Historyczno Wojskowy. – Nr 13(64) /3(241). – 2012. – S. 117–130.
469. Wiek XIX. Sto lat myśli polskiej. Życiorysy, streszczenia, wyjątki / Pod red. J. Chrzanowskiego, H. Gallego, S. Krzeminskiego. – T. 1. – Warszawa, 1906. – S. 244–247.
470. Winnicki Z. Rada Regencyjna Królestwa Polskiego i jej organy (1917–1918) / Z. Winnicki. – Wrocław: «Wektory», 2017. – 485 s.
471. Wojtycza J. Państwowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego, jako element koordynacji systemu bezpieczeństwa w II RP w latach 1927–1939 / J. Wojtycza // Bezpieczeństwo. Teoria i Praktyka. – Nr 2(VII). – Krakow: Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego / Oficyna Wydawnicza AFM KAAFM, 2012. S. 79–86.
472. Wrotnowski F. Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w roku 1831 / F. Wrotnowski. – T. 1. – Paryż, 1837. – 350 s.
473. Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939 / R. Wysocki. – Lublin, 2003. – 433 s.
474. Wysocki R. Stanowisko władz i reakcje społeczne w II Rzeczypospolitej wobec Wielkiego Głodu na Ukrainie / R. Wysocki // Res Historica. – 31/ 2011. – S. 125–146.
475. Wyszczelski L. Niewypowiedziana wojna. Polsko-rosyjskie działania militarne w 1919 roku / L. Wyszczelski. – Toruń, 2005. – 205 s.
476. Zapałowski A. Doświadczenia historyczne współpracy wojskowej polsko-ukraińskiej / A. Zapałowski // Rocznik historyczno archiwalny. – T. XIV. – Przemyśl, 2000. S. 14.

477. Złotkiewicz-Kłębukowska J. Od Balfoura do Curzona – polityka Wielkiej Brytanii wobec odradzającej się Polski 1918–1920 / J. Złotkiewicz-Kłębukowska // *Annales Universitatis Mariae Curie Skłodowska. – Sectio F, Historia. – Vol. 64. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2009. – S. 37–53.*

478. Żurawski vel Grajewski P. Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919 / P. Żurawski vel Grajewski. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2017. – 180 s.

V. Електронні ресурси

479. Анкета складання протоколів біженців із УССР. [Електронний ресурс] // Електронний архів визвольного руху. – 01.01.2020. – Режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/12409/>

480. Антоненко-Давидович Борис Дмитрович. Де когут піє на три держави [Електронний ресурс] // Українська літературна газета. – 11.01.2021. – Режим доступу: <https://litgazeta.com.ua/chytaty-onlayn/antonenko-davidovich-boris-dmitrovich-de-kogut-pi-na-tri-derzavi/>

481. Баров В. «Інтерв'ю з отаманом». Спогади отамана Струка, записані сотником Михайлом Обідним [Електронний ресурс] // Історична правда. – 13.02.2020. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2019/12/18/156737/>

482. Вершигора П. Люди с чистой совестью [Електронний ресурс] // Милитера. Военная Литература. – 22.10.2019. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/memo/russian/vershigora/index.html>

483. Відозва Українського Громадянського комітету рятунку до українського народу від 25.07.1933 року [Електронний ресурс] // Електронний архів визвольного руху. – 11.03.2020. – Режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/12285/>

484. Вратарь (фільм). – IMDb: ID 0028473. – Режиссёр: Тимошенко С. Ленфильм. – 71 минута. – 1936.

485. Гірки жнива (фільм). – IMDb: ID 3182620. – Режисер: Менделюк Дж. – 103 хв. – 2017.

486. Граница на замке (фильм). – Реж. Режиссёр: Журавлев В. – Союздетфильм, 1937.
487. Документ із інформацією про життя в селі Скала [Електронний ресурс] // Електронний архів визвольного руху. – 15.06.2020. – Режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/12411/>
488. Иоффе Г. То, что было. К 130-летию со дня рождения Б. Савинкова / Г. Иоффе // Новый Журнал. № 255. 2009 [Електронний ресурс] // – 19.02.2020. – Режим доступу: <https://magazines.gorky.media/nj/2009/255/to-chto-bylo-2.html>
489. О введении в действие закона об обязательной военной службе: Постановление ЦИК СССР и СНК СССР от 18 сентября 1925 года [Електронний ресурс] // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик. – 15.06.2020. – Режим доступу: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_2652.htm
490. Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданню 13 падолиста 1918. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України. – 18.03.2019. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0009300-18>
491. Шевельов Ю. Я, мені, мене... (і довкруги). Спогади [Електронний ресурс] // Чтиво: електронна бібліотека. – 22.01.2021. – Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sheveliov_Yurii/Ya_mene_mene_i_dovkruhy_Spohady.pdf
492. Ancel J. Géographie des frontières. Paris, Gallimard, 1938 / J. Ancel // Gallica: електронна бібліотека. – 08.09.2019. – Режим доступу: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k4811385f>
493. Їwięk H. Działalność Korpusu Ochrony Pogranicza w systemie bezpieczeństwa II Rzeczypospolitej / H. Їwięk // Almanach (Actual Issues in World Economics and Politics). – Vol. 5. – Issue 1. – 2010. – P. 5–16. – 10.01.2019. – Режим доступу: <http://econpapers.repec.org/RePEc:brv:almnch:v:5:y:2010:i:1:p:5-16>
494. European Commission. Migration and Home Affairs. EMN Glossary Search. Irregular migration // European Commission. – 01.02.2020. – Режим доступу:

<https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we->

[do/networks/european_migration_network/glossary_search/irregular-migration_en](https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/networks/european_migration_network/glossary_search/irregular-migration_en)

495. Kuropatnicki A. Geografia albo Dokładne opisanie królestw Galicyi i Lodomeryi / A. Kuropatnicki. – Przemyśl, 1786. – S. 182 // Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa. – 27.09.2020. – Режим доступу:

<https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/402120/edition/425205/content>

496. Marieni G. Regno di Galizia e Lodomiria. Atlante geografico, ricavato e tradotto in italiano dall'originale di Vienna dal l'ingegnere Giovanni Marieni / Giovanni Marieni. – Milano, 1833 // Polona: biblioteka cyfrowa. – 11.09.2020. – Режим доступу:

<https://polona.pl/item/regno-di-galizia-e-lodomiria,Nzk1Nzc5MA/0/#info:metadata>

497. The Family of Zalman Hausner. 1833 // Skala Research Group. – 11.01.2021. – Режим доступу: <https://kehilalinks.jewishgen.org/skalapodol/ZalmanHausnerFamily.html>

VI. Дисертації, автореферати

498. Бортник Л. В. Корпус охорони прикордоння на Волині у 1924–1939 рр.: дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 – історія України / Бортник Лена Валеріївна. – Луцьк, 2015. – 284 с.

499. Березенко В. Правовий режим державного кордону України: конституційно правові аспекти регулювання та захисту. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право / Березенко Віктор Вікторович. – Київ, 2017. – 235 с.

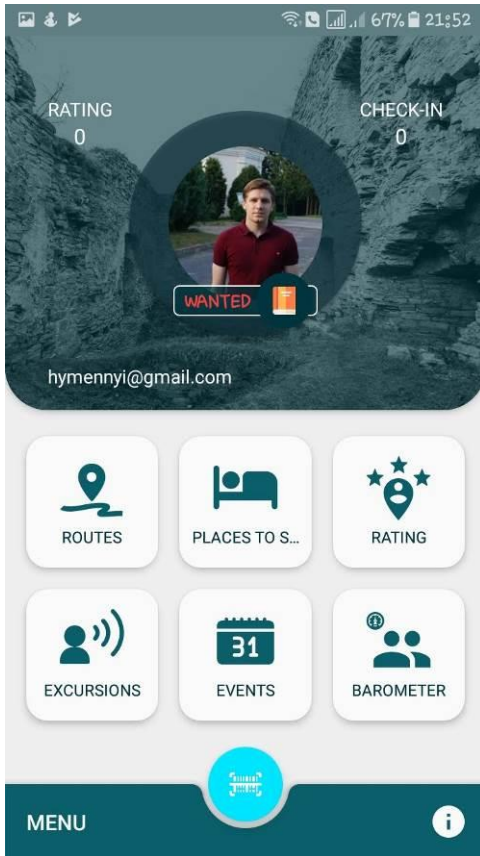
500. Егоров А. М. Псковские пограничные районы в 1920–1930-е годы: исторические уроки развития: диссертация кандидата исторических наук: 07.00.02. – Отечественная история / Егоров, Андрей Михайлович. – Санкт-Петербург, 1998. – 218 с.

501. Коцан Р. І. Формування та функціонування радянсько-польського кордону у 1921–1939 роках. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси / Коцан Роман Ігорович. – Чернівці, 2019. – 546 с.

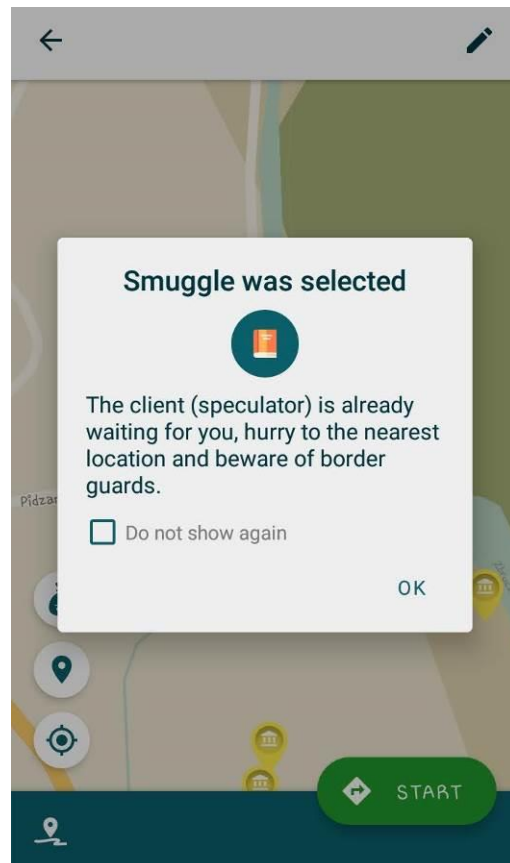
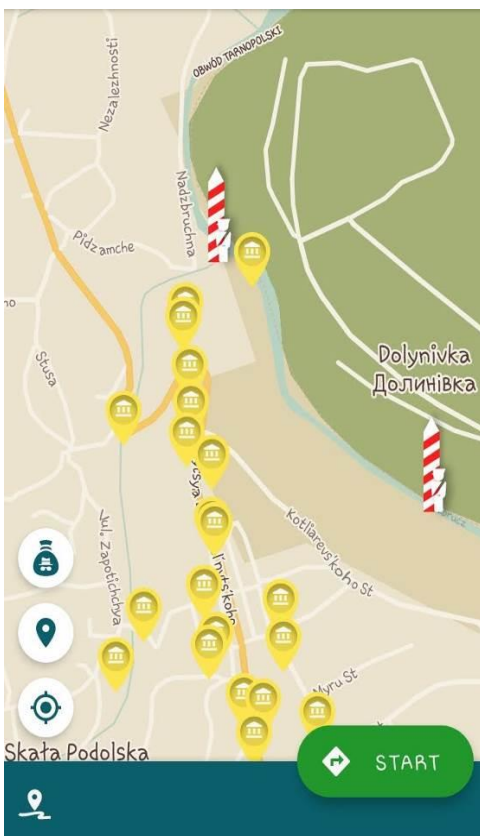
502. Лясковська С. Діяльність органів ВУНК – ДПУ УСРР у галузі економіки: політико–організаційні основи та специфіка (1921–1928 рр.). 07.00.01 – історія України. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук / Лясковська Світлана Петрівна. – Київ, 2016. – 548 с.
503. Третьак С. Моніторинг гідрографічних об’єктів засобами дистанційного зондування землі та геоінформаційних технологій. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. 05.24.01 – Геодезія, фотограмметрія та картографія / Третьак Софія Корниліївна. – Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2018. – 212 с.
504. Юдина Т. Миграционные процессы: теория, методология и практика социологического исследования: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора социологических наук: 22.00.01 / Ин-т соц. полит. исслед. РАН. / Юдина Татьяна Николаевна. – Москва, 2004. – 49 с.
505. Adelsgruber P. Abgrenzen – Bewahren – Überwinden: Genese, Funktion und Wahrnehmung der Grenze zwischen Galizien und Wolhynien/Podolien von 1772 bis in die zweite Hälfte des 19. Jahrhunderts. Dissertation, University of Vienna. Historisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät / Adelsgruber P. – Wien, 2017. – 769 s.
506. Shlyakhter A. Smugglers and Commissars: Contraband Trades, Soviet Solutions, and the Making of the Soviet Border Strip, 1917–1939. PhD diss. / Andrey Shlyakhter. – University of Chicago. Forthcoming publ.– Ch. 10. – 2004.

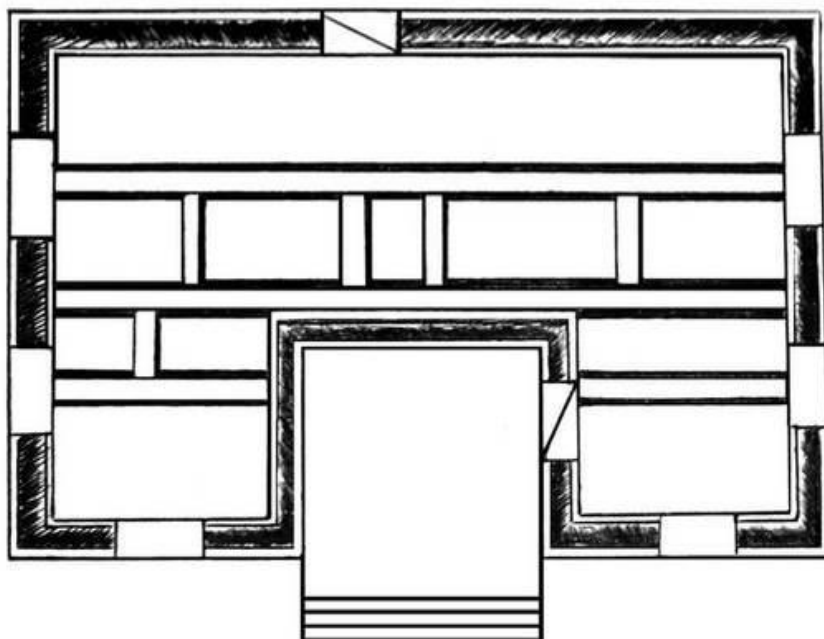
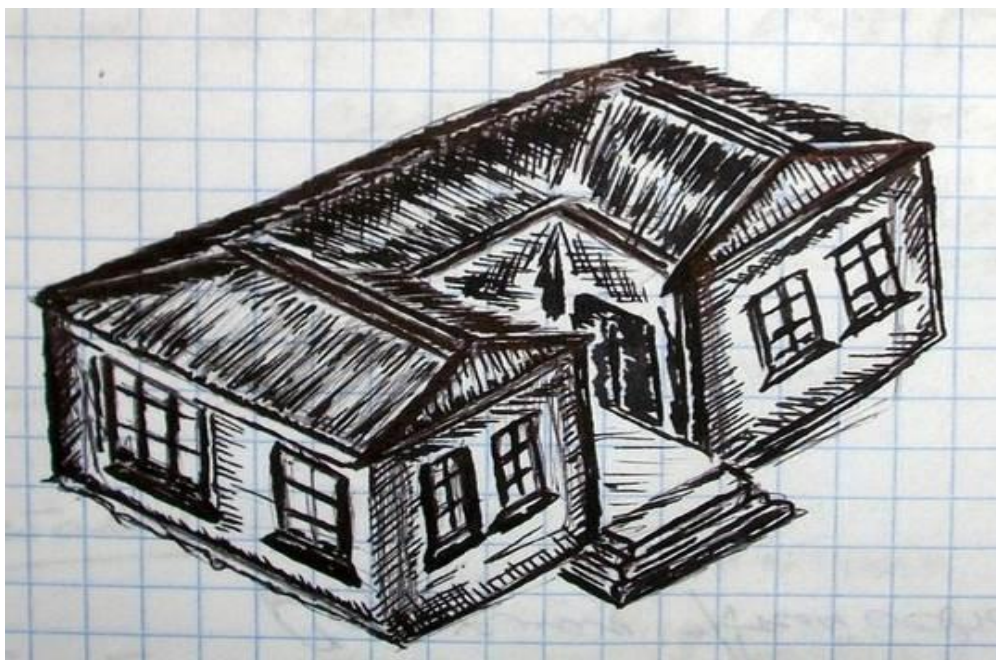
ДОДАТКИ

Додаток 1

Скріншоти квесту «Скала, кордон і контрабанда» розробленого за матеріалами дослідження (програмне забезпечення для смартфона «NearYou») в рамках «Студій Живої Історії. Громади малих міст та ОТГ».

Вигляд та схема радянської прикордонної застави у с. Шустівці (тепер Кам'янець-Подільського району Хмельницької області).

Малюнок історика О. Рендюка на підставі спогадів Е. Расевича.

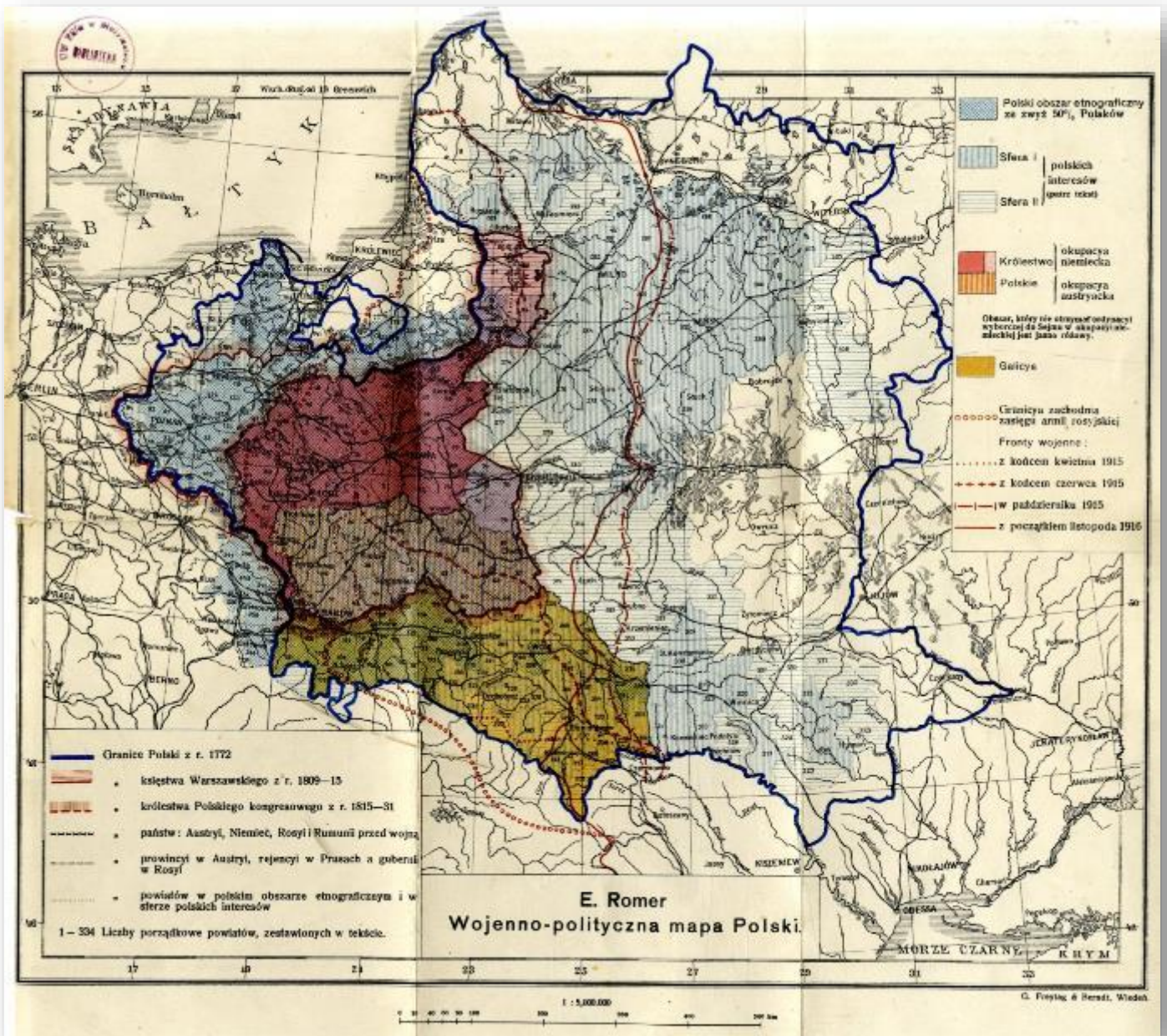
Поштівка «В Галичині. Прикордонні стовпи між Росією та Австрією» (1900) [506].

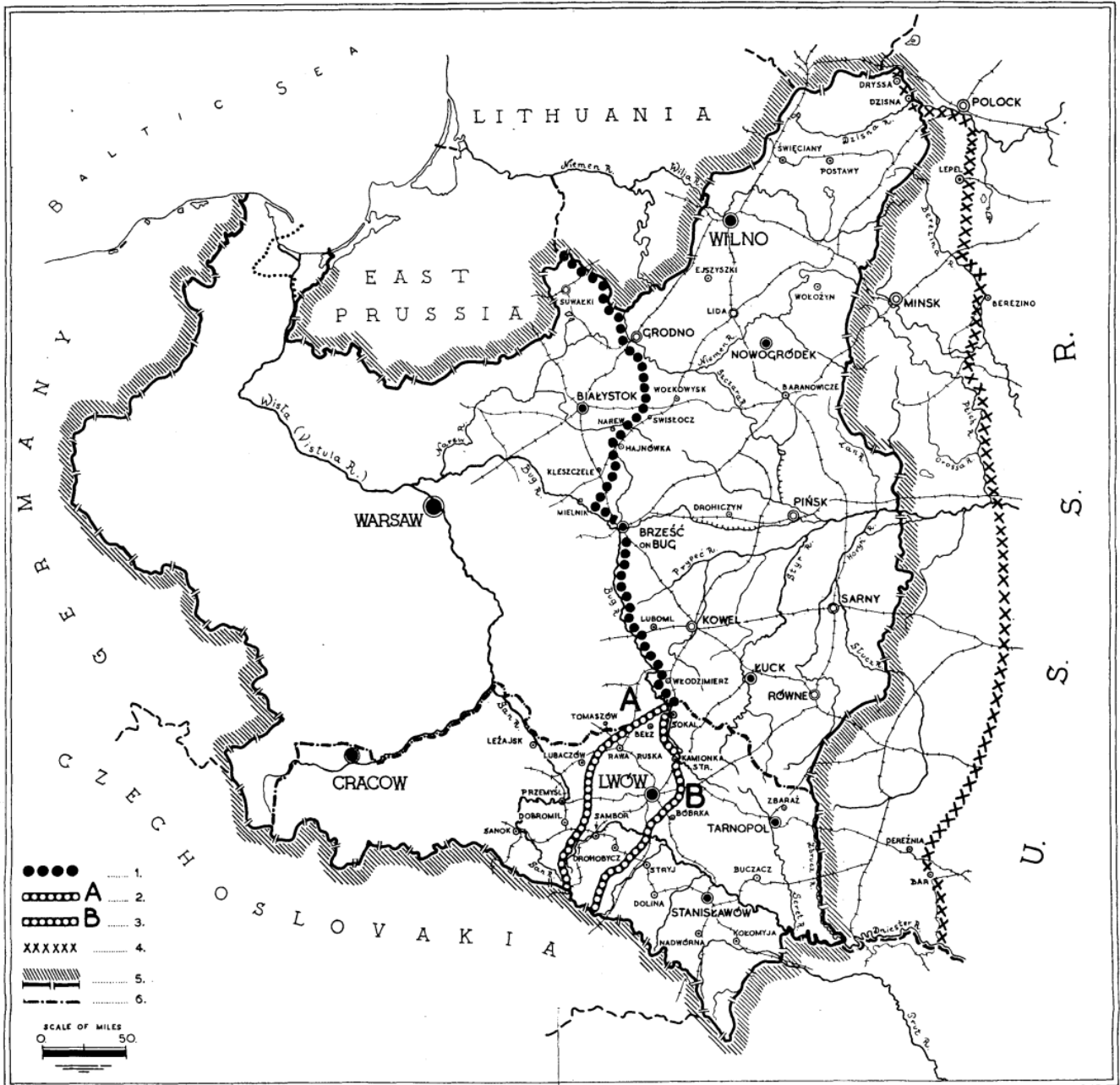
Обкладинка книжки «Пачкар» Богдана Лепкого (Філадельфія, 1918).

Джерело: [162].

Військово-політична карта Польщі (з приводу Маніфесту 5 листопада 1916 р.) проф. Е. Ромера. Львів, 1916.

Джерело: [209, 378].

Позначення різних варіантів прокладення «Лінії Керзона» та польсько-радянського кордону. Інформація американської розвідки.

Джерело: [87].

TEXTE UKRAINIEN. — UKRAINIAN TEXT.

No. 149.

УКРАЇНА й РОСІЯ з одної сторони й ПОЛЬША з другої, бажаючи припинити війну, що між ними повстала, й на підставі підписаного жовтня 12-го дня 1920 року Договору про прелімінарні умови миру скласти остаточний, міцний, почесний мир, що спірався б на взаємну згоду, вирішили розпочати мирові переговори й для цієї мети призначили своїми уповноваженими:

УРЯД УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

й

УРЯД РОСІЙСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ФЕДЕРАТИВНОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

за себе й по уповноваженню

УРЯДУ БІЛОРУСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Адольфа Абрамовича Йоффе, а також
Якова Станіславовича Ганецького,
Емануїла Іоновича Квірінга,
Юрія Михайловича Коцюбинського й
Леоніда Леонідовича Оболенського

й

УРЯД ПОЛЬСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Яна Домбського, а також
Станіслава Каузіка,
Едуарда Леховича,
Генріха Страсбургера й
Леона Василевського.

Згадані уповноважені, зібравшись у м. Ризі, після взаємного пред'явлення своїх уповноважень, визналих достаточними й складеними в належній формі, ухвалили нижчеслідуюче:

Артикул I.

Обидві укладаючі Договір сторони оповіщають стан війни між ними припиненим.

Артикул II.

Обидві укладаючі Договір сторони, згідно з принципом самовизначення народів, визнають незалежність України й Білорусі, а також згоджуються й ухвалюють, що хідну границю Польщі, де-то границю між Україною, Росією й Білоруссю з одної сторони й Польщею з другої, означає лінія :

Рікою Зах. Двина від границі Росії з Латвією до пункта, де границя колишньої Віленської губернії сходиться з границею колишньої Вітебської губернії ;

далі границею колишніх Віленської й Вітебської губерній до шляху, що сполучає с. Дрозди з м. Оріховно (Орѣховно), залишаючи шлях і м. Оріховно на боці Польщі ;

далі, перетинаючи залізницю біля м. Оріховно й повертаючи на південний захід, іде вздовж залізниці, залишаючи ст. Загаття (Загатье) на боці Польщі, с. Загаття на боці Росії, а с. Стельмахово (Стольмахово) на боці Польщі (на мапі немає) ;

дали вздовж східньої границі колишньої Віленської губернії до пункта, де сходяться повіти : Диснинський, Лепельський і Борисовський ;

далі границею колишньої Віленської губернії протягом біля одної верстви до повороту її захід при з. Сосновець (на мапі немає) ;

далі простою лінією до верховини річки Черниця (Черница), що на схід від Горнова, далі річкою Черниця до с. В. Черниця (В. Черница), залишаючи останнє на боці Білорусі ;

далі на південний захід через середину озера Мядзіол, звідти до с. Зарічицького (Зарѣчицкѣ), залишаючи останнє й с. Хмільовицзну (Хмѣлевщицзна) на боці Білорусі, а с. с. Староселля (Староселье) й Туровщицна на боці Польщі ;

далі на південний захід до річки Вілії при вливі в неї зі сходу річки без назви (на захід від Дрогомичі), залишаючи на боці Білорусі с. с. Угли, Вольбаровичі, Борові (Боровые), Шуньковка, Бестроцьк, (Далекая), Клячковск, Зязантов і Матвіївці (Матвѣвцы), а на боці Польщі — с. с. Комайськ, Рашкова, Осова, Куськ, Вардомичі, Солоне (Солоное) й Мильча ;

далі річкою Вілія до тракту, що йде на південь від М. Долгинов ;

далі на південь до с. Ботурино, залишаючи на боці Білорусі увесь тракт і с. с. Рогозян, Токарі, Полоси й Глубочани, а на боці Польщі с. с. Овсяники, Чорноручча (Черноручье), Журава, Рущиці, Загем'є, Борки, Червяки й Ботурино ;

далі на м. Радощковичі, залишаючи, на боці Білорусі с. с. Папиші, Селище, Подворани, Трусовичі північні, Дошки, Циганово, Дворяцѣ й Чиревичі, а на боці Польщі с. с. Лунковець, Мордаси, Рубці, Лавповичі північні й полудневі, Буцьки, Климонти В. Бахшти (В. Бахшты) й м. Радощковичі ;

далі річкою Вязовка до с. Ліпені, залишаючи останнє на боці Польщі, звідти на південний захід, перетинаючи залізницю й залишаючи ст. Радощковичі на боці Білорусі ;

далі на схід від М. Раков, залишаючи на боці Білорусі с. с. Бикшичі, Должені, Мітково (Мѣткова), В. Бородзіньку (В. Бороздзьянка), і Козельщицзна, а на боці Польщі с. с. Шиновали, Мацевичі, С. Раков, Кучкуни й м. Раков ;

далі до м. Волма, залишаючи на боці Білорусі с. с. Велике село, Малявка, Лукаші й Щепки, а на боці Польщі с. с. Душкова, Химаряди, Янковці й м. Волма ;

далі вздовж тракту від м. Волма до м. Рубежовичі, залишаючи тракт і містечко на боці Польщі ;

далі на південь до коршми без назви в пункті перетину залізниці Минскь-Барановичі й тракту Минскь-Н. Сверхень (на 10-ти верстній мапі над літерою « М » в слові Мезиновка, а на 25-ти верстній мапі біля « Колосово »), залишаючи коршму на боці Польщі, при чому на боці Білорусі залишаються с. с. Панки, Живиця (Живица), Полоневичі й Осинька, а на боці Польщі с. с. Дихачі й Рожанка ;

далі до середини шляху між Несвижем і Тимковичі (на захід від Куковичі), залишаючи с. с. Свириново, Кутець, Лунина, Язвина північна, Біляки (Бѣлики), Явин, Римаші й Куковичі (всі три) на боці Білорусі, а на боці Польщі с. с. Куль, Бучне (Бучное), Двянополь, Журави, Посіки (Посѣки), Юшевичі, Лісуни північні й полудневі, Султановщицна й Плішевичі (Плѣшевичи) ;

далі до середини шляху між Клецьком і Тимковичі (між с. с. Пузово й Проходи), залишаючи на боці Білорусі с. с. Раювка, Савичі, Зароківці й Пузово, а на боці Польщі с. с. Марусин, Смоличі східні, Лецішин (Леѣвшинь) і Проходи ;

далі до Московсько-Варшавського шосе, перетинаючи його на захід від с. Филиповичі західні, залишаючи с. Ціхово (Цѣховса) на боці Білорусі, а с. Йодчиці на боці Польщі ;

далі на південь до річки Морочь при с. Хорополь, залишаючи с. с. Ст. Мокрани, Задвірра (Задворье), Мокрани й Хорополь на боці Білорусі, а с. с. Цецеровець, Осташки, Лозовичі й Н. Мокрани на боці Польщі ;

- далі вниз річкою Морочь до вливу її в річку Случь (Минська) ;
- далі вниз річкою Случь до вливу її в річку Припять ;
- далі в загальнім напрямі на с. Березці, залишаючи с. с. Любовичі, Хильчиці й Березці на боці Білорусі, а с. с. Лутки північні й полудневі на боці Польщі ;
- далі вздовж шляху на с. Букча, залишаючи шлях і с. Букча на боці Білорусі, а с. Корма на боці Польщі ;
- далі в загальнім напрямі до залізниці Олевськ-Сарни, перетинаючи її між ст. Остки й ст. Сновидовичі, залишаючи на боці України с. с. Войтковичі, Собичин, Михайлівка й Будки Снов., а на боці Польщі с. с. Радзивиловичі, Рачков, Біловизьке (Б'єловижская), Білопже (Б'єловижа), й Сновидовичі ;
- далі в загальнім напрямі на с. Мишаковна, залишаючи на боці України с. с. Майдан Голишевський, Задеревля (Задеревье), Мар'ямполь, Жовні (Жолны), Кленове й Рудня Клен., а на боці Польщі с. с. Дерть, Окопи, Нетрева, Воняче, Перелисянка, Нов. Гута й Мишаковна ;
- далі до гирла річки Корчик, залишаючи с. Млипок на боці України ;
- далі в-гору річкою Корчик, залишаючи м. Корець (Н. М'єсто) на боці Польщі ;
- далі в загальнім напрямі на с. Милятин, залишаючи с. с. Піддубці (Поддубцы), Кілікієв, Довжки (Должки), Параївна, Улап'янівка й Мар'янівка на боці України, а с. с. Богданівка, Черниця (Черница), Крилов, Майново, Довге (Долга), Фрідерлянд, Куразький поруб і Милятин на боці Польщі ;
- далі вздовж шляху з с. Милятин на м. Острог, залишаючи с. с. Мощановка, Кривин і Солов'є на боці України, а с. с. Мощаниця, Бодовка, Вільбовно, м. Острог і шлях на боці Польщі ;
- далі в-гору річкою Візія до с. Ходаки, котрі залишається на боці Польщі ;
- далі в загальнім напрямі на м. Білосорка (Б'єлосорка), залишаючи на боці України с. с. В. Боровиця (В. Боровица), Степанівка, Баймаки північні й полудневі Лиски, Сивки, Волоски, м. Ямполь, с. с. Дідківці (Д'єдковцы), Вязовець і Кривчик, а на боці Польщі с. с. Болосежка, Садки, Обори, Шкроботовна, Паньковці, Грибова, Лисогорка, Молодько, і м. Білосорка ;
- далі до річки Збруч, залишаючи шлях і с. Щасновка на боці Польщі ;
- далі на вздовж річки Збруч до вливу її в ріку Дністер.

Вищеозначену границю описано згідно мапи російського видання (в масштабі 10 верст на один англійський дюйм), що додається до цього Договору й намічено її червоною фарбою. На випадок різниці між текстом і мапою рішення має текст. (Додаток ч. I мапа).

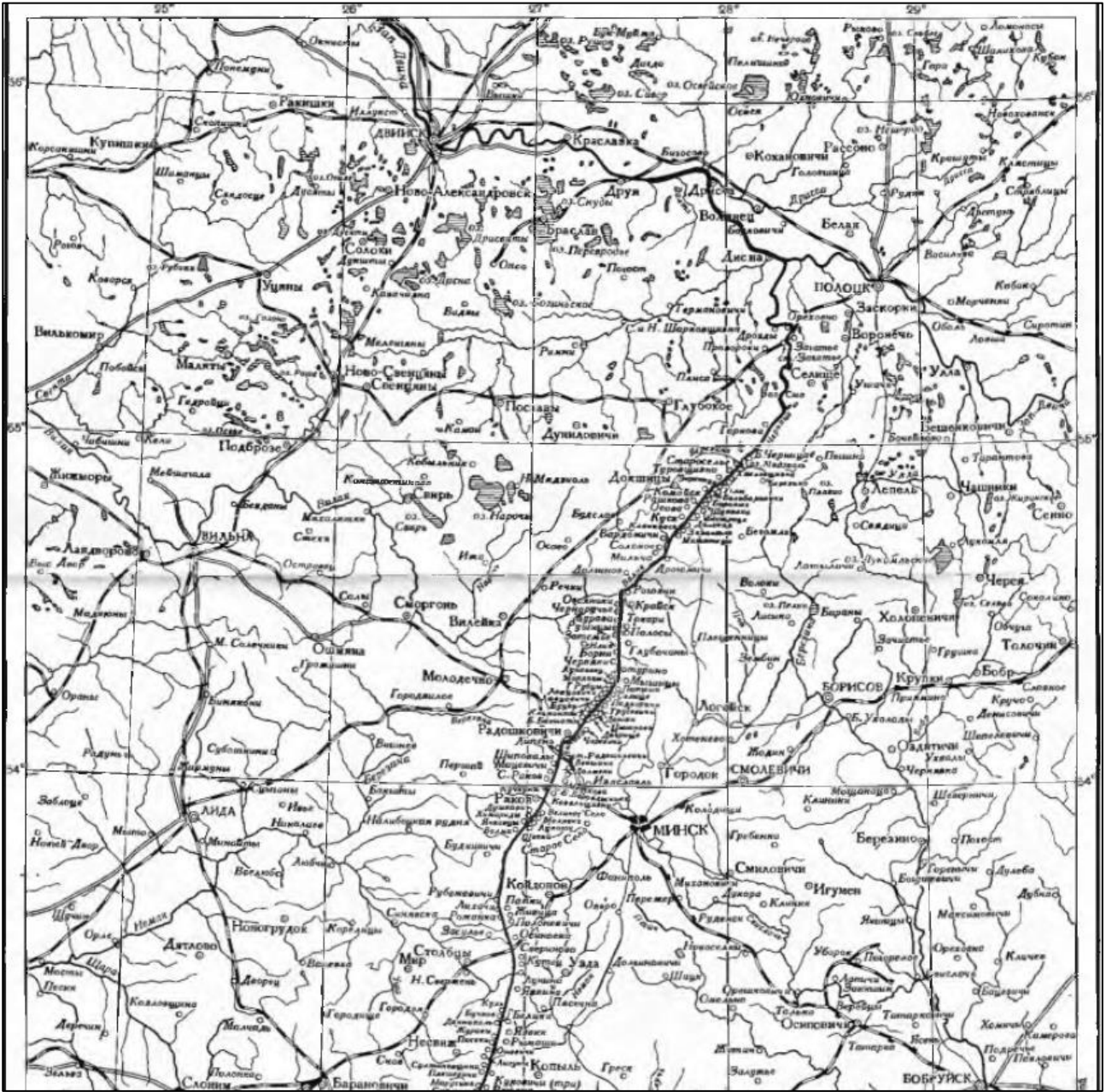
Штучної зміни рівня води на пограничних ріках і озерах, що тягне за собою зміну напрямку на пограничних ділянках, або зміни середнього рівня води на території другої сторони, не дозволяється.

На пограничних ділянках рік обидві укладаючі Договір сторони мають право вільної плавби й сплаву.

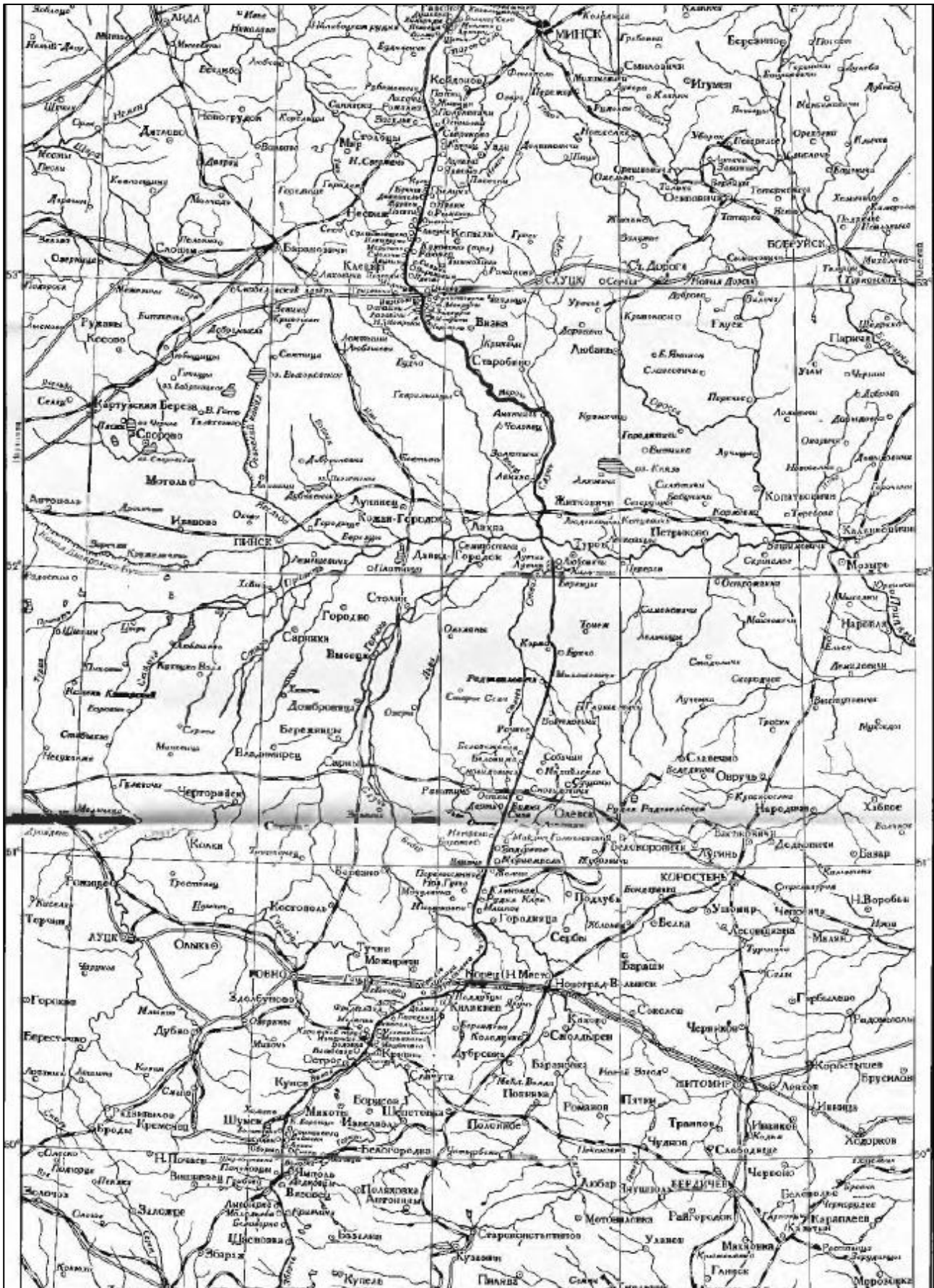
Детальне встановлення й переведення на місці згаданої державної границі а також установа пограничних знаків, покладаються на Мішану Пограничну Комісію, створену на підставі артикула I Договору про преліминарні умови миру від жовтня 12-го дня 1920 року і згідно з Додатковим Протоколом про виконання згаданого артикула, підписаного в Ризи лютого 24 дня 1921 року.

При встановленні границі Мішана Погранична Комісія керується такими засадами :

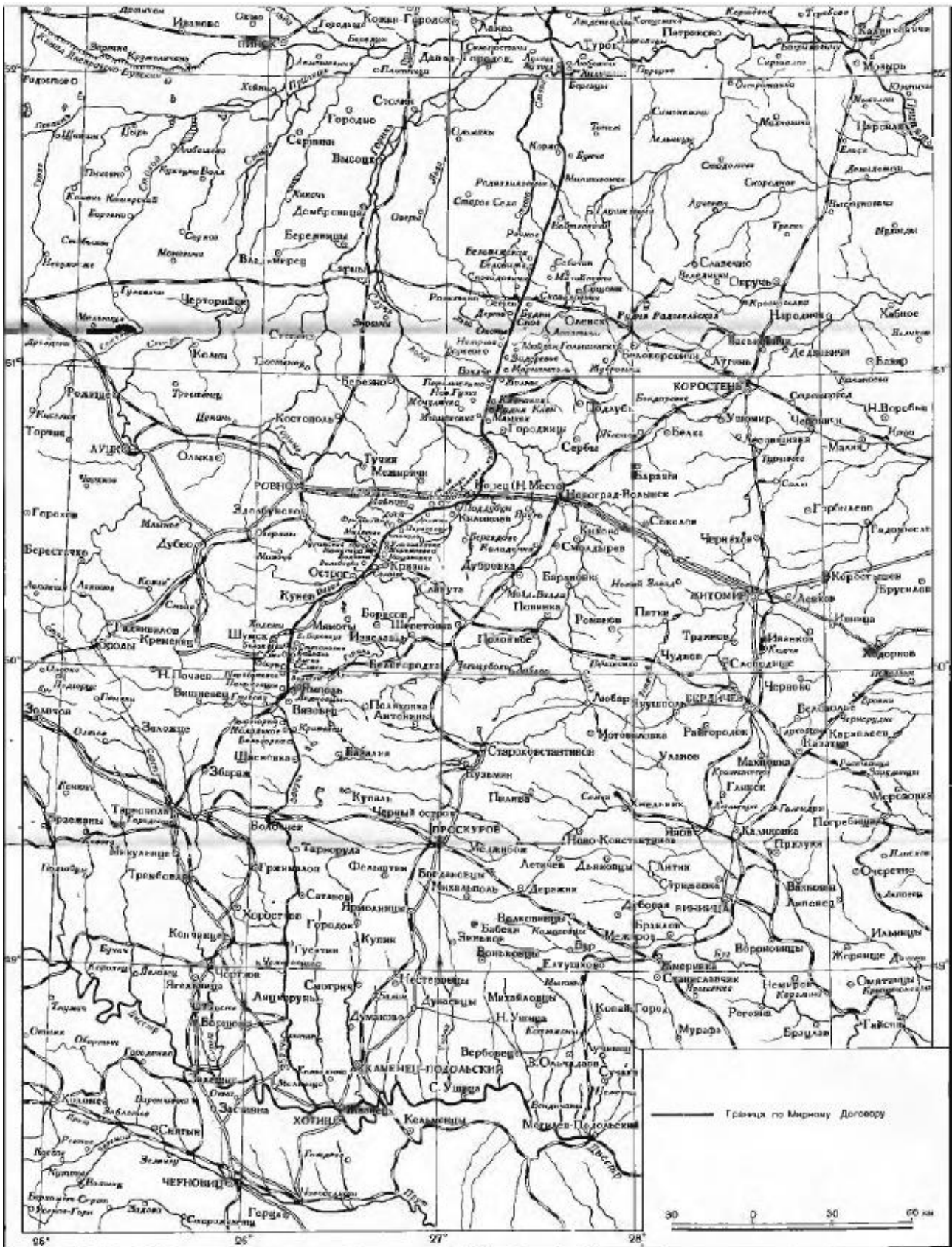
- a) При окресленні границі на ділянках, що проходять вздовж рік, за напрям границі вважається : на плавних і судавних річках — фарватер головної протоки, а на річках не плавних і не сплавних — середина головної протоки.
- b) В разі, коли границю означено умовними лініями й немає точніших вказівок, при переведенні її на місці беруться на увагу місцеві господарчі потреби, а також етнографічна приналежність. У випадках суперечної етнографічної приналежності, остання встановлюється допитом населення з ініціативи Пограничних Підкомісій. Землі індивідуальних власників належить включати в склад господарчих одиниць найближчих селищ.
- c) У випадках, коли границю означено крислом « залишаючи те чи инше селище на тім чи иншій боці », — воно мусить бути залишене на данній боці границі разом з усіма земельними ділянками, які належали йому до часу посідання района Польшею, уникаючи черезполосиці.
- d) У випадках, коли границю окреслено шляхом, цей шлях прилучається до тої сторони, де містяться обидва селища, безпосередньо ним сполучені.

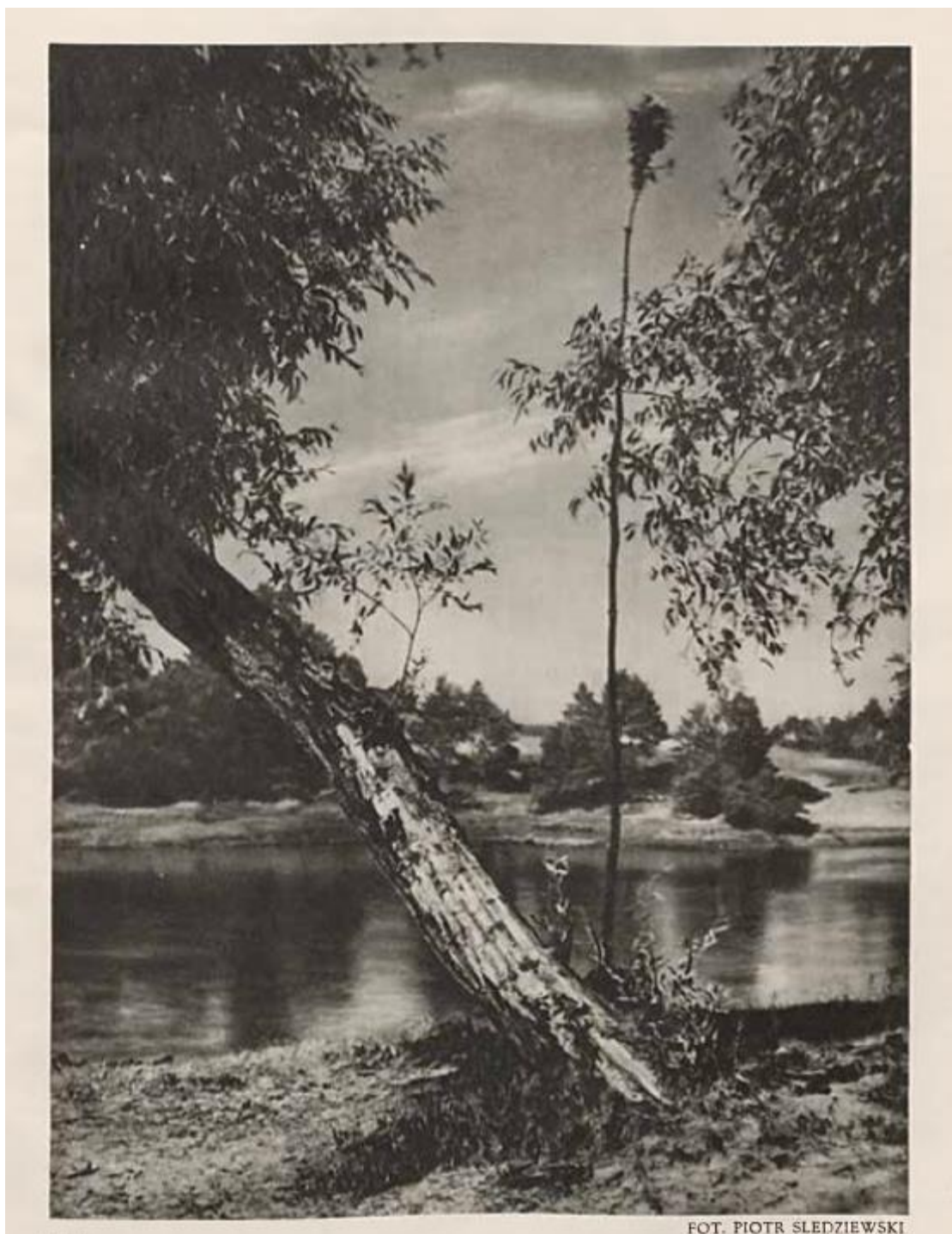
Джерело: [142].

Продовження

В Сборнике помещаются увеличенные копии с подлинной карты, приложенной к Мирному Договору между Россией и Украиной, с одной стороны, и Польшей, с другой, подписанному в Риго 18 марта 1864 года. Масштаб подлинной карты 1:420 000

«Віха (палиця із мітлою)» – тимчасовий обмежувальний знак на польсько-литовському кордоні над річкою Німан.

Джерело: [198].

Фото Подільської повстанської групи Армії УНР під керівництвом Якова Гальчевського (посередині у білій шапці) під комісаріатом Еміграційного управління у Тарнополі, після переходу 2 вересня 1922 р., за р. Збруч, на польську територію.

Джерело: [1, арк. 49].

Портрет керівника «Червоної дванадцятки» Павла Шеремети, 1921 р.

Джерело: [339, с. 308].

	
<p>1. Тадеуш Скіндер (дружній шарж Єжи Швайцера «Йотеса»)</p>	<p>2. Михайло Лапинський</p>
	
<p>3. Поліський воєвода Станіслав Довнарівч</p>	<p>4. Біскуп Жигмунд Лозінський</p>

Джерела:

1. *Szwajcer J. Dowództwo Korpusu Ochrony Pogranicza. Warszawa, 1935 [466].*
2. [29, арк. 26].
- 3 – 4. *commons.wikimedia.org*

Уривок із таблицки «Wykaz uciekinierów do Rosji Sow.»

Nomer	Nazwisko i imie	Lat	Wyznanie	Stale miejsce zamieszkania	Data uciezki	Powrot
1	Prychitka Stefan	32	gr. kat	Ros. sow	1918	-
2	Tychyj f. Rychlewski	21	rzym.	Podwołoczysk a	23.V.1931	13.VII.1931
3	Reznik Franko	20	rzym.	Staromiej szczyzne	3.V.1931	24.VII.1931
4	Husak Mikołaj	21	gr. kat	-,-	17.V.1931	24.VII.1931
5	Szapował Jan	17	-,-	-,-	19.V.1931	26.VII.1931
6	Bajda Włodzimierz	18	-,-	-,-	26.V.1931	24.VII.1931
7	Jszczuk Paweł	19	-,-	-,-	26.V.1931	24.VII.1931
17	Lisowski Iwan	21	rzym.	Dorofijówka	4.VI.1931	nie wrócił
18	Walczak /fornal/	-	-	Kamionka	4.VI.1931	nie wrócił
19	Charczuk Tomasz	-	-	Nie ust.	4.VI.1931	nie wrócił
20	Biłast	-	-	Nastasowa	Nie ust.	nie wrócił
21	Stelmach+brat	-	-	Nie ust.	Nie ust.	nie wrócił
23	Maksymiszyn Iwan	-	-	Tarnopol	Nie ust.	nie wrócił
24	Gadzinowski Jan	-	-	Lwów	Nie ust.	nie wrócił
25	Horlaj	-	-	Lwów	Nie ust.	nie wrócił

Джерело: [60, арк. 4].

Керівництво Корпусу охорони прикордоння (КОП) у Варшаві.

Джерело: [195].

Фото на пам'ятку про службу у радянських прикордонних військах на заставі Ніверка поблизу с. Гуків (тепер Хмельницької області) у другій половині 1930-х рр.

Джерело: [61].

Кількісні показники діяльності Корпусу охорони прикордоння (КОП) на польсько-радянському кордоні у 1925–1930 рр.

Діяльність	01.10.1925.	01.11.1926.	01.11.1927	01.11.1928.	01.11.1929.
	– 01.11.1926	– 01.11.1927	– 31.10.1928	– 31.10.1929	– 31.10.1930
Затримано осіб за нелегальний перехід кордону із СРСР до Республіки Польща	15758	9509	1026	507	1521
Затримано осіб за спробу нелегального переходу кордону із СРСР до Республіки Польща	1670	745	466	289	810
Кількість випадків, коли патрулі КОП стикалися із спробою збройної атаки груп на кордоні	20	3	14	1	3
Кількість виявлених банд та кримінальних груп у прикордонному поясі	22	10	2	3	2
Кількість втеч за кордон	6	7	2	5	-

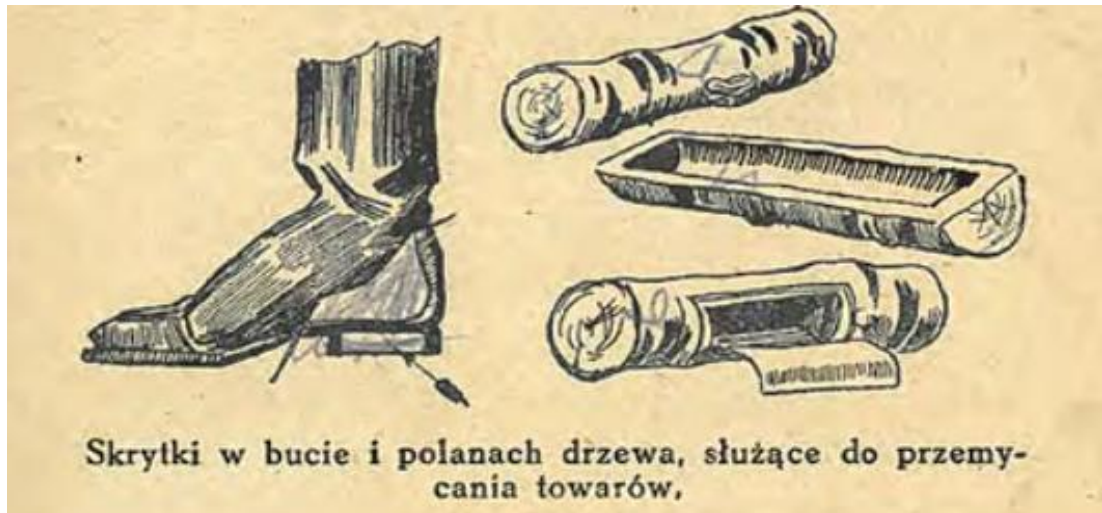
Джерело: [194, S. 8–9; 195, S. 10–11; 196, S. 11–13; 197, S. 21; 198, S. 14–15].

Humennyi, 2020

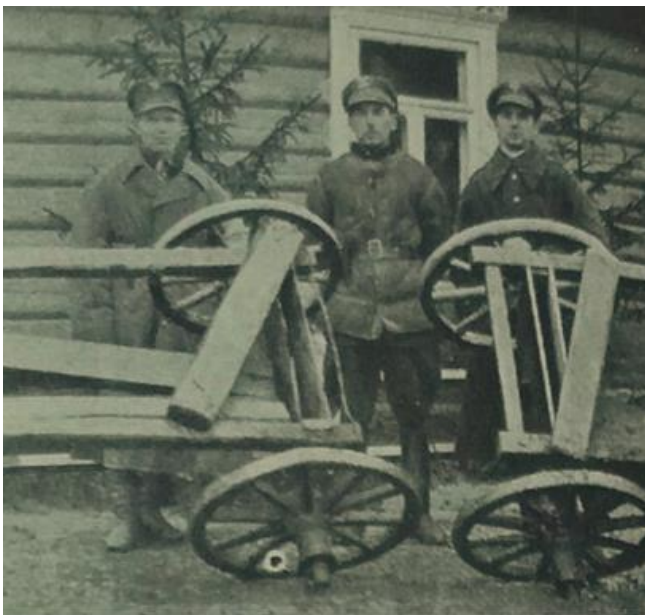
Графічна реконструкція вигляду прикордонника КОП (1930-ті рр.)

Джерело: власна графічна робота.

Схованка для контрабанди у каблуку чобота і колодах дерева

Джерело: [199, s. 26].

Польські прикордонники позують із возами пристосованими для провозу контрабанди.

Джерело: [197, s. 26].

БИЙМО У ВЕЛИКИЙ ДЗВІН НА ТРІВОГУ!

У к р а ї н с ь к и й Н а р о д е !

Велика Україна, Твій материк, цей найбагатший край в Європі, корчиться нині в голодових муках і болях і терпить невимовний національний гнет.

Російські комуністи-більшовики, що вогнем і мечем знищили Українську Державу над Дніпром, що багнетами насадили свою диктатуру на нашій землі, розпинають тепер український нарід. Вони нищать найкращих його синів розстрілами, мучать тирмами й засланнями і масово виголоджують усе населення на Україні.

Це не поголоски й не сплетні, це найчистіша правда! Про цю страшну правду говорить нимі голосно світ, про цю болічну правду кажуть наші тамонні брати у численних листах до своїх і знайомих, про цю жакливу правду оповідають і численні втікачі з більшовицької неволі. Зате цю трагічну правду закривають комуністи. З усіх листів наших нещасних братів і з усіх оповідань утікачів чуємо розпучливий крик: "Рятуйте, бо загинемо від насильства і голоду!"

У к р а ї н с ь к и й Н а р о д е ! Део Ти не жив поза межами Великої України, чи в Галичині, чи за океанами в Америці, чи на Волині й Холмщині, чи в далекій Австралії, чи на Буковині й Бессарабії, чи в Китаю, чи на Закарпатті й на еміграції в Європі, чи в гарячій Африці — нігде Ти не можеш спокійно приглядатися величезному горю та мукам Твоїх неволених і голодженних братів.

Ти мусиш оказати своє тверде слово гнобителям і світові цілому про їхню неволю. Ти мусиш зробити все, щоби рятувати загрожене існування 35-ти мільонів братів, — щоби рятувати тим самим себе, своє національне життя перед заглядом. Бо комуністичні московські диктатори вважали вже на само життя українського народу, що найшовся під їх владою. Вони знищили всі багатства української землі, вони

Проект декларації Українського громадського комітету рятунку України (УГКРУ)
«Биймо у великий дзвін на тривогу! Народе український!»

Джерело: [484].

Святкування за участі військовослужбовців КОП (на передньому плані сержант із нашивкою за вислугу) у Скалі над Збручем (Тарнопольське воєводство, початок 1930-х рр.). Храм позаду – родова усипальниця губернатора Королівства Галіція та Лодомерія Агенора Голуховського.

Джерело: [61].

Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1-W-1763

Благодійна кухня організована Корпусом охорони прикордоння (КОП) для голодуючих (1930-ті рр.).

Джерело: НАС, sygn. 1-W-1763.

Додаток 21

Обеліск у пам'ять про загиблих радянських прикордонників Циссуса і Біркуса (1923 р., с. Гусятин Хмельницької області).

Джерело: власне фото.

Пам'ятник радянському прикордоннику на станції метро «Площа Революції» у Москві (1938 р., скульптор Матвій Манізер).

Джерело:

commons.wikimedia.org

Поліційне фото нелегального мігранта Бруно Крауського зроблене у повітовому управлінні Державної Поліції Речі Посполитої у Столпцях (тепер Республіка Білорусь).

Джерело: [62].

Список опублікованих праць за темою дисертації й відомості про апробацію результатів дослідження

Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України:

1. Гуменний С. Основні категорії нелегальних мігрантів на українському відрізку радянсько-польського кордону в 20–30-х рр. ХХ століття / С. Гуменний // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. 47. – Запоріжжя: ЗНУ, 2017. – С. 107–113.
2. Гуменний С. Нелегальні переходи радянсько-польського кордону у міжвоєнний період: історіографія проблеми / С. Гуменний // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 1. – Ч. 2. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. – С. 162–167.
3. Гуменний С. Нелегальні міграції як елемент соціально-економічної дійсності Тарнопольського воєводства Республіки Польща / С. Гуменний // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – Вип. 21: 25-ій річниці історичного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка присвячено. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. – С. 70–77.
4. Гуменний С. Нелегальні міграції на кордоні між Республікою Польща та УСРР напередодні та під час Голодомору 1932–1933 рр. / С. Гуменний // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Випуск 1 (140). – Київ, 2019. – С. 18–23.
5. Гуменний С. Нелегальні міграції на українському відрізку радянсько-польського кордону в 1920–1930-х роках / С. Гуменний // Польські студії (Studia Polskie). – Том XI–XII. Варшава – Київ, 2019. – С. 172–200.

Статті у періодичних наукових виданнях інших держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу, з наукового напрямку, за яким підготовлено дисертацію здобувача:

6. Humennyj Serhij. «Płonąca granica». Działalność szpiegowska w kontekście nielegalnych migracji na wschodniej granicy II Rzeczypospolitej (na przykładzie województwa tarnopolskiego) / S. Humennyi // Pamięć i Sprawiedliwość. Pismo naukowe poświęcone historii najnowszej. – № 33. – Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2019. – S. 327–343.
7. Humennyj S. Zbiegowie z «komunistycznego raj» na granicy polsko-sowieckiej w latach 1929–1933 / S. Humennyi // Studia z historii najnowszej Polski, t. 3. – Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa, 2021. – S. 11–23.

Публікації, у яких додатково відображено результати дослідження:

8. Гуменний С. Контрабанда на кордоні між Республікою Польща та СРСР у 20-ті рр. XX ст. / С. Гуменний // XI Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки історичного факультету – 2018». – Київ, КНУ ім. Тараса Шевченка, 2018. – С. 150–153.
9. Гуменний С. Формування та еволюція структури Корпусу охорони прикордоння (КОП) Республіки Польща у 1924–1939 рр. / С. Гуменний // XVI Міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2018» (секція «Історія»). – К., 2018. – С. 144–147.
10. Гуменний С. Утворення Корпусу охорони прикордоння (КОП) на радянсько-польському кордоні у 1924 р. / С. Гуменний // Шевченківська весна – 2019. Історія: матеріали XVII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. – К., 2019. – С. 114–118.
11. Гуменний С. До питання про контрабандну діяльність на радянсько-польському кордоні у 20–30-ті рр. XX ст. / С. Гуменний // Дні науки – 2019: історія: матеріали XIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. – К., 2019. – С. 212–217.

Результати дослідження були апробовані в монографії:

12. Гуменний С. «Збручанський кордон» (1772–1939): міграція, контрабанда та шпигунство // Польсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення: монографія / від. ред. І. Патер, упоряд.

О. Муравський, М. Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2019. – С. 137–151.

Апробація результатів дослідження у формі доповідей на конференціях, семінарах, формах та круглих столах:

13. Міжнародна конференція «Європа-Україна-Тернопільщина: проблеми міжнародних відносин, співробітництва та безпеки» (до Дня Європи в Україні) (2017, Тернопіль, Україна);

14. Warsaw East European Conference. Sixteenth Annual Session «The Post-Soviet Space Three Decades Later Time of Troubles or Triumph?» 2019 (Польща);

15. «Культурологічні читання», Національний університет «Острозька академія», Острог, квітень 2019 р.

16. I Międzynarodowa Studencko-Doktorantska Konferencja Naukowa «Aktualne problemy ukrainistyki», Університет Марії Кюрі-Склодовської, Люблін, 2019 (Польща);

17. 10-th International Council for Central and East European Studies (ICCEES) World Congress, Університет Конкордія, Монреаль, 3–8 серпня 2021 р. (Канада).